Kome propadaju bivše vojne nekretnine? Iskustva prenamjene u Hrvatskoj

Kardov, Kruno; Knežević, Lidija; Rogoznica, Nives

Edited book / Uredničke knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2014**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:254432

Rights / Prava: Attribution-ShareAlike 3.0 Unported/Imenovanje-Dijeli pod istim uvjetima 3.0

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

KOME PROPADAJU BIVŠE VOJNE NEKRETNINE? ISKUSTVA PRENAMJENE U HRVATSKOJ

Europska unija
Ovaj projekt je financiran sredstvima EU

Ovaj projekt sufinancira Ured Vlade Republike Hrvatske za udruge

IPA projekt
Potpora naporima organizacija civilnog društva za praćenje i promicanje transparentnosti, učinkovitosti, odgovornosti i uključivosti javne uprave u borbi protiv korupcije

Kome propadaju bivše
vojne nekretnine?
Iskustva prenamjene
u Hrvatskoj

Zagreb, 2014.

KOME PROPADAJU BIVŠE VOJNE NEKRETNINE? ISKUSTVA PRENAMJENE U HRVATSKOJ

Kome propadaju bivše
vojne nekretnine?
Iskustva prenamjene u Hrvatskoj
Zagreb, 2014.

Urednici
Kruno Kardov i Igor Tabak

Autori
Kruno Kardov, Lidija Knežević,
Nives Rogoznica

Recenzenti
prof. dr. sc. Ozren Žunec i
dr. sc. Mirko Bilandžić

Izdavači
Centar za mirovne studije i
Zavod za sociologiju Filozofskog
fakulteta u Zagrebu

Za izdavača
Gordan Bosanac

Dizajn i prijelom
Niko Mihaljević

Naklada
500

ISBN
978-953-7729-26-4

CIP zapis dostupan u
računalnome katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod
brojem 886803.

Ovo djelo je ustupljeno pod
Creative Commons licencom
Imenovanje – Dijeli pod istim
uvjetima 3.0 Croatia ako nije
drugačije naznačeno. Licencu možete
naći na: http://creativecommons.
org/licenses/by-sa/3.0/hr/

Ovaj materijal nastao je uz financijsku
podršku Europske unije, u okviru
projekta „Javni interes – nije na
prodaju!“, koji se provodi u sklopu
programa IPA 2010 Potpora
naporima organizacija civilnog
društva za praćenje i promicanje
transparentnosti, učinkovitosti,
odgovornosti i uključivosti javne
uprave u borbi protiv korupcije. Za
sadržaj je isključivo odgovoran Centar
za mirovne studije i ne može se
smatrati službenim stavom Europske
unije.

Stajališta izražena u ovoj publikaciji
ne odražavaju nužno stajalište Ureda
Vlade Republike Hrvatske za udruge.

UVOD, 7

PROBLEMATIKA VOJNE PRISUTNOSTI
U LOKALNOJ ZAJEDNICI, 15

ISKUSTVA DRUGIH ZEMALJA U PROCESIMA
PRENAMJENE VOJNIH NEKRETNINA, 27

PRENAMJENA VOJNIH NEKRETNINA U HRVATSKOJ:
UVOD U STUDIJE SLUČAJA, 47

VLAŠKA 87: POVIJEST ZATOČENA
U “ŠTAKORNJAKU”, 55

MUZIL: MOJA VIZIJA, MOJI SNOVI, 99

ZADAR: PRENAMJENA NA KOMAD, 137

SAMOGOR: NEISKORIŠTENI POTENCIJAL
CIVILNOG DRUŠTVA, 173

ZAKLJUČAK, 195

LITERATURA, 203

UVOD

Kruno Kardov

Proces prenamjene ili konverzije vojnoga sektora obuhvaća više različitih, iako međusobno povezanih, procesa. U općim pristupima možemo naći različita korištenja samog koncepta, od pristupa koji pod prenamjenom podrazumijeva proces transformacije obrambene industrije s vojno orijentiranog tržišta prema civilnom tržištu i proizvodnji, preko pristupa u kojem se nastoji obuhvatiti transformaciju svih vrsta resursa vojnoga sektora, do pristupa u kojem se koncept upotrebljava u najširem mogućem značenju i koji uključuje sve vrste posljedica smanjenja vojnih resursa na društvo. U prvom slučaju je riječ o preuskom području, dok je u posljednjem slučaju najčešće riječ o preširokom, tako da se najveći broj studija kreće unutar pristupa "ponovnog korištenja resursa" (*resource re-use*) koji nastoji ponuditi najbolji omjer teorijskih, analitičkih i pragmatičnih aspekata istraživanja (Brzoska, 1999). No, i unutar ovoga pristupa postoje zasebna područja. Tako se općenito studije prenamjene bave pojedinim specifičnim problemima, kao što su primjerice preusmjeravanje istraživačkih i razvojnih kapaciteta s vojno-obrambenih u civilne svrhe, restrukturiranja obrambene industrije, problem demobilizacije i reintegracije vojnoga ljudstva u civilni sektor, razoružanja i zbrinjavanja viška oružja te u konačnici zatvaranja vojnih baza, njihove prenamjene i korištenja u civilne svrhe.

U Hrvatskoj do sada nije bilo sustavnih istraživanja većine ovih problema. Najveći broj dosadašnjih analiza je obrađivao problem demobilizacije i reintegracije vojnoga ljudstva što je i razumljivo s obzirom na to da su procesi prenamjene vojnoga sektora u drugim zemljama najviše istraživani u vremenu posthladnoratovskih promjena kada je u Hrvatskoj bila na djelu široka mobilizacija društvenih resursa za obranu zemlje od agresora. Slično drugim postkomunističkim zemljama i Hrvatska je tijekom 1990-ih godina prolazila kroz šire tranzicijske procese koji su učinili izlišnima promatranje prenamjene vojne industrije i razvojnih resursa unutar relativno uske perspektive civilno-vojnih odnosa. S duge strane, brojnost ljudstva upregnuta

u obrambene svrhe i društveni problemi koji su se pojavili nakon rata, s potrebom smanjenja vojske i reintegracije branitelja i bivših vojnika u civilni život, su prirodno predstavljali prioritete kako u znanstvenim i stručnim krugovima, tako i u polju djelovanja državnih tijela. Različite međunarodne organizacije i agencije koje su djelovale u Hrvatskoj ili su davale financijsku i profesionalnu pomoć također su bile usmjerene primarno na pitanje razoružanja i zbrinjavanja oružja te demobilizaciju i reintegraciju vojnoga ljudstva.[1]

Problem prenamjene vojnih nekretnina se u Hrvatskoj općenito nije istraživao, iako je od početka 1990-ih plijenio medijsku pažnju. Za to postoji više razloga. Prvi se tiče šireg problema prenamjene vojnih prostornih resursa koji je prisutan i u drugim zemljama, a to je da su vojne lokacije obavijene tajnošću iz posve razumljivih obrambeno-sigurnosnih razloga. Kao rezultat te činjenice istraživanja prenamjene vojnih nekretnina su se najvećim dijelom provodile u zemljama u kojima postoji duža tradicija civilnoga nadzora nad vojskom. S druge strane, problem tajnosti i relativno malobrojne zainteresirane stručne javnosti za to područje ima za posljedicu i neizgrađeni kategorijalni aparat, a što se najbolje vidi u terminološkoj zbrci koja vlada u ovom području istraživanja. Termin vojna baza tako nema uvriježeno univerzalno značenje te se najčešće koristi uz niz drugih termina koji nose ista ili slična značenja poput lokacija, instalacija i dr. Pokušaji da se jasnije terminološki odredi specifična namjena i vrsta vojnoga korištenja su završavali neuspjehom jer određene vojno kontrolirane i upravljane prostore mogu koristiti različiti rodovi vojske ili su korištenja mnogostruka i mijenjaju se u vremenu. Tako primjerice vojarne često u svom obuhvatu imaju i vježbališta, strelišta, utvrđene objekte, skladišta naoružanja, rekreacijske površine, administrativne objekte i drugo, iako postoje i posebna područja i izgrađeni objekti samo s tom svrhom. Nemogućnost jasnijeg određenja

1 To je primjerice slučaj s različitim vidovima pomoći nekih zemalja, poglavito SAD-a, ili djelovanjem Svjetske banke, a koja je općenito pitanja razoružanja, demobilizacije i reintegracije vojnoga ljudstva u postkonfliktnim sredinama po prvi put uključila u okvire svoga djelovanja početkom 1990-ih godina.

što čini neku lokaciju vojnom bazom, kao i nemogućnost preciznog ustanovljavanja brojnosti vojnoga ljudstva u određenom području koje se također mijenja u vremenu, prisilila je istraživače da te termine koriste u najširem mogućem značenju. Jedan od sveobuhvatnijih termina je vojna prisutnost, koji koristi štokholmski Institut za mirovna istraživanja (SIPRI) i koji se koristi u ovoj publikaciji kada se obrađuje vojna povijest korištenja ili područja kojima vojska još uvijek upravlja ili aktivno koristi bez obzira za koje svrhe i s kojim brojem vojnoga ljudstva. Uz taj termin u ovome radu se oslanjamo i na koncept vojnoga prostora koji koristimo kada želimo ukazati na šire aspekte vojne prisutnosti, odnosno njene posljedice na lokalnu zajednicu i društvo, dočim termin vojne nekretnine, koji se već uvriježio u Hrvatskoj, koristimo kada govorimo o procesu prenamjene u najužem smislu, dakle prenamjene materijalnih prostornih resursa koji u pravilu obuhvaćaju zemljište, infrastrukturu i izgrađene objekte.

Drugi razlog zbog kojeg se u Hrvatskoj do sada nije obrađivala prenamjena vojnih nekretnina, a koji zaslužuje biti posebno istaknut, tiče se neuređenosti i neprovidnosti cijeloga sistema upravljanja vojnom i državnom imovinom. U jednom dijelu taj problem proizlazi iz ranije spomenutog aspekta tajnosti. Vojne nekretnine bivše vojske administrativnom su uredbom prenesene na upravljanje hrvatskom Ministarstvu obrane. No, budući da su u bivšoj državi pitanja obrane i vojske bila nedostupna civilnoj sferi, vojni sistem se razvijao u paralelni i izolirani sistem upravljanja, pa pitanja brojnosti, vrijednosti, površina i lokacija vojnih nekretnina nisu bila zabilježena u civilnim evidencijama. Drugačiji sistemi vlasništva su također onemogućavali jednostavni knjigovodstveni uvid, a s izgradnjom nove države i nove vojske te ratnim zbivanjima mnoga dokumentacija je ostala nedostupna tijelima nove države, dijelom uništena, a dijelom nepotpuna ili nesređena. Budući da nije bilo preciznih podataka, a niti izgrađenoga sistema upravljanja imovinom, nije bilo niti znanstvenih i javno dostupnih stručnih analiza za koje su takvi podaci nužan preduvjet.

Imajući u vidu ove polazišne točke ova studija predstavlja prvu empirijsku studiju prenamjene vojnih

nekretnina u Hrvatskoj što nosi određene specifičnosti u pristupu, ali i ograničenja. Jedno od tih ograničenja je vezano za nedostatnu količinu kumulativnog znanja u različitim domaćim krugovima o složenosti procesa prenamjene. S jedne strane, civilno je znanje o vojsci i vojnom sistemu u Hrvatskoj još uvijek na nedovoljnim razinama, što je posljedica nasljeđa specifične prirode civilno-vojnih odnosa u bivšoj Jugoslaviji i kasnije ratnih okolnosti u Hrvatskoj te zatvorenosti i neprovidnosti vojnoga sistema. S druge strane, simbolički diskontinuitet koji se dogodio između bivše jugoslavenske i nove hrvatske vojske imao je za posljedicu da su se problemi vojne prisutnosti i vojnoga prostora u širem smislu posve izbrisali te se problem vojnih materijalnih prostornih resursa sveo na uži problem nekretnina, no bez podloge u širem općem znanju. Problem prenamjene se onda pojednostavnio i sveo samo na ekonomsko pitanje, u najužem smislu, prijenosa ili razrješenja vlasništva nekretnine, odnosno na uže prostorno-planersko pitanje određenja nove namjene u lokalnim prostornim planovima. Imajući to u vidu u ovoj studiji smo nastojali, pored zadržavanja pragmatičnoga okvira analize procesa prenamjene, ukazati i na širi problemski sklop koji se tiče dugoročnih posljedica vojne prisutnosti u lokalnoj zajednici. U toj funkciji je drugo poglavlje ove studije, čime nastojimo vratiti pitanje prenamjene vojnih resursa u izvorne okvire mirovnih studija iz kojih se cijelo ovo područje bavljenja razvilo i još uvijek razvija. To nam se činilo važnim i radi izgradnje pretpostavki za mogućnost dubljeg razumijevanja dugotrajnosti toga procesa, ali i razumijevanja razloga zbog kojih se u ovom području izbjegava govoriti u terminima uspješnosti i neuspješnosti, usprkos čestim željama različitih aktera da istraživanja u ovom području rezultiraju jednoznačnim rezultatima i instant rješenjima. U toj funkciji je djelomično treće poglavlje studije u kojoj se analiziraju strana iskustva prenamjene kako bi se ukazalo na raznovrsnost problema s kojima su se različite zemlje susretale, ali i raznovrsnost pristupa u rješenjima kojima su se te zemlje vodile. Problem šireg konteksta upravljanja vojnom imovinom u Hrvatskoj, nedostatka i nesumjerljivosti javno dostupnih podataka, izgradnje različitih organizacijskih modela za prenamjenu i različitih institucionalnih aranžmana

je obrađen u četvrtom poglavlju koje ujedno daje širi nacionalni kontekst za razumijevanje procesa koji su se odvijali u lokalnim zajednicama.

Budući da je središnji cilj bio ponuditi primjenjive spoznaje o slabim i jakim točkama procesa prenamjene te ustanoviti razinu otvorenosti procesa i uključenosti lokalne zajednice u procese planiranja prenamjene bivših vojnih nekretnina u Hrvatskoj okosnicu istraživanja čine četiri studije slučaja. Metodološki pristup analize procesa prenamjene kroz studije slučaja ne predstavlja posebnost ovoga istraživanja jer su kvalitativna istraživanja najčešća u ovom području zbog nedostatka kvantitativnih podataka, ali i zbog različitih faktora koji vrše utjecaj na proces prenamjene. U odabiru lokacija smo se, na temelju dosadašnjih istraživačkih spoznaja i iskustava u drugim zemljama, vodili s više kriterija. Tako smo uzimali u obzir relativnu razvijenost, odnosno lokalne zajednice različitih apsorpcijskih kapaciteta, različite stupnjeve prostornog i društvenog otiska bivše vojne prisutnosti, opće cikluse prenamjena u Hrvatskoj, organizacijske modele te regije s različitom percepcijom javnoga mnijenja, odnosno zadovoljstva građana dotadašnjim procesom prenamjene. Pored toga, na odabir su utjecali i pragmatični aspekti provedivosti istraživanja, odnosno pretpostavke o uspješnosti pribavljanja nužnih podataka za analizu procesa prenamjene u projektno zadanim vremenskim okvirima. Širi projektni okvir[2] unutar kojeg se ovo istraživanje provodilo dijelom je bio unaprijed određen nekim od ovih elemenata, a okolnost postojanja organizacija civilnog društva kao partnerskih organizacija u širem projektu je u istraživanju omogućila priskrbljivanje i provjeru podataka o otvorenosti procesa i uključenosti lokalne zajednice. Odabrana je jedna vojna nekretnina

2 Istraživanje prenamjene vojnih nekretnina je provedeno unutar šireg projekta *PINS – Javni interes nije na prodaju* zahvaljujući financijskoj potpori Europske komisije kroz Nacionalni program za Hrvatsku unutar IPA komponete 1, Pomoć u tranziciji i izgradnji institucija. PINS projekt je vođen od Centra za mirovne studije iz Zagreba, a projektni konzorcij su činili Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (koordinator istraživanja prenamjene), Udruga Zelena Istra, Eko Zadar, Udruga za promicanje ljudskih prava i medijskih sloboda Cenzura Plus, Transparency International Magyarország Alapítvány, Transparency International Hrvatska, Defence and Security Programme Transparency International UK.

u glavnom gradu jer Zagreb predstavlja najveće urbano središte u Hrvatskoj te stoga ima najveće ekonomske mogućnosti, ali i društvene i druge resurse koji su važni u procesu prenamjene. Za analizu je uzet proces prenamjene bivše vojne bolnice u Vlaškoj ulici u samome središtu grada gdje taj proces još uvijek nije dovršen. Pula je odabrana jer po svojim razvojnim karakteristikama ima obilježja vojnoga grada. Sve dosadašnje spoznaje ukazuju da su bivši vojni gradovi naročito pogođeni značajnim promjenama u obrambenim planovima te često ne uspijevaju vlastitim resursima ostvariti pozitivne učinke novootvorenih razvojnih mogućnosti. Za analizu je odabran poluotok Muzil, kao bivše vojno područje koje je nastavila koristiti i nova hrvatska vojska te stoga pripada drugom ciklusu prenamjena u Hrvatskoj, odnosno nije vezana uz odlazak bivše vojske, već uz procese profesionalizacije hrvatske vojske i ukidanja univerzalnog novačenja. Također, prenamjena Muzila je obuhvaćena i specifičnim organizacijskim modelom, posebnom tvrtkom u državnom i županijskom vlasništvu koja je osnovana s ciljem upravljanja procesom prenamjene. Zadar, u odnosu na ostala dalmatinska središta, slovi kao mjesto relativne "uspješnosti" prenamjene, pri čemu se nalazi u regiji u kojoj građani prema istraživanju javnoga mnijenja u značajno većoj mjeri prenamjenu ocjenjuju "neuspješnom", za razliku od sjeverne i sjeverozapadne Hrvatske (Rogić, Mišetić, Smerić, 2009). U Zadru je odabrana vojarna K1 koja danas ima različite korisnike. Za lokaciju u otočkoj zajednici je odabran otok Vis kao primjer male zajednice po profesionalnim i drugim kapacitetima, ali s velikom važnošću u obrambenom sistemu koji je izvršio značajan utjecaj na lokalnu zajednicu i razvojne mogućnosti otoka. Za analizu je odabrana vojarna Samogor kao najveća bivša vojarna na otoku. Ove četiri lokacije su u istraživanju uzete kao zasebni slučajevi čije su granice određene institucionalnim nadležnostima u planiranju i upravljanju prenamjenom i korištenjem bivših vojnih nekretnina, a što je omogućilo upravljivost istraživanja, odnosno nedvosmislenu identifikaciju ključnih aktera. Svaki slučaj je analiziran unutar vlastitog lokalnog konteksta, imajući u vidu specifične historijske, društvene, političke i institucionalne aspekte, a ključni akteri su bili intervjuirani metodom polustrukturiranih

intervjua što je omogućilo istovremeno i strukturirani pristup zajednički svim slučajevima, kao i vidljivost specifičnih faktora. Ukupno je za potrebe istraživanja proveden 21 intervju u razdoblju od studenog 2013. do srpnja 2014. godine. Pored intervjua, provedena je i analiza službenih dokumenata, a cijeli proces je bio usmjeravan vodičem za istraživanje koji je obuhvaćao nekoliko tematski razrađenih područja: historijat korištenja, opis lokacije, prijenosi upravljanja i vlasništva te sudjelovanje lokalne javnosti u procesima planiranja. Unutar ovih općih smjernica zajedničkih za sve slučajeve sam terenski rad je bio vođen podacima, što znači da su i dokumenti i ključni akteri bili selektirani na temelju prethodnih podataka dobivenih tijekom istraživačkog procesa. Istraživanje je proveo istraživački tim sastavljen od Krune Kardova (koordinator), Lidije Knežević, Nives Rogoznice, Linde Šušteršić i Igora Tabaka.

U provedbi istraživanja istraživački tim se susreo s manje problema u pristupu podacima nego što je prvobitno očekivao. Iako veliki broj dokumenata i podataka nije bio izravno dostupan javnosti, različita državna tijela i tijela lokalne vlasti su omogućavale uvid i dostavljale materijale koje su istraživači tražili na temelju prava na pristup informacijama. Jedina državna institucija koja je odbila dostaviti tražene podatke je bilo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. Tijela lokalne vlasti i stručne službe gradova, u kojima je istraživanje provođeno, u pravilu su bili otvoreni za suradnju, s iznimkom Grada Pule koji na molbe istraživača za razgovorom nije odgovorio ili ih je pak odbio. Zbog toga u obradi slučaja prenamjene Muzila u Puli kao izvori podataka nisu mogli biti navedeni intervjui s gradskim službenicima i dužnosnicima. Budući da su istraživači već u osmišljavanju istraživanja uzeli u obzir potencijalne poteškoće u pronalaženju podataka te da je jedan od ciljeva istraživanja bio ustanoviti otvorenost i transparentnost procesa, takvi problemi u pribavljanju podataka su smatrani podacima. S druge strane, posebno izdvajamo spremnost na suradnju tijela vlasti u Gradu Visu gdje su gradski dužnosnici bili posebno otvoreni te su istraživačima omogućili uvid u svu potrebnu dokumentaciju za obradu prenamjene vojarne Samogor. Istraživači posebnu zahvalnost duguju Ministarstvu obrane i stručnim službama ministarstva na

spremnosti za razgovor i susretljivosti u provedbi istraživanja, Državnom uredu za upravljanje državnom imovinom na suradnji u istraživanju i sudjelovanju u javnim raspravama organiziranima na teme prenamjene bivših vojnih nekretnina u sklopu projekta „Javni interes – nije za prodaju“, RACVIAC Centru za sigurnosnu suradnju na pomoći u provedbi istraživanja te svim drugim tijelima, organizacijama i pojedincima koji su odvojili vrijeme za razgovore, otvoreno dijelili svoja iskustva i razmišljanja, a bez kojih ova studija ne bi bila moguća.

PROBLEMATIKA VOJNE PRISUTNOSTI U LOKALNOJ ZAJEDNICI

Kruno Kardov

Ekonomska važnost vojne prisutnosti

Vojnu prisutnost u lokalnoj zajednici se dugo promatralo dominantno u ekonomskim terminima pri čemu su vojska i obrambeni sektor smatrani jednim od mogućih zamašnjaka lokalnog razvoja odnosno izvor sredstava iz centralnoga državnog budžeta. Kao argumenti za tu tezu često su se navodile različite lokalne zajednice i regije koje su svoj razvoj mogle zahvaliti prvenstveno značajnoj prisutnosti vojske. Takvo uvjerenje je dodatno učvršćeno činjenicom da se mnogi lokalni politički predstavnici protive odlasku vojske iz svojih teritorijalnih jedinica. Takvi otpori su relativno česti i vidjeli smo ih primjerice u Njemačkoj s posthladnoratovskim smanjenjem brojnosti američke vojske, kao i u cijelom nizu slučajeva zatvaranja vojnih baza u SAD-u. U SAD-u su lobiranja članova američkog kongresa protiv zatvaranja vojnih baza rezultirala gotovo potpunom paralizom procesa prenamjene tijekom 1980-ih godina. No, ti primjeri ipak ne znače da vojna prisutnost nužno ima pozitivne ekonomske učinke. U najboljem slučaju oni tek ukazuju na činjenicu da dugoročna vojna prisutnost značajno oblikuje lokalnu ekonomiju. Zbog toga i odlazak vojske može imati značajne posljedice koje, ovisno o okolnostima, mogu biti samo kratkoročne.[3] Istraživanja koja su nastojala ustanoviti razmjere ekonomskih utjecaja i okarakterizirati ih kao pozitivne ili negativne često su donosila potpuno suprotne rezultate, ovisno o ekonomskoj paradigmi unutar kojih su istraživači promatrali te fenomene, samom predmetu

3 Primjerice, odlaskom vojske i smanjenjem obrambenih kapaciteta s područja Rhode Islanda u SAD-u 1973. godine nezaposlenost u cijeloj državi je narasla sa 6% na 18% (u lokalnoj zajednici je dosegla 30%), a preko 60% lokalnih poslovnih subjekata je ustvrdilo da će vjerojatno biti prisiljeno zatvoriti svoja poduzeća. Posljedice su bile ne samo rastuća nezaposlenost, već i ukupno restrukturiranje lokalnog privrednog sektora, pad cijena nekretnina, urbana transformacija, kao i restrukturiranje cjelokupne društvene zajednice i demografske promjene. Samo nekoliko godina prije toga lokalna vlast je, bez mogućnosti predviđanja skorog odlaska vojske, pokrenula velike infrastrukturne projekte planirajući i prilagođavajući lokalni razvoj potrebama vojnoga sektora (Mayer, 1982).

istraživanja ili specifičnim slučajevima koji su analizirani. Ti utjecaji naime ovise ne samo o veličini lokalnih zajednica, vojnoj koncentraciji i vrsti vojne prisutnosti, već ovise i o regionalnoj ekonomskoj strukturi, ekonomskim politikama, pozicijom moći lokalne vlasti u društvu, društvenoj koheziji i mnogim drugim faktorima (Accordino – Elsner, 2000).

Od vojne prisutnosti neke skupine mogu imati ekonomsku korist, dok druge mogu imati štetu. Primjerice, vojna prisutnost se u američkim gradovima pokazala značajnom za strukturiranje civilnog tržišta rada pa je tako zabilježeno da je u mjestima sa značajnom prisutnošću vojske (viša od 5%) ženski rad općenito slabije plaćen. Periodični premještaji koje imaju vojnici i koji su karakteristični za vojnu službu imaju za posljedicu da njihove migrirajuće supruge imaju niža primanja od supruga zaposlenika u civilnim zanimanjima, unatoč često višim razinama obrazovanja i posjedovanju više vještina. Također, u tim mjestima je zbilježeno i općenito niža cijena ženskoga rada uslijed povećanja ženske radne snage u civilnom sektoru jer su žene u manjoj mjeri zaposlene u vojnim bazama. I stoga, dok na tržište muške radne snage vojna prisutnost može imati pozitivne učinke, žene su u pravilu gubitnice u smislu da su u većoj mjeri nezaposlene i da imaju niža primanja nego u mjestima bez vojne prisutnosti (Booth, 2003, Booth et al. 2000). To je samo jedan primjer različitih utjecaja vojske na lokalnu ekonomiju koji imaju za posljedicu prilično složene odnose civilne i vojne sfere i različite stavove različitih aktera. Lokalni poduzetnici iz određenih sektora primjerice mogu imati izravnu korist i stoga na vojnu prisutnost mogu gledati pozitivno. Oni će se protiviti odlasku vojske i zagovarat će njen dolazak, dok primjerice poduzetnicima u turističkom sektoru ili poljoprivrednicima ista vojna prisutnost često može donijeti negativne posljedice.

Kao što se rezultati mogu razlikovati u različitim sektorima i širim društvenim kontekstima, tako se razlikuju i u vremenu. Istraživanja nakon Drugoga svjetskog rata su se najviše orijentirala na makroekonomske pokazatelje. Vojna prisutnost u lokalnim zajednicama se onda promatrala kroz odnose lokalne i centralne državne vlasti i unutar širih kejnezijanskih politika (Brzoska, 2007). Vojni sektor se

vodio primarno političko-sigurnosnim principima tako da je vojska imala i misiju društvenoga razvoja. Budući da je često okupirala slabo naseljene predjele i s poljoprivrednoga gledišta neproduktivnu zemlju koja je stoga najčešće i bila u državnom vlasništvu, prisutnost vojske se promatrala u terminima regionalnih razlika te je vojna prisutnost onda igrala značajnu ulogu u ukupnoj politici smanjenja regionalnih nejednakosti. U kasnijim razdobljima, u nekim slučajevima, se to isto nasljeđe pokazivalo kao prokletstvo jer su se spriječile ili ograničile druge razvojne mogućnosti, kao što su se uslijed novijih smanjenja brojnosti vojske i izdvajanja za obranu ta područja i regije nalazile u većim problemima (Markusen – DiGiovanna, 2003).

Transformacije vojnoga sektora nakon Drugoga svjetskog rata su se općenito promatrale u makroekonomskim terminima i, kao rezultat specifičnih političko-ekonomskih okolnosti, budžetske uštede kroz smanjenja izdvajanja za obranu su se nastojala vidjeti pozitivno jer su se povećavali budžeti za druge javne projekte. No, posthladnoratovske transformacije su se odvijale u promijenjenim političkim i ekonomskim okolnostima tako da su se nasljeđena razmišljanja u terminima mirovne dividende, a koja su krajem 1980-ih bila češće pravilo nego iznimka, uskoro pokazale neutemeljenima. Slično kao što su se preoptimističnima pokazale i pretpostavke novih ekonomskih politika o sposobnosti privatnog sektora da nadomijesti negativne posljedice odlaska vojske (Davidson, 1994). Zbog različitih razloga smanjenja izdataka za vojni sektor u devedesetima nisu svugdje rezultirale i povećanjem ulaganja u civilni javni sektor kao što je bio slučaj nakon Drugoga svjetskog rata. Čak suprotno, UN-ova je studija iz 1995. godine pokazala da je od 36 razvijenih zapadnih zemalja, a koje su smanjile izdvajanja za vojsku između 1985. i 1990. godine, samo njih 7 istovremeno povećalo izdvajanja u javnom sektoru (Brzoska, 2007). SAD su primjerice 60% priskrbljenih ušteda iskoristile za smanjenje deficita u državnom budžetu (Brzoska, 2007). U nekim zemljama, poput postsocijalističkih, ekonomski pad je poništio svu potencijalnu uštedu tako da se za mnoge gradove postkomunističke Europe i bivšeg Sovjetskog saveza

mirovna dividenda pretvorila u mirovnu kaznu. Čitave regije čiji razvoj se do tada temeljio i ovisio o vojnoj prisutnosti i obrambenim razlozima, poput nekih ruskih "plavih gradova" ili mnogih europskih središta obrambene industrije i gradova sa značajnom vojnom prisutnošću, su se tada našli u krizi. U nekim zemljama su se zabilježile značajne uštede na razini državnoga budžeta, no one su dijelom bile i rezultat činjenice da su se društveni troškovi prenamjene prepuštali tržišnom privatnom sektoru i individualnim inicijativama kao što je bio slučaj u Velikoj Britaniji. U drugim zemljama su se pak ti troškovi prebacivali na regionalne i lokalne jedinice poput Njemačke i Rusije. Tim se lokalnim jedinicama takav teret često pokazao naprosto prevelikim ili su se pak troškovi nastojali smanjivati prikupljanjem sredstava iz drugih izvora (primjerice posebnih linija europske pomoći kojima su imale pristup zemlje zapadne Europe, a koje su se tih godina otvarale upravo zbog velikih razmjera problema) (Jauhiainen et al., 1999, Gonchar-Opitz, 2000). Slični problemi su se dakako događali i tijekom Hladnoga rata, no tada su bili u daleko manjim razmjerima i stoga su i posljedice u obliku rasta nezaposlenosti i restrukturiranja lokalnih ekonomija u hladnoratovskom periodu bile ograničene i lokalizirane.

Općenito govoreći, dok su mnoge zapadne zemlje u kasnijem korištenju bivših vojnih resursa bile relativno uspješne, zemlje istočne Europe kao i zemlje u razvoju su u tome bile relativno neuspješne i susretale su se s puno većim preprekama. Za razliku od razvijenih zapadnih zemalja, u postsocijalističkim zemljama cijene zemljišta su općenito bile niske, a strane investicije u prvoj polovici 1990-tih godina malobrojne što je rezultiralo dugogodišnjim nekorištenjem i propadanjem tih urbanih i drugih prostornih resursa. Zapadne zemlje su pak uspijevale izdvojiti značajna sredstva za planiranje i pripremu prenamjene bivših vojnih područja uključujući i obnovu infrastrukture kao i čišćenje ekološkog zagađenja, a što je smanjilo potrebne početne investicije privatnom sektoru (Brzoska, 2007). Uz to u tim je zemljama postojala i veća potražnja za građevinskim zemljištima što je prenamjenu bivših vojnih nekretnina općenito činilo relativno bržom i uspješnijom, doduše uz značajne troškove javnoga sektora. Slično je bilo i s radnim mjestima pa se primjerice u SAD-u do 2001. godine

uspjelo nadoknaditi 62% svih izgubljenih radnih mjesta kao posljedicu četiri kruga zatvaranja vojnih baza u toj zemlji od 1988. godine (Brzoska, 2007).

Politička važnost vojne prisutnosti

Pitanje vojne prisutnosti u lokalnoj zajednici ne sjedi naročito udobno u dosadašnjim teorijskim okvirima civilno-vojnih odnosa, bez obzira je li riječ o stranoj ili domaćoj vojnoj prisutnosti. Uobičajeno je da se ti odnosi promatraju u okvirima države i kroz tijela zakonodavne i izvršne vlasti preko kojih se razrađuje civilni nadzor nad vojskom. Kada pak civilno-vojne odnose promatramo na lokalnoj ili regionalnoj razini tada se naizgled stabilna konfiguracija tih odnosa urušava i vojska se pojavljuje unutar promjenjive mreže odnosa različitih lokalnih, regionalnih i državnih institucija kao što se kroz međunarodne vojne saveze i sporazume taj set odnosa dodatno usložnjava (Kardov, 2015). Politički aspekti vojne prisutnosti su općenito slabo istraživani, jednako slabo kao i ostali ne-ekonomski utjecaji. Najveći broj radova u ovom području je dolazio iz studija međunarodnih odnosa i geostrateških studija, no to je određivalo i specifičan pristup u kojemu je veliki dio ovoga fenomena ostajao neobrađen. Kada ovdje govorimo o političkim aspektima vojne prisutnosti onda prvenstveno mislimo na utjecaje u lokalnim političkim procesima, na formiranje specifičnih odnosa između lokalnih vlasti i centralne vlasti (u novije vrijeme i transnacionalnih ili izvannacionalnih vojno-političkih centara). Jedna od relativno rijetkih studija koja problematizira tu vrstu politike je ona Davida Sorensona iz 1998. godine koja je za cilj uzela proučavanje politike zatvaranja vojnih baza u SAD-u gdje je rasvjetlio mnogobrojne različite utjecaje koji su bili prisutni u tom procesu. Na odluke o zatvaranju vojnih baza dakako ne utječu samo sigurnosni razlozi, već se odlučivanje može instrumentalizirati za političku borbu, lokalne vlasti se na taj način mogu nagrađivati ili kažnjavati za političku suradnju. Kroz procese zatvaranja, otpuštanja i prenamjene vojnih instalacija može se pripremati teren za političke izbore, osiguravati podršku birača ili priskrbljivati važne političke klijente. Jednako tako političke borbe i određeni partikularni interesi mogu gotovo potpuno zaustaviti procese

prenamjene čime nepotrebno rastu troškovi obrambenom sektoru, a koji se u tim javnim političkim procesima redovito nalazi u podređenoj komunikacijskoj poziciji pa je i za političke kampanje manje važan. "Politika vojnih baza" (Cooley, 2008) isto tako određuje vrijeme i mjesto u kojem će vojna prisutnost uopće postati problematična, ali isto tako postojeću politiziranu situaciju može pretvoriti u prosto tehničko-birokratsko pitanje koje se onda obrađuje samo u zatvorenim državnim službama, a ne i lokalnim ili nacionalnim predstavničkim tijelima. Također, na ovom terenu primjećujemo da vojna okupacija prostora i u mirnodopskom vremenu može rezultirati posebnim odnosima između lokalne ili regionalne i središnje državne vlasti koji mogu značajno obilježiti cjelokupni politički život zemlje, ponekad u tolikoj mjeri da nastaje posebna vrsta lokalne ekonomije temeljene na kompenzacijama (Cooley, 2008). Ovakvi primjeri i procesi su do sada bili predmetom istraživanja i analiza u različitim zemljama, poglavito u SAD-u, Japanu, Italiji, Portugalu, Španjolskoj i drugim europskim i neeuropskim zemljama (v. Rodrigues i Glebov, 2009; Cooley, 2008; Sorenson, 1998; Lutz, 2009). Vojna prisutnost se često uvlači u političku arenu jednako kao što i odluke o napuštanju lokalnih zajednica mogu biti usko političke, a ne vojno-sigurnosne naravi.

Ekološki aspekti vojne prisutnosti

Zagađenju okoliša na područjima kojima upravlja vojska se do nedavno nije pridavala pažnja. Problem je u punim razmjerima postao vidljiv i predmetom različitih studija tek krajem Hladnoga rata. Uz dotadašnji razvoj ekološke svijesti i regulative zaštite okoliša u civilnoj sferi zapadne Europe i SAD-a, val demilitarizacije više od 8.000 bivših vojnih područja (Katzsch, 2007) donio je i prva sustavna ispitivanja zagađenja bivših vojnih zona. Primjerice samo u Estoniji su sovjetske trupe imale 1.565 vojnih objekata koji su zauzimali 87.000 ha (1,9% površine Estonije) dok današnja estonska vojska koristi tek 7% tih resursa (Rekker, 2007). Nakon odlaska sovjetske vojske za više od polovice se evidentirala neka vrsta zagađenja ili šteta na okolišu. Od teških metala i različitih toksičnih kemijskih spojeva, kanalizacijskog otpada, raznih naftnih derivata, boja, običnog kućanskog i

građevinskog otpada, neeksplodiranih sredstava, do erozije zemlje i zagađenja vodnih resursa. Ukupna se ekološka šteta u Estoniji procjenjivala na oko 3,6 milijardi eura (Rekker, 2007). Značajna zagađenja na brojnim bivšim i sadašnjim vojnim područjima su zabilježena i u drugim zemljama neovisno je li riječ o stranim ili domaćim vojnim bazama (za pregled u europskim zemljama vidjeti Spyra i Katzsch, 2007). Imajući u vidu razmjere zagađenja jedan autor je kazao da mora da je vojna percepcija čistoga bila značajno različita od civilne. Na temelju iskustava iz Njemačke gdje su se godinama pronalazila zakopana odlagališta streljiva, neeksplodiranih sredstava i raznog drugog otpada na vojnim zemljištima taj autor je kazao da izgleda da je slogan vojnih institucija dugo vremena bio "čisto je kada nije vidljivo ili na drugi način uočljivo na površini" (Winkelmann, 2007:111). Općenito se uzima, na temelju dosadašnjih različitih istraživanja provedenih tijekom posljednja dva desetljeća, da se značajna zagađenja naftnim derivatima i teškim metalima trebaju očekivati na vojnim aerodromima i vojnim poligonima i strelištima, dok za druga područja i objekte to ovisi o povijesti korištenja koja je doduše najčešće nepoznata. Budući da su procesi remedijacije izrazito skupi i dugotrajni mnogi vojni prostori ostaju nedostupni civilnom stanovništvu čak i nakon što se vojska povuče, a jedan od načina izbjegavanja financijskih troškova može biti i proglašavanje bivših vojnih poligona područjima neke vrste zaštićenog okoliša budući da su u pravilu bogata bioraznolikošću (McCaffrey, 2009). Očuvana visoka razina bioraznolikosti je često zabilježeno pozitivno nasljeđe vojne kontrole prostora, slično pograničnim područjima, jer su to prostori koji su kroz dugi vremenski period bili nedostupni civilnoj sferi i uobičajenim ljudskim aktivnostima (Benton, Ripley, Powledge, 2008). No, kada su u pitanju prostori zagađeni teškim metalima i drugim kemijskim spojevima štetnim za ljude, onda je takva zaštita prvenstveno u funkciji financijskih ušteda. Naime, za mnoge bivše vojne poligone se smatra da nisu više pogodni za stalno ljudsko obitavanje i stoga stavljanje tih prostora pod neku razinu ekološke zaštite, a time i izvan kontinuiranog civilnog korištenja, zapravo znači da sustavna čišćenja od zagađenja nisu niti potrebna.

Fizička odvojenost vojske od civilne zajednice, pri čemu su ti fizički prostori često izbrisani iz kognitivne mape civilnoga stanovništva, maskiraju različite utjecaje koje vojska ima na društveni život lokalnoga stanovništva. No, iako je vojna prisutnost ignorirana u mnogim prijašnjim studijama, neka novija istraživanja su ukazala na različite promjene koje nastaju kao rezultat značajne vojne prisutnosti. Te promjene su, kao i u ekonomskoj sferi, dugoročne i pojedini incidenti vezani uz nasilje i kriminal koji rezultiraju prosvjedima lokalnoga stanovništva su tek manifestacije širih društvenih procesa, a koji nisu uvijek isti i svugdje prisutni. Mnoge društvene promjene su specifične za određene kontekste, no migracijska kretanja i promjene u demografskoj strukturi stanovništva općenito čine najčešće zabilježene poveznice vojne prisutnosti. U prošlosti je u mnogim zemljama vojni sistem koristio posebne ratne mjere ili razloge nacionalne sigurnosti i neposredne neprijateljske prijetnje u pribavljanju prostornih resursa za svoje potrebe, a što je bilo praćeno eksproprijacijom, u većoj ili manjoj mjeri prisilom, sa ili bez kompenzacija. Ponekad su posebno oštećene bile marginalne društvene skupine koje su imale slabiji utjecaj na centralnu vlast ili su pak bile drugačije etničke i rasne pripadnosti od većinske i dominantne populacije kao što je primjerice slučaj s domorodačkim stanovništvom i crncima u SAD-u (Lutz, 2001), stanovnicima Okinawe u japansko-američkim dogovorima ili stanovnicima Azora u portugalsko-američkim sigurnosno-političkim sporazumima (Cooley, 2008). Preseljenja stanovništva su bila uobičajena praksa, uključujući i cijele populacije poput stanovnika nekih otoka u Tihom i Indijskom oceanu (Vine, 2009). Posljedice takvih preseljenja se u mnogim slučajevima protežu do današnjega dana pokazujući da se problemi i prakse nasljeđuju i nastavljaju unatoč izmjenama političkih režima kao i različitih državnih jurisdikcija.

Vojna prisutnost također može imati utjecaj na rodnu i starosnu strukturu lokalnog stanovništva kroz specifične migracijske procese. Bez obzira je li riječ o domaćoj ili stranoj vojsci, u lokalne zajednice se unose novi kulturni običaji i obrasci ponašanja (obrasci rodnog ponašanja, mijenjaju se obrasci etničkih i rasnih odnosa, itd.) koji se s

jedne strane mogu promatrati kroz modernizacijsku optiku, no iz perspektive lokalne zajednice se mogu promatrati kao prijetnja jer dovode u pitanje ustaljene društvene norme kao što je primjerice bio slučaj s rasnim odnosima u SAD nakon Drugoga svjetskog rata (Lutz, 2001).[4]

Vojna prisutnost kroz različite regulativne mjere utječe na morfološke karakteristike gradova, određuje mrežu prometnica, dugoročno usmjerava razvoj naselja i mijenja strukturu zemljišnih vlasničkih odnosa. Primjerice prostorno planiranje vojnih baza se odvija unutar jasno određenih vojnih granica unutar kojih se objekti planerski pomiču i raspoređuju često bez suodnošenja s vanjskim okruženjem čime se vojne zone uspostavljaju kao drugačiji prostorni univerzumi s vlastitom prometnom mrežom i počesto s drugačijom infrastrukturnom povezanošću s urbanim okruženjem.[5] Budući da vojne baze teže samodovoljnosti u njima se replicira mnoštvo različitih sadržaja od smještaja, restorana, trgovina do zdravstvenih i rekreacijskih objekata. Kroz studije prostornog planiranja američkih vojnih baza izvan SAD-a ustanovljene su mnoge razlike u odnosu na civilno okruženje. Jedna od njih je bila primjerice i niži

4 Značajne promjene prolaze i lokalne zajednice u Rumunjskoj i Bugarskoj uslijed novijih razmještaja američke vojske u nekoliko vojnih baza. Slično je bilo i s osnivanjem NATO-ovog partnerskog projekta 12 zemalja *Strategic Airlift Capability* kod mjesta Papa (oko 35.000 stanovnika) u Madžarskoj. Dolazak stranog vojnog osoblja i njihovih obitelji u trogodišnjim i četverogodišnjim rotacijama je pokrenulo lokalno tržište iznajmljivanja nekretnina, izgradnju novih stambenih zgrada, a lokalne škole (obnovljene samo iz tih razloga) su počele izvoditi dvojezične nastavne programe kako bi se prilagodile novim učenicima koji će kroz sljedeće godine činiti više od 10% ukupne učeničke populacije. U specijaliziranim dnevnim novinama američke vojske u reportaži iz Pape 2008. godine ovi procesi su okarakterizirani kao transformacija malog madžarskog mjesta u međunarodni grad (Vandiver, 2008).

5 Primjerice nakon odlaska hrvatske vojske iz zagrebačke vojarne na Borongaju i pretvaranjem vojarne u kampus zagrebačkog sveučilišta osvjetlila se činjenica da taj dio grada nije povezan javnim gradskim prijevozom budući da prijašnje vojske (JNA i HV) za umrežavanjem u sustav javnog gradskog prijevoza nisu imale potrebu, a što je novim civilnim korisnicima predstavljao značajan problem. Kroz postupno civilno korištenje vojarne ustanovili su se i ostali elementi ugrađene prostorne izoliranosti prijašnjeg vojnog kompleksa pa je tako u izjavi u jednim dnevnim novinama povjerenica za nastavu na Hrvatskim studijima Jelena Jurišić kazala: "neki studenti [...] doslovce sa svog prozora vide kampus, ali da bi do njega došli moraju ići okolnim putem za što im treba sat vremena" (Penić, 2009).

koeficijent iskorištenosti parcela koji je u nekim gusto naseljenim zemljama i do šest puta manji nego u civilnom prostoru što se pak iz civilne perspektive u zemljama ograničenih prostornih resursa vidi kao demonstracija rasipništva. U stvarnosti niski koeficijenti iskorištenosti vojnih parcela reflektiraju velike površine zemljišta koje vojska okupira, a unutar kojih su objekti razbacani čime se za kretanje unutar vojnih područja često nameće automobilski prijevoz (Gillem, 2007). Američki vojni prostorni planeri takav uobičajeni vid planiranja vojnih baza nazivaju planiranjem "praznih parcela": "Ako postoji prazna parcela, baci na to zgradu i to je planiranje. Budući da ne postoji želja da se s tim zgradama oblikuje javni prostor kako bi se povećala ugoda i sigurnost pješaka, planeri često postavljaju zgrade pod arbitrarnim kutovima na ulice" (Gillem, 2009:113). Efekti ovakvog vojnog korištenja prostora se razlikuju pa primjerice isti prostorni otisak u stranim zemljama izaziva građanske prosvjede, dok se u vlastitim zemljama ne pojavljuje kao značajan problem, naročito ako civilno stanovništvo ima mogućnost korištenja rekreacijskih sadržaja u vojnim bazama.[6] Također, vojne aktivnosti mogu značajno obilježiti socioprostorni i kulturni identitet lokalnog stanovništva i oblikovati kulturni i prirodni krajobraz do te mjere da se uslijed vojne prisutnosti brišu postojeći i nastaju novi toponimi.[7]

Sigurnosne mjere koje prate vojnu prisutnost mogu imati za posljedicu onemogućavanje lokalnom stanovništvu pristup velikim dijelovima morske i zemljišne površine čime vojska mijenja zastupljenost tradicionalnih djelatnosti

6 S promjenom regulative u SAD-u (primjerice donošenjem tzv. *Sikes Act* 1960. godine i njegovih dopuna u narednim desetljećima) mnogi vojni prostori su otvoreni za ograničeno civilno korištenje u rekreativne svrhe poput lova i ribolova, golfa i tome slično. Naplaćivanje tih usluga predstavlja značajan prihod američkoj vojsci pa je 1996. godine samo kopnena vojska uprihodila 1,8 milijuna dolara temeljem rekreativnih aktivnosti propisanih Sikesovim zakonom, ne računajući prodaju drvne građe i iznajmljivanje nekretnina (Ripley, 2008, Gibb-Ferris, 2008). Mogućnosti rekreacije za civilno stanovništvo je u nekim slučajevima u SAD-u rezultiralo i porastom cijene nekretnina u blizini vojnih baza što je u suprotnosti s mnogim primjerima drugih zemljama gdje vojne baze često imaju negativan utjecaj na tržište nekretnina. Nakon 11. rujna 2001. godine civilno korištenje je u SAD-u ipak značajno smanjeno.

7 Za današnje znanstvenike tek predstoji zadatak istraživanja stranih kulturnih utjecaja uslijed

poput ribarstva i poljoprivrede u lokalnoj ekonomiji. S druge strane, vojska često vrši kompenzacije kroz izgradnju lokalne infrastrukture i podiže kvalitetu života kroz financiranje i izgradnju javnih objekata čime može dodatno utjecati na društveni život zajednice i lokalno stanovništvo dugoročno učiniti ovisnima o vojnoj prisutnosti pretvarajući naselja i gradove u monofunkcionalne sredine. Posljedice takvog strukturiranja društvenog života se najbolje uočavaju tek s odlaskom vojske što je praćeno mnogim društvenim promjenama koje su naročito izražene u manjim, izoliranim ili ruralnim sredinama. Hill Thanner i Wechsler Segal (2008) su u *post hoc* studiji društvenog utjecaja odlaska američke vojske iz lokalne zajednice u Marylandu u SAD-u krajem 1990-ih godina ustanovili niz promjena vezanih za društvenu strukturu i koheziju, lokalni identitet, osjećaj mjesta i druge sfere društvenog života. Odlazak vojske je smanjio ukupnu populaciju lokalne zajednice za 50%, učinio ju društveno homogenijom (broj crnačkog stanovništa se smanjio za 92%), umanjio broj visokoobrazovanog stanovništva (za 74%) te uzrokovao pad prihoda iz vanjskih izvora za javne institucije poput škola i knjižnica i posljedično tome probleme u njihovom daljnjem financiranju. Također, značajan broj umirovljenih vojnih osoba prisutan u zajednici je ostao bez niza usluga koje su im podizale kvalitetu života. Budući da je lokalna zajednica u mnogim društvenim događanjima ovisila o vojnoj infrastrukturi te da je vojska kroz programe integracije u zajednici kroz više desetljeća bila organizator različitih društvenih događanja njihov odlazak je ostavio zajednicu bez integracijskih resursa čime se povisila i stopa kriminala. Naročito zanimljiva je bila uočena promjena vezana uz nemogućnost lokalne zajednice da samostalno planira budući razvoj i korištenje napuštenih vojnih resursa

značajne međunarodne vojne prisutnosti nakon rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Dobro poznat primjer je tržnica "Arizona" u Bosni i Hercegovini čije ime potječe od naziva koji je strana vojska koristila za lokalne prometnice radi lakšeg snalaženja u njima stranoj sredini, dok je sama tržnica nastala na poljoprivrednom zemljištu u blizini IFOR-ove vojne baze po završetku rata. Kao posljedica neplaniranog razvoja i nedostatne regulacije tržnica je više godina bila središte prostitucije i trgovine ženama, kao što su je pratili i sukobi zbog narušavanja prijašnjih vlasničkih odnosa (o tome vidjeti više različitih istraživačkih novinarskih reportaža sarajevske organizacije *Media Centar* iz lipnja 2004. na: http://www.media.ba/mcsonline).

jer se vojska kroz godine nametnula kao surogat lokalne vlasti i budući da je više desetljeća pomagala civilne lokalne institucije i nudila im profesionalnu ekpertizu (Hill Thanner i Wechsler Segal, 2008).

Općenito gledano, vojna prisutnost lokalnim zajednicama donosi mnoge probleme u planiranju razvoja i upravljanju ekonomskim i društvenim procesima. Na odluke o dolasku vojske lokalne zajednice često nemaju presudni utjecaj i nalaze se pod političkim pritiskom da odluke koje su već donešene u drugim centrima prihvate uz veće ili manje kompenzacije. Jednako tako nemaju mnogo utjecaja niti na odluke o odlasku vojske nakon što je višedesetljetna vojna prisutnost strukturirala njihove društvene odnose.

ISKUSTVA DRUGIH ZEMALJA U PROCESIMA PRENAMJENE VOJNIH NEKRETNINA

Kruno Kardov

Najveći broj studija i analiza prenamjene vojnih prostora potječe iz zapadne Europe i SAD-a, dočim problemi prenamjene ostaju gotovo potpuno neevidentirani i nedokumentirani u većini drugih zemalja, izuzev onih koje su koristile stranu pomoć ili pomoć međunarodnih organizacija (poput Svjetske banke) kao što je to bio slučaj s Južnoafričkom republikom[8] i Filipinima (Brzoska, Franko, Husbands, 2000). U većini zemalja pitanje vojnih prostora je duboko prožeto sigurnosnim ograničenjima, a uz dodatnu netransparentnost civilnog sektora podaci u pravilu ostaju nedostupni i znanstvene i stručne studije nemoguće. Čak i među nekim zemljama koje su bile korisnice značajne pomoći u financijskim i stručnim resursima podaci o prenamjenama su često upitne vrijednosti kao što je slučaj s Ukrajinom gdje su takve informacije bile prosljeđivane tek u zamjenu za stranu financijsku pomoć (Larsen, 1997). U nekim drugim nezapadnim zemljama, poglavito srednje i istočne Europe, situacija je relativno zadovoljavajuća zahvaljujući pristupnim procesima NATO savezu koji su bili praćeni značajnom pomoći u ekpertizi, prvenstveno u različitim inicijativama za poboljšanje ili uvođenje novih sistema računovodstva, katalogiziranja i upravljanja vojnim nekretninama.

Iskustva Sjedinjenih američkih država

Zatvaranja i prenamjene vojnih baza u SAD-u nije bila posebna novina, iako redovito jest bio izniman događaj u životu lokalnih zajednica. Nakon svakoga rata koji je donosio povećanje vojnih kapaciteta slijedila su smanjenja ljudstva, budžetskih izdvajanja i napuštanje i zatvaranje vojnih baza, no ono što je bila novost nakon Drugoga svjetskog

8 ESWG Priručnik *Conversion of Military Bases in South Africa* (2000) je primjerice nastao kao rezultat suradnje američkog i južnoafričkog ministarstva obrane odnosno radne grupe za sigurnost okoliša zajedničkog povjerenstva za obranu.

rata su bili razmjeri toga procesa, njegova složenost i dugotrajnost. Kako tvrdi David Sorenson (1998) ranije su vojske znale napuštati svoje lokacije u svega nekoliko dana, a o utjecajima i posljedicama na civilne zajednice nije se obraćala naročita pažnja. Bio je to proces u potpunosti u sferi vojnih nadležnosti, kako u SAD-u tako i u drugim zemljama. Tek s povećanim nadzorom civilnih institucija nad vojskom, sa sve većim razvojem i širenjem mreže civilno-vojnih odnosa to pitanje postaje ne samo vojni nego i civilni problem. Iako je američki Kongres uvijek imao veliki utjecaj na odluke o razmještaju vojnih baza, do Drugoga svjetskog rata taj utjecaj se većim dijelom primjećivao u odlukama o samom smještanju, a ne toliko zatvaranju. Čak je i u poraću Korejskog i Vijetnamskog rata, za vrijeme administracija predsjednika Kennedya i tijekom mandata kasnijih predsjednika, odlučivanje o potrebama obrane, pa tako i razmještaja vojnih baza i upravljanja vojnim nekretninama, još uvijek značajnim dijelom bilo locirano u samom ministarstvu obrane. Kada je primjerice državni tajnik za obranu Robert McNamara početkom šezdesetih godina izradio listu vojnih baza predviđenih za zatvaranje samo na temelju računice troškova i učinka, i bez konzultacija s usko vojnim strukturama ili predstavnicima u Kongresu, reakcije političara jesu bile glasne, ali ipak još uvijek bezuspješne (Sorenson, 1998). No, već 1976. godine su predstavnici u Kongresu, nezadovoljni što nemaju utjecaj na odluke koje imaju izravne posljedice na razvojne sudbine lokalnih zajednica, odnosno teritorijalnih jedinica koje im donose biračke glasove, donijeli zakonsko rješenje po kojemu se na zatvaranje vojnih baza primjenjuje propis o zaštiti prirode čime je civilna Agencija za zaštitu prirode u toj sferi dobila određeni utjecaj. Iste godine se određuje i da ministarstvo obrane prilikom odabira vojnih baza za zatvaranje ili premještaj mora obavijestiti Kongres te podnijeti izvještaje o ekonomskim i strateškim posljedicama tih odluka, kao i o utjecajima na okoliš, a pri čemu je za zatvaranje vojnih baza s više od 300 civilnih zaposlenika propisano da vojni sektor mora dobiti izričito odobrenje Kongresa (Sorenson, 1998). Političke strukture su tim i drugim zakonskim rješenjima dobile mogućnost presudnog utjecaja u procesima odlučivanja o odlasku vojske i prenamjeni vojnih

baza, a posljedica je bila potpuno zaustavljanje procesa prenamjena tijekom 1980-ih godina. Pokazat će se naime da punih deset godina, do 1988., nije zabilježeno niti jedno zatvaranje vojne baze u SAD-u unatoč činjenici da je Hladni rat bio na izmaku (Sorenson, 1998). Na djelu je bila paraliza procesa prenamjene koja je prisiljavala obrambeni sektor na zadržavanje i održavanje mnogih vojnih prostornih resursa po cijenu, s vojno-sigurnosnog aspekta, neracionalnog i nesvrhovitog trošenja federalnih budžetskih sredstava.

Sve do 1988. godine nadležnost nad samim procesom prenamjene vojnih baza, nakon odlaska vojske, imala je agencija koja je bila i inače zadužena za upravljanje svim federalnim nekretninama (BRACC, 2005). Za lokalne zajednice, koje su pak u prethodnom razdoblju nekretnine dobivale za simbolične iznose ili bez naknada, to je značilo spori, tromi i nefleksibilni proces u kojem se nisu uzimale u obzir lokalne okolnosti kao ni specifične karakteristike bivšeg vojnog korištenja. S druge strane obrambeni budžet je do 1988. godine bio smanjivan tri godine za redom uz projekcije daljnjeg rezanja što je nalagalo ministarstvu obrane hitne mjere (BRACC, 2005). Uspostavljeno je posebno povjerenstvo pri ministarstvu obrane, poznato kao *Base Closure and Realignment (BRAC) Commission*, s ciljem uspostave privremene mjere jednokratnog otpuštanja niza vojnih nekretnina uz ubrzani postupak pred Kongresom i mnoga izuzeća iz regulative zaštite okoliša. Ovom jednokratnom mjerom, kojom je tada cijeli proces određen netransparentnim uz kasnije sumnje za politički klijentelizam[9], je ipak uveden potpuno novi okvir za razmišljanje, a koji će uz kasnije izmijenjenu proceduru i posebnu zakonsku regulativu iz 1990. godine *(Base Closure and Realignment Act)* odrediti prenamjene u narednih dva desetljeća i nekoliko dosadašnjih provedenih ciklusa zatvaranja vojnih baza 1988., 1991., 1993., 1995. i 2005. godine (BRACC, 2005). Osnovna novost zakonski danog okvira iz 1990. je bila prebacivanje procesa prenamjene u nadležnost ministarstva obrane, a sam

9 Kasniji BRAC ciklusi su ciljano provođeni u periodima koji se nisu poklapali s izbornim godinama (BRACC, 2005).

odabir je stavljen u nadležnost neovisne komisije. Kongres je time, nakon čitavog desetljeća političkog zaustavljanja procesa prenamjene, sam sebi oduzeo moć. Kako je to okarakterizirao David Sorenson: "Kongres, kao institucija, je prepoznao da postoje vremena kada je nužno predavanje ovlasti kako bi se spriječila paraliza političkog odlučivanja" (Sorenson, 1998:15). U konačnici je i američki predsjednik i američki Kongres mogao samo potvrditi već izrađenu listu vojnih baza namijenjenih za prerazmještaj ili zatvaranje i to samo u cjelini, bez mogućnosti odlučivanja o pojedinačnim slučajevima (BRACC, 2005). S druge strane, ministarstvo obrane je bilo dužno nekretnine prodavati i iznajmljivati po tržišnoj vrijednosti pri čemu su se tako prikupljena sredstva namjeravala koristiti za različite troškove prenamjena na drugim lokacijama.

Već početkom devedesetih se ipak pokazalo da proces ne prati planiranu dinamiku. Naročito su lokalne zajednice proces smatrale presporim te su ukazivale na gubitke raznih mogućnosti za iskorištavanje prilika za prenamjenu, a koje bi se povremeno ukazivale i nestajale (Sorenson, 1998). Kako bi se proces ubrzao administracija predsjednika Clintona je unijela izmjene koje su obuhvaćale više središnjih točaka od kojih i potrebu da prijenos bude orijentiran na otvaranje novih radnih mjesta, da se u postupku provodi brzo čišćenje zagađenja, da se uvede posebni koordinator koji bi bio zadužen za prenamjenu, da se olakša pristup izvorima pomoći za prijenos i prenamjenu, te povećaju sredstva za ekonomski razvoj (Sorenson, 1998). U temeljima ovih promjena je bilo veće uvažavanje lokalnih ekonomskih i razvojnih uvjeta i pokušaj ubrzanja procesa prijenosa lokalnim zajednicama s osnovnim naglaskom na otvaranje novih radnih mjesta. U tom je smislu jedna od novina bila mogućnost dana ministarstvu obrane da prenese nekretnine lokalnom tijelu zaduženom za prenamjenu ispod tržišne cijene ukoliko se pokaže da ekonomski razvoj i otvaranje radnih mjesta nije moguće postići na temelju postojećih tržišnih principa i slijeđenja drugih federalnih propisa (BRACC, 2005). To je ujedno bila i tradicionalna točka sukoba interesa američkog ministarstva obrane i lokalnih zajednica. Cilj ministarstva i vojske, kako u SAD-u tako i u drugim zemljama, je uvijek bio postići najbolju cijenu i

povrat na dotada uložena sredstva, kao i pokrivanje mnogih drugih troškova povezanih sa zatvaranjem vojnih baza i transformacijom vojske. Interes lokalnih zajednica je pak redovito bio dobiti nekretnine po što nižoj cijeni, nadoknaditi izgubljena radna mjesta odlaskom vojske te nadoknaditi gubitak različitih razvojnih prilika koje je omogućavao dotadašnji stabilan priljev sredstava centralne države kroz vojnu prisutnost.

U ovom vremenu iskustvo koje je imala američka vojska oko poslova vezanih uz nekretnine još uvijek nije bilo dovoljno veliko da omogući fleksibilne pristupe i prilagođavanja lokalnim okolnostima, a uostalom i iskustva lokalnih zajednica s prenamjenama bivših vojnih nekretnina nisu još bila dovoljno poznata, razvijena i pretočena u cijeli niz *policy* analiza i preporuka koje će se do danas izrađivati. Doista, američki slučaj danas daleko prednjači pred svim drugim zemljama po količini analiza, znanstvenih i stručnih radova, evaluacija, hodograma i različitih *policy* preporuka izrađenih od cijeloga niza dionika koji su uključeni ili dodirnuti procesima prenamjene.

Važnost lokalne zajednice i institucionalni aranžman procesa prenamjene u SAD-u

Već prilikom prvog BRAC ciklusa 1988. godine u jednom članku časopisa *Governing Magazine* nalazimo kratki "Vodič za preživljavanje zatvaranja vojne baze" namijenjen američkim lokalnim zajednicama, a u kojem se na temelju dotadašnjih iskustava daju savjeti: da se u lokalnoj zajednici ne trebaju uzalud suprotstavljati, već naprosto započeti s planiranjem; da trebaju uspostaviti učinkovitu lokalnu organizaciju koja će odrediti buduću javnu politiku; da trebaju preuzeti kontrolu nad planiranjem, a ne samo čekati druge državne institucije da pomognu i odrade cijeli proces; da trebaju ispregovarati što više vremena prije nego vojska potpuno napusti prostor; da ispregovaraju što više pomoći od vlade; da se čuvaju problema zagađenja okoliša i da prebace troškove i obavezu za sanaciju na federalne vlasti; da se posebno paze skrivenih troškova održavanja nekretnine koji mogu biti iznad proračunskih mogućnosti lokalne zajednice pri čemu se ti skriveni troškovi mogu zamagliti primamljivim ponudama besplatnog preuzimanja nekretnina

bez inicijalnih naknada; da osiguraju potrebnu ekspertizu za proces prenamjene te da pronađu nekoga u Washingtonu da služi kao veza između lokalne zajednice i različitih federalnih agencija s kojima je potrebno surađivati u procesu (Sylvester, 1988). Ovi savjeti su u najvećem broju i bez naročito velikih izmjena korisni i primjenjivi i danas. Asocijacija obrambenih zajednica (*Association of Defense Communities*) tako u današnje vrijeme daje slične preporuke američkim lokalnim zajednicama koje će se suočiti sa zatvaranjem vojnih baza. Prvo, da kreiraju plan koji će funkcionirati odnosno koji će biti "realistična vizija vođena tržišnim silama i uzimati u obzir zaštitu okoliša", drugo, da poznaju proces budući da je proces prenamjene složen i uključuje različite aktere i državne institucije, treće, da govore jednim glasom što znači da lokalna zajednica mora težiti postići konsenzus oko buduće upotrebe prostora pri čemu posebno napominju da "dok postizanje konsenzusa među članovima zajednice može biti teško, posljedice zanemarivanja ovog koraka mogu biti ogromne", četvrto, da uče iz tuđih iskustava jer nisu jedini koji se susreću i koji su se do sada susretali s problemom prenamjene, i konačno, da uvijek imaju na umu da je prenamjena pitanje zajednice jer prenamjena je "više od prijenosa nekretnine, ona se tiče ljudi, njihovih poslova i načina života – to je istinsko pitanje društvene zajednice" i stoga taj proces i mora biti zajednički vođen proces (EPA, 2006:6).

Značaj uloge lokalne zajednice u procesima prenamjene bivših vojnih prostora u američkom slučaju je priznat i posebno naglašavan od mnogih državnih institucija te je tako danas cijeli proces, iako kontroliran i koordiniran od vojnog sektora, lokalno orijentiran uz veliku ulogu i odgovornost predstavnika lokalne vlasti. Tako je u *Vodiču prenamjene za zajednice* izrađenom od posebnog odjela američkog ministarstva obrane cijeli proces prenamjene definiran kao događaj koji "dovodi u pitanje ekonomsko i društveno tkivo zajednice" i unosi prekid uobičajnog ekonomskog i društvenog života (OED, 1997). Iz tog razloga se u tom vodiču naročita pažnja posvećuje lokalnim vođama čija je specifična odgovornost i u tom smislu prvoklasna društvena zadaća da vode cijeli proces (donose odluke, mobiliziraju resurse i izgrađuju konsenzus), da izgrađuju

svijest zajednice (suoče se s pitanjima bivše ovisnosti), uključe vojnu zonu u sastavni dio zajednice, razumiju jake i slabe strane zajednice, komuniciraju sa zajednicom s ciljem definiranja vizije za budući razvoj, stvaraju poduzetničku klimu, itd. Država, s druge strane, ima prvenstveno ulogu ponuditi osnovne smjernice kroz zakonske i podzakonske akte koji uređuju cijeli proces, omogućiti pomoć lokalnim zajednicama u mobilizaciji njenih resursa, poticati lokalna tijela za međusobnu suradnju i ponuditi tehničku i financijsku podršku za lokalne programe. Uloga ministarstva obrane se pak nalazi u dijeljenju informacija i znanja te upoznavanju lokalne zajednice s bivšim vojnim prostorom kao i pomoći joj u organizaciji i planiranju prijenosa i prenamjene vojnog prostora, a u te svrhe uspostavlja i lokalnu kontaktnu točku (*Base Transition Coordinator*) kako bi prijenos informacija i rješavanje specifičnih problema oko svake pojedine lokacije bilo brzo i jednostavno (OED, 1997).

Cjelokupni proces prijenosa i prenamjene je načelno podijeljen u tri različite faze: planiranje buduće namjene, prijenos i odlučivanje o prenamjeni i implementacija donešene odluke (DoD BRRM, 2006). U pitanju je dvotračni proces koji se s jedne strane odvija na razini lokalne zajednice i s druge strane na razini federalnih vlasti odnosno ministarstva obrane i vojske. Nakon početne odluke ministarstva obrane o potrebi zatvaranja određene vojne baze vojni sektor je zadužen za inventarizaciju prostora te izradu analiza posljedica zatvaranja i napuštanja vojnog prostora na okoliš, kulturne i prirodne resurse. Budući da je američka vojska u novije vrijeme dužna vojnim bazama upravljati po principima integrativnog upravljanja koji podrazumijeva izrađene i održavane kataloge prirodnih, historijskih i kulturnih resursa taj proces može biti lakši i brži nego u prijašnjim periodima, no uvijek zahtjeva vrijeme i financijske resurse. Tijekom izrade ovih studija vojni odjeli su dužni prikupiti svu dokumentaciju o prijašnjem korištenju, bilo prikupljanjem arhivske dokumentacije bilo intervjuima s prijašnjim i sadašnjim korisnicima vojne baze, lokalnim zaposlenicima i službenicima. Ti dokumenti i studije će kasnije pomoći u odlučivanju o mogućoj upotrebi prostora, potrebi za čišćenjem zagađenja, ograničenjima u budućoj namjeni i slično. Tek nakon izrade svih potrebnih studija

i eventualnog čišćenja zagađenja može doći do prijenosa drugim tijelima, upravljačima i korisnicima.

Lokalna zajednica je s druge strane već po početnoj odluci o zatvaranju vojne baze, prije konačnog odlaska vojske, te nakon iskaza drugih dijelova obrambenog sistema i ostalih federalnih tijela da nemaju potrebu za tim prostorom, dužna osnovati posebno lokalno tijelo za prenamjenu (*Local Redevelopment Authority*, LRA), kao uvjet za dobivanje federalne pomoći. To tijelo je zaduženo za upravljanje cjelokupnim procesom planiranja prenamjene. LRA priprema plan prenamjene koji uzima u obzir ekološke aspekte poput ekološkog zagađenja, zaštite prirode, bioraznolikosti, kulturnih i historijskih resursa koji zahtjevaju posebna ograničenja kod buduće upotrebe i sl. Plan se kroz javnu raspravu definira na način da uzima u obzir potrebe lokalne zajednice, ekonomskog razvoja kao i zakonske smjernice za konzultiranje određenih interesnih skupina (u SAD-u se to primjerice posebno odnosi na brigu o beskućnicima, prava indijanskih starosjedioca i sl.). Preporuka je lokalnim zajednicama da LRA bude sastavljena na način da reprezentira lokalnu demografsku strukturu, da bude sačinjena od predstavnika privatnog i javnog sektora, ukoliko je moguće da ima pojedina operativna tijela za specifične programe (poput okoliša, stanovanja, gospodarskog oporavka, izgradnje zajednice, infrastrukture i sl.), da ne replicira već postojeće napore javnih ili civilnih organizacija već da rad tih organizacija ukorporira u svoje djelovanje i time izbjegava potencijalne buduće sukobe, da jasno definira područje djelovanje (samo planiranje ili/i kasnija implementacija), da djelovanje LRA bude javno i da se javnost uključuje u svim fazama rada na planiranju prenamjene te da omogući drugim tijelima pristup lokalnoj zajednici itd. (OED, 1997). Osnovno načelo je da LRA ima potpunu podršku lokalnih tijela vlasti i različitih interesnih grupa koje bi kroz to tijelo imale mogućnost iskazivanja svojih stavova kako bi konačni rezultat dobio što širu podršku. Samo planiranje prenamjene koje provodi LRA u načelu se sastoji od procesa strateškog planiranja, koje uključuje određenje temeljnih ciljeva koji se nastoje ispuniti prenamjenom (nova radna mjesta, očuvanje okoliša, rješavanje stambenih potreba i sl.), identifikaciju

postojećih potreba u lokalnoj zajednici (bilo u javnom, privatnom ili civilnom sektoru), SWOT analize i sl., zatim od procesa planiranja ostvarivosti koje uključuje analize različitih alternativa buduće namjene, analize tržišta, procjenama stanja izgrađenih objekata, procjenama javnih i drugih troškova, dugoročnoj održivosti i sl, i konačno od operativnog planiranja koje uključuje vremenske hodograme, raspodjelu zaduženja i odgovornosti, identifikaciju izvora financiranja, identifikaciju adekvatnog sistema upravljanja, parcelacije, prilagodbe prostornih planova i sl. (OED, 1997). Prema tome u konačnici izrađeni plan prenamjene koji će se poslati ministarstvu obrane u pravilu sadržava prijedlog buduće namjene uključujući i promjene prostornih planova, identificirane izvore financiranja, katalog stanja izgrađenih objekata i područja pod zaštitom poput prirodnih i drugih resursa, trenutno i procijenjeno buduće stanje na tržištu koje će opravdati određenu namjenu i korištenje, raspodjelu nadležnosti i odgovornosti različitih dionika i sl. Povrh svega plan prenamjene se donosi otvorenim i uključujućim procesima u kojima je aktivno sudjelovala lokalna zajednica i na način da je lokalna javnost bila u mogućnosti iznositi prigovore i prijedloge tijekom cijeloga procesa (DoD BRRM, 2006; Hicks-Boese, 2004).

Iako priručnik ministarstva obrane iz 2006. godine u vremenskom hodogramu procesa planiranja zatvaranja i prenamjene vojnih baza u posljednjem BRAC ciklusu predviđa vrijeme potrebno za planiranje od tri godine (od 2005. do 2008. godine), te predviđa završetak procesa zatvaranja i prerazmještaja svih baza obuhvaćenih BRAC-om do kraja 2011. godine (DoD BRRM, 2006) proces prenamjene koji slijedi nakon zatvaranja u SAD-u je ipak mnogo duži i često traje 10, 15 ili 20 godina (EPA, 2006; Hicks-Boese, 2004) te se najčešće oslanja na privatne inicijative. Prema podacima iz posljednjeg BRAC ciklusa prema ovim principima je zatvoreno oko 500 vojnih instalacija između 1988. i 2005. godine koje su činile oko 21% kapaciteta američkih vojnih instalacija (BRACC, 2005). Procesi zatvaranja i prerazmještaja u tom periodu su zahtijevali inicijalni trošak obrambenog sektora od 22 milijarde američkih dolara dočim se procjene ministarstva obrane o godišnjim uštedama na održavanju u svom budžetu

kreću u prosjeku oko 7,3 milijardi američkih dolara (BRACC, 2005). Općenito se u službenim dokumentima i različitim studijama smatra da su kod dosadašnjih zatvaranja vojnih instalacija uštede bile veće od troškova, no ti izračuni i procjene nikada nisu sveobuhvatne, precizne i konačne nego su hipotetske i u pravilu ne uzimaju u obzir društvene i ekonomske troškove koje snose lokalne zajednice i drugi akteri.

Iskustva europskih zemalja

Dok je u SAD-u prenamjena bivših vojnih baza često značila nove razvojne prilike za lokalne zajednice i dok se u zapadnoj Europi prenamjena također velikim dijelom može smatrati uspješnom, u istočnoj Europi prenamjena je često uspijevala samo na iznimno atraktivnim područjima pri čemu su ostali vojno kontrolirani prostori ostajali napušteni i nekorišteni dugi niz godina. Općenito europsko iskustvo do 1990-ih godina nije bilo ni približno toliko bogato kao iskustvo SAD-a. Dotadašnja iskustva većine europskih zemalja su bila primarno vezana uz prenamjenu bivših industrijskih područja (*brownfields*) i u onoj mjeri u kojoj su dozvoljavale okolnosti ta iskustva su se pokušavala primijeniti i na bivše vojne prostore uz neke institucionalne inovacije i eksperimente. Značajno različiti politički i ekonomski sistemi, kao i civilno-vojni odnosi, u europskim zemljama su dobrim dijelom sprječavali jednostavno repliciranje organizacijskih aranžmana koji su bili poznati i razvijani u SAD-u, iako su razmjeri problema bili slični, a u mnogim zemljama i mnogo veći. Primjerice samo u Njemačkoj je postalo dostupno 3.860 kvadratnih kilometara bivšeg vojno kontroliranog prostora (Katzsch, 2007), dok je u baltičkoj regiji za prenamjenu bilo određeno oko 4.000 bivših vojnih instalacija (CONVERNET, 2006b). Zemlje koje su na svom tlu imale sovjetske vojne instalacije suočile su se s dodatnim problemima nakon relativno brzog povlačenja više od 500.000 sovjetskih vojnika iz različitih europskih zemalja. Sovjetska vojska je primjerice u Estoniji, Litvi i Latviji zauzimala od 1 do 2% ukupne površine državnog teritorija od čega su nove nacionalne vojske imale potrebu za nastavkom korištenja samo zanemarivog dijela (Rekker, 2007). U Češkoj je bivša sovjetska vojska imala oko 70 vojnih instalacija, u

Madžarskoj 171, Ukrajini 2.945, itd. (Myrttinen, 2003).

Pored toga i europske su nacionalne vojske tih godina doživjele značajna smanjenja u ljudstvu i ostalim resursima. Za cijelu se regiju centralne i istočne Europe procjenjuje da je smanjenje nacionalnih vojnih snaga krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina iznosilo oko 2,6 milijuna vojnika (Myrttinen, 2003). Primjerice poljske vojne snage početkom 1990-ih godina su smanjene za 40% posto, sa 412.000 vojnika 1988. godine na 250.000 vojnika 1995. (Zukrowska – Wieczorek, 1996), a do 2003. godine su već imale 150.000 (CONVERNET, 2006b). Takvo je smanjenje, kao i u drugim zemljama, bilo praćeno smanjenjem prostornih resursa koje su oružane snage koristile, do kraja 1995. godine poljska vojska je napustila oko 110 kvadratnih kilometara sa 818 izgrađenih vojnih objekata i oko 1.000 različitih instalacija, pored već zatvorenih sovjetskih vojnih baza (koje su obuhvaćale oko 7.854 pojedinačnih vojnih objekata unutar širih vojnih zona na ukupnoj površini od oko 700 kvadratnih kilometara) (Zukrowska-Wieczorek, 1996). Pored ekonomske stagnacije i recesije u nizu postkomunističkih zemalja te mnogih drugih nepovoljnih okolnosti vezanih uz ekonomsku i političku tranziciju te zemlje su se onda susretale i s dodatnim problemima poput ekološkog zagađenja i nedostatka dokumentacije za bivša vojno kontrolirana područja. Primjerice, latvijsko ministarstvo okoliša je procjenilo da oko 96% ukupne površine korištene za vojne svrhe u toj zemlji ima neku razinu onečišćenja (CONVERNET, 2006b), a oko 95% bivših sovjetskih vojnih objekata u Poljskoj je bilo izgrađeno bez potrebnih dozvola što znači da nisu bili usklađeni s građevinskim, energetskim i okolišnim standardima, da nije postojala tehnička i pravna dokumentacija, pri čemu je oko 90% bivših sovjetskih vojnih baza tada bilo namjenjeno prijenosu u civilni sektor (Zukrowska – Wieczorek, 1996). Slično nekim drugim zemljama (primjerice Njemačka) i Poljska je bila primorana razvijati posebnu zakonsku proceduru oko prenamjene bivših vojnih prostora kako bi se skratile ili zaobišle standardne procedure promjena vlasništva, poreznog opterećenja i drugih regulativa. Do sredine 1990-tih oko 60% površine zemljišta koju je u Poljskoj koristila bivša sovjetska vojska je bilo prenamijenjeno, ali isto tako samo četvrtina nekretnina

od bivše poljske vojske je stavljeno u civilnu upotrebu uz procjene da će za prenamjenu preostalih resursa trebati daljnjih deset godina (Zukrowska – Wieczorek, 1996). S druge strane, i zapadne zemlje su se pored smanjivanja vlastitih nacionalnih vojski susrele sa zatvaranjem stranih odnosno američkih vojnih baza u Europi koje su tijekom Hladnoga rata zauzimale površinu od 656 kvadratnih kilometara, sa 1.421 vojnom instalacijom (Duke, 2009).

Nagli val smanjenja oružanih snaga i vojno kontroliranih prostora je prema tome bio prisutan u većini europskih zemalja, iako su društvene, političke i ekonomske okolnosti među njima varirale. Neke od temeljnih razlika između zemalja istočne i zemalja zapadne Europe koje su se pokazale važnima za proces prenamjene su bile vezane uz dostupnost europskih fondova, snagu nacionalnih ekonomija, strukturiranost otpuštanja vojnih resursa i civilno-vojne odnose (CONVERNET, 2006a). Zapadne zemlje su imale pristup različitim europskim programima pomoći, primjerice između 1993. i 1999. godine Europska unija je alocirala oko 740 milijuna eura za prenamjene bivših vojnih prostora samo u sklopu PERIFRA programa i KONVER inicijative Europske komisije koji nisu bili dostupni većini centralnoeuropskih i istočnoeuropskih zemalja (CONVERNET, 2006a). Pored toga, te zemlje su prolazile kroz tranzicijske procese u političkom i ekonomskom sistemu, njihove ekonomije su se smanjivale i nisu bile u mogućnosti apsorbirati napuštene vojne nekretnine, kojima su se pridružila i mnoga područja propale industrije, dočim su strane investicije početkom 1990-ih još uvijek bile rijetke. Cijene zemljišta su općenito bile niske i investitori su između obnove *brownfield* područja i jeftinih *greenfield* perifernih urbanih područja, često bez posebnih ograničenja i sustavnih promišljanja lokalnih zajednica, birali neizgrađene parcele (Stanilov, 2007). U zapadnim zemljama je otpuštanje nekretnina iz vojnog sektora u većoj mjeri bilo strukturirano, za razliku od istočnoeuropskih zemalja gdje je taj proces u većoj mjeri bio nestrukturiran i poklopio se sa širim promjenama u civilnom sektoru vezanom za promjene vlasničkih odnosa i privatizacije stambenih i drugih bivših državno upravljanih resursa. Civilno-vojni odnosi su se također razlikovali tako da je veća integracija zapadnih vojski

u lokalne i regionalne ekonomije i društva rezultirala u tim zemljama, slično situaciji u SAD-u, većim naglaskom na ekonomske posljedice poput nadoknade izgubljenih civilnih radnih mjesta, poreznih gubitaka, napuštenih stambenih fondova i sl., za razliku od istočnoeuropskih zemalja gdje je ekonomska situacija već bila dovoljno loša da su se ekonomske posljedice odlaska vojske nerazdvojivo povezale u opći i kaotični tranzicijski mozaik (Myrttinen, 2003).

Općenito za većinu europskih zemalja vrijedi opća podijela na dva velika ciklusa prenamjena, izuzev do određene mjere postjugoslavenskih zemalja. Period od kraja 1980-ih i prve polovice 1990-ih godina obilježen je primarno otpuštanjem vojnih prostora kao rezultat posthladnoratovskog smanjenja obrambenih kapaciteta i odlaska američke i sovjetske vojske, dok je za drugu polovicu 1990-ih i kasnije proces prenamjene primarno bio vezan uz ponešto drugačije okolnosti. Taj drugi period je u većini slučajeva obilježen transformacijama nacionalnih vojski s procesima profesionalizacije, ukidanja opće vojne obaveze, uvođenja manjih i dobrovoljnih oružanih snaga, prilagodbama novim tipovima vojnih misija i sl., a što je ponovno bilo praćeno novim valom otpuštanja nepotrebnih prostornih resursa, doduše uz dobrim dijelom izgrađenu institucionalnu infrastrukturu i regulirane međuinstitucijske procese (Myrttinen, Henri, 2003). Tijekom tog prvog ciklusa smanjenja u većini zapadnih zemalja se uspostavljaju novi mehanizmi upravljanja u obrambenom sektoru kao i različiti institucionalni aranžmani i procedure za prenamjenu vojnih resursa kako bi se ublažile posljedice smanjenja vojske na lokalne zajednice i regije koje su imale visoku koncentraciju vojne prisutnosti. U Velikoj Britaniji je tako od početka 1990-ih bilo uvedeno više različitih reformskih inicijativa koje su nastojale regulirati cijeli proces, a koji je u tom periodu još uvijek bio nesustavan i problematičan za većinu uključenih ili pogođenih strana. Zanimljivo je u tom smislu uvjerenje iskazano tijekom jedne rasprave odbora za obranu Donjega doma britanskog parlamenta da će nastojanje za strateškim planiranjem i strateškim pristupom zatvaranju i prenamjeni vojnih baza postati ostvarivo tek nakon što se taj "iznimni period" naglih promjena završi (Doak, 1999). Tadašnje rasprave u britanskom parlamentu i lokalnim

zajednicama su ukazale na nekoliko ključnih problemskih točaka cijeloga procesa u Velikoj Britaniji u tom vremenu: prvo, planovi ministarstva obrane nisu bili dovoljno čvrsti i nepromjenjivi da bi lokalne zajednice bile u mogućnosti planirati prenamjene; drugo, postojala je zabrinutost da se previše pažnje posvećuje pitanjima korištenja prostora u odnosu na promišljanja ekonomske i društvene obnove i zaštite okoliša; treće, razmjeri željenog razvijanja prostora nisu odgovarali uobičajenim planerskim standardima i ograničenjima postojeće infrastrukture; četvrto, previše se favorizirao brzi prijenos nekretnina u odnosu na potrebu da se prijenos i prenamjena vrše u fazama i dužem vremenskom periodu; peto, uočili su se problemi planiranja i održivosti relativno udaljenih i izoliranih lokacija; šesto, postojala je snažna tendencija djelovanja od slučaja do slučaja umjesto razvijanja strateškog pristupa; sedmo, ministarstvo obrane nije na zadovoljavajuće načine prihvaćalo odgovornost za ekološke štete; osmo, uočeni su značajni planerski i financijski problemi s objektima specijalizirane vojne prirode poput podzemnih skladišta i skloništa, zrakoplovnih hangara i sl. (Doak, 1999).

Slični problemi su postojali i u drugim zemljama i do danas su oni u mnogim aspektima poznati. Brzoska, Franko i Husbands (2000) među najčešćim problemima prenamjene bivših vojnih prostora navode pet kategorija: 1. *Institucionalni problemi*: različita pitanja poput vlasništva, izvora inicijalnih sredstava za obnovu, odgovornosti i nadležnosti za upravljanje procesom. Naime, prijašnji civilni vlasnici mogu tražiti vlasnička prava ili kompenzacije, kao što i vojska također očekuje kompenzacije za zemljišta, objekte i prijašnja ulaganja što može voditi vrlo složenim međuinstitucionalnim aranžmanima. Pored pitanja tko će biti zadužen za upravljanje, vojni ili civilni sektor, pitanje je i hoće li se prenamjena rješavati na razini centralne vlasti ili lokalnih jedinica, koje mogu imati veliku ulogu u prostornom planiranju, no često nemaju dovoljnu ekspertizu ili iskustvo u drugim područjima važnima za prenamjenu. 2. *Čišćenje zagađenja*: pitanje odgovornosti za onečišćenje najčešće je jasno, no uspostavljanje financijske odgovornosti i provođenje postupka čišćenja u mnogim slučajevima predstavlja problem. 3. *Raznovrsnost izgrađenih objekata*:

nisu sve vrste vojnih instalacija pogodne za ponovno korištenje i velika je vjerojatnost da neke instalacije niti u duljoj budućnosti neće biti prenamijenjene. K tome mnogi objekti imaju važnu kulturnu i historijsku vrijednost što zahtjeva dodatna ograničenja u budućem korištenju. Pored toga, vojska ponekad nastoji zadržati određene objekte ili dijelove šireg vojno kontroliranog područja što usložnjava proces prenamjene i zahtjeva dodatne napore u upravljanju i koordinaciji. 4. *Osiromašenje resursa*: s povlačenjem vojske, dužim vremenom nekorištenja ili prvotnim nereguliranim korištenjem i krađama postojećim resursima se smanjuje vrijednost i podižu se troškovi kasnije prenamjene. 5. *Politička dinamika*: odlučivanje može biti značajno određeno s političkim faktorima, a ne samo ekonomskim (Brzoska, Franko, Husbands, 2000). Slične probleme u procesima prenamjene navodi i jedna druga studija koja ponovno posebno ističe čišćenje ekološkog zagađenja, probleme neriješenog vlasništva, nesigurnost vezanu uz administrativne nadležnosti, nejasnu liniju odgovornosti za prodaju ili iznajmljivanje prostora, potom društvene i ekonomske posljedice odlaska vojske, te problem upravljanja i financijski zahtjevne procese planiranja (BICC, 1997).

Uspostavljeni institucionalni aranžmani za procese prenamjene su u europskim zemljama bili različiti, kao što su i problemi bili regionalno specifični, uključujući i neke druge okolnosti poput snaga lokalnih ekonomija i dotadašnjih sistema prostornog planiranja i upravljanja imovinom. Općenito se načini upravljanja prenamjenama koji su bili prisutni u europskim zemljama mogu podijeliti u četiri osnovna pristupa: ministarski pristup u kojem nadležnost i odgovornost preuzima ministarstvo (bilo ministarstvo obrane ili neki drugi ministarski resor), agencijski pristup u kojem se upravljanje procesom stavlja u nadležnost posebnih agencija ili drugih specijaliziranih organizacija, zatim pristup u kojem se bivši vojni prostori izravno prenose lokalnim i regionalnim tijelima vlasti te konačno *ad hoc* pristup u kojem nadležnosti i odgovornosti za upravljanje procesima prenamjene variraju od slučaja do slučaja (Myrttinen, 2003). U samim počecima u većini europskih zemalja je prevladavao *ad hoc* pristup (Myrttinen, 2003). U Njemačkoj je pak od sredine 1990-ih nakon potpunog povlačenja sovjetske vojske

uveden poseban režim za bivše sovjetske vojne baze kojim se vlasništvo nad tim nekretninama izravno prenosilo novim federalnim jedinicama, iako su do tada bivše vojne nekretnine po automatizmu postajale vlasništvo federalne države i federalne institucije su imale odgovornost za upravljanje (CONVERNET, 2006a). To je u određenoj mjeri bio jednostavan način na koji je država riješila problem odnosno prebacila odgovornost i teret prenamjene lokalnim vlastima.

Ministarski pristup je pretežito bio zastupljen u baltičkim zemljama gdje su bili zabilježeni značajni ekološki problemi čije rješavanje je zahtjevalo intervenciju ministarstava okoliša. Kako navodi Myrttinen općenito najveće prednosti tog pristupa su prisutnost političke odgovornosti za proces, mogućnost oslanjanja na već postojeće institucionalne strukture i zakonska rješenja kao i postojanje institucionalne hijerarhije, dočim se slabosti najčešće nalaze u nedostatku specijaliziranih profesionalnih vještina i kapaciteta postojećih institucija, nedovoljnoj fleksibilnosti i uskoj vezanosti uz političke procese (Myrttinen, 2003). Prednosti agencijskih modela se pak nalaze u većoj profesionalizaciji, transparentnosti, fleksibilnosti i neovisnosti o nekim ograničenjima koja su često prisutna u državnim ministarskim tijelima, dok se slabosti nalaze u činjenici da je nepristranost tih agencija često dovođena u pitanje, da je potrebno uspostavljati potpuno nove organizacijske strukture, a često i nova zakonska rješenja, pri čemu ta nova organizacija treba izgraditi vlastitu poziciju u borbi s drugim državnim institucijama (Myrttinen, 2003). Agencijski pristup je primjerice bio dominantno zastupljen u Poljskoj, a u Bugarskoj je na neobičan način ministarstvo obrane za posao koordiniranja procesa prenamjene angažiralo nevladinu organizaciju (Myrttinen, 2003). Najčešće je ipak bila prisutna neka kombinacija ovih osnovnih pristupa, pa je tako u Litvi vlasništvo najvećim dijelom bilo preneseno lokalnim vlastima, iako je odgovornost za onečišćenje ležala na vojnom sektoru i ministarstvu okoliša (CONVERNET, 2006b). U Njemačkoj je također nakon prijenosa federalnim jedinicama u državi Brandenburg cijeli proces nadgledan od regionalnog ministarstva gospodarstva, dok je kao operativno tijelo služila javna tvrtka *Brandenburgische Boden*

koja je financirala cijeli proces kroz *revolving* princip, profit od prodaje bivšeg vojnog zemljišta na atraktivnim lokacijama je vraćan u investiranje procesa prenamjene drugih lokacija (CONVERNET, 2006b). Sličan princip je bio prisutan i u Švedskoj gdje je posebna državna tvrtka *Vasallen*, djelujući po strogo tržišnim principima, bila zadužena za vođenje portfelja bivših vojnih nekretnina pri čemu je uz značajna inicijalna javna sredstva za prenamjenu (oko 230 mil. eura početnog kapitala) uspješno obnavljala i povećavala tržišnu vrijednost nekretnina u svom portfelju (CONVERNET, 2006b). Pored toga, Švedska je kao dio mjera pomoći pogođenim regijama mnoge javne agencije u potpunosti ili djelomično preselila iz Stockholma (CONVERNET, 2006b). U Norveškoj je od 2002. godine, nakon reorganizacije norveških oružanih snaga, osnovana posebna agencija *Forsvarsbygg* kroz suradnju vojne graditeljske službe i lokalnih administracija (CONVERNET, 2006b). U Velikoj Britaniji je za procese upravljanja vojnim zemljištem i prenamjenama bila zadužena posebna agencija ministarstva obrane *Defence Estates* (danas *Defence Infrastructure Organization*) koja je samo u procesima planiranja, nadzora i sl. zapošljavala oko 1800 ljudi. Po riječima bivšega ravnatelja *Defence Estates* agencije, najveći problem za britansko ministarstvo obrane je tada bilo pitanje odabira, odnosno što ostaviti, a što predati civilnom sektoru. Pri tome ključnim elementom u prenamjeni smatra sam proces planiranja s kojim je potrebno započeti prije odlaska vojske što znači i da je proces planiranja unutar vojnog sektora vrlo važan dio cjelokupnog procesa. Sam proces planiranja se u Velikoj Britaniji, slično kao i u SAD-u i drugim zemljama, kretao u rasponu od 2 do 4 godine.[10]

Naučene lekcije

Prenamjena bivših vojnih prostora je vrlo složen proces koji ovisi o mnogobrojnim i različitim faktorima. Generalizacije u ovom polju najčešće nisu moguće i većina analiza i preporuka se oslanja na različite studije slučaja. Čak i kada su društvene okolnosti slične, međudjelovanje

10 Sir Ian Andrews, ravnatelj *UK Defence Estates* 1998.–2002., u razgovoru s autorom. London, 2. listopad 2013.

različitih aktera u procesu može rezultirati posve drugačijim učincima. U jednoj studiji *Bonskog instituta za prenamjenu* se na temelju analize procesa 30 projekata prenamjene u Njemačkoj nastojalo identificirati i grupirati neke od najčešće zabilježenih faktora koji su imali pozitivne, neutralne odnosno negativne utjecaje na cijeli proces (BICC, 1997). Te faktore su istraživači podijelili u tri kategorije ovisno o manipulativnim mogućnostima. *Zadani faktori* na koje ne možemo utjecati, a koji su se pokazali važnima za uspješnost prenamjene, uključuju geografsku lokaciju, ekonomsko stanje regije, historijat vojnog korištenja i veličinu prostora te meke lokacijske faktore poput krajobraznih vrijednosti, kulturne ponude i sl. *Polupromjenjivi faktori* na koje možemo utjecati, ali samo uz značajne financijske izdatke uključuju stanje u kojem se izgrađeni objekti nalaze, opremljenost infrastrukturom i stanje infrastrukture te razinu onečišćenja. *Promjenjivi faktori* uključuju faktore koji u potpunosti ovise o aktivnostima aktera prenamjene. Oni se tiču pitanja projektnog upravljanja i organizacije procesa prenamjene što uključuje i rad na koordinaciji različitih aktera (javnog i privatnog sektora, nacionalnih i lokalnih vlasti, itd.), zatim pitanja planiranja i razvoja prostora (razvojni koncepti, zoniranja, uklanjanje administrativnih barijera i sl.), potom financijskih mehanizama koji će omogućiti ulaganja u obnovu ili prenamjenu prostora, i konačno oglašavanje i pridobivanje pažnje investitora te uključivanje javnosti u procese prenamjene (BICC, 1997). Kako se u toj analizi pokazalo, problemi promjenjivih faktora (pogreške u planiranju, nekompetencije, nedovoljna koordinacija, loše procjene zainteresiranosti investitora, neprovođenje ekonomskih, ekoloških, konzervatorskih i drugih studija, odsustvo komunikacije s lokalnom zajednicom i dr.) mogu značajno utjecati na polupromjenjive faktore. Općenito se naime pokazalo da su pitanja koordinacije, transparentnosti i dobre organizacije iznimno važni za uspjeh procesa ukoliko su zadani faktori povoljni jer se može smanjiti negativan utjecaj polupromjenjivih faktora (poput nedostatka javnih sredstava za obnovu). No, isto tako, u slučajevima kada zadani faktori i polupromjenjivi faktori nisu povoljni, tada je vrlo teško postići uspješnost prenamjene unatoč velikim naporima u radu na promjenjivim faktorima (BICC, 1997).

Slična iskustva su se pokazala i drugdje. Tako je primjerice i u SAD-u i u Velikoj Britaniji ustanovljeno da je prenamjena i općenito oporavak i razvoj lokalnih zajednica nakon odlaska vojske slabiji u ruralnim i manje urbaniziranim dijelovima zemlje (Rowley – Stenberg, 1993, Woodward, 1998), te da je pitanje prenamjene u ruralnim područjima bolje konceptualizirati u okvirima nejednakog razvoja nego ‚mirovne dividende' (Woodward, 1998). Taj nalaz se dobrim dijelom podudara i sa iskustvima Njemačke u kojoj je većina zainteresiranih investitora dolazila iz same regije budući da su investitori najbolje poznavali rizike i nastojali su proširiti svoje već postojeće poslovanje odnosno iskoristiti različite povlastice koje su se nudile s preseljenjem u bivše vojne prostore (BICC, 1997). S druge strane, važnost koordinacije i uspostavljanja dobre organizacijske strukture i posvećenosti planiranju također se pokazalo važnim do te mjere da je u SAD-u cijeli proces dobio vrlo jasnu i zadanu organizacijsku strukturu. Isto tako, u SAD-u i u drugim zemljama posebnu važnost ima transparentnost i otvorenost procesa te uključivanje lokalne zajednica i komunikacija s javnošću. Otvorenost procesa je, primjerice, po ocjeni bivšega ravnatelja britanske agencije *Defence Estates* ključan element kod prenamjene jer "ukoliko je proces otvoren, onda je samoregulirajući".[11] Otvorenost spram različitih aktera u britanskom je slučaju imala dodatnu težinu zbog značajnog oslonca kod prenamjena na privatni sektor i korištenja najrazličitijih financijskih aranžmana.

Studija istraživačke mreže CONVERNET u baltičkim zemljama je rezultirala sličnim nalazima. Ustanovljeno je da je prenamjena uspješnija u zemljama u kojima je postojala dobra koordinacija lokalnih i nacionalnih aktera te da je općenito važno da države razviju strukture potpore lokalnim zajednicama i regijama (CONVERNET, 2006a). To je ipak općenito rijetko bio slučaj te se takva pomoć u pravilu nalazila unutar nekih drugih okvira, a ne i specifično za procese odlaska vojske i prenamjene bivših vojnih resursa. Na temelju iskustava baltičkih zemljama istraživačka mreža

11 Sir Ian Andrews, ravnatelj *UK Defence Estates* 1998.–2002., u intervjuu s autorom. London, 2. listopad 2013.

CONVERNET je primjerice dala sljedeće preporuke i ocjene važnosti: 1. potrebno je razvijati suradnju civilnih i vojnih vlasti kako bi se riješili problemi vezani uz dokumentiranje prijašnjeg korištenja, sređivanja različite dokumentacije i očuvanja prostora, 2. rano planiranje je važno, ukoliko je moguće i prije odlaska vojske, 3. brzi prijenos lokalnim vlastima, 4. čuvanje prostora od nekontrolirane devastacije, 5. izgradnja lokalne kulture međusobnog razumijevanja i povjerenja, 6. sudjelovanje javnosti u planiranju i razvijanju koncepata prenamjene jer uključenje javnosti u razvijanje modela i vizija buduće upotrebe povećava prihvaćanje planova prenamjene, 7. u slučajevima nedostatka vlastitih kapaciteta potrebno je oslanjati se na vanjske ekspertize (primjerice razvojne tvrtke s iskustvom u procesima prenamjene mogu učinkovito upravljati složenim procesima prenamjene, kao i mobilizirati privatni kapital), 8. djelomične prenamjene mogu služiti kao privremene mjere i dobar su način izbjegavanja dugotrajne stagnacije koja je često rezultat velikih inicijalnih projekata koji se kasnije pokažu neupravljivima, 9. prenamjena je uspješnija u urbanim područjima gdje postoji veća potražnja za infrastrukturom, stambenim resursima i građevinskim zemljištima (primjerice veći gradovi općenito mogu profitirati od odlaska vojske jer su u pravilu manje ovisni o vojnoj prisutnosti i imaju veću apsorpcijsku snagu), 10. prekogranična i međuregionalna suradnja može pomoći određenim mjestima i regijama u promjenama prijašnje pozicije perifernih graničnih područja, kao što i različiti europski fondovi mogu služiti kao značajni izvori pomoći (iako ne postoje specifične linije financiranja za prenamjenu bivših vojnih prostora, prenamjene se mogu redizajnirati i planirati unutar drugih programa poput programa zaštite okoliša, očuvanja kulturnih i historijskih vrijednosti, urbane regeneracije, smanjenja regionalnih i društvenih nejednakosti i sl.) (CONVERNET, 2006a, 2006b).

PRENAMJENA VOJNIH NEKRETNINA U HRVATSKOJ: UVOD U STUDIJE SLUČAJA

Kruno Kardov

Hrvatska je s raspadom Jugoslavije naslijedila sve materijalne prostorne resurse korištene u obrambene svrhe u prethodnom sistemu. Sve nekretnine, odnosno "društvena sredstva", kojima je upravljala Jugoslavenska narodna armija i Savezni sekretarijat za narodnu obranu uredbom Vlade RH 1991. godine postaju vlasništvo Republike Hrvatske te se potom prenose na upravljanje novom Ministarstvu obrane (Vlada, 1991). Bila je to administrativna mjera iza koje nije stajala i stvarna praksa i mogućnost upravljanja nasljeđenim nekretninama. Nedostupnost značajnog dijela hrvatskog teritorija je onemogućila pristup velikom dijelu materijalnih resursa. S druge strane, ratne okolnosti su nametnule posve druge prioritete u sistemu obrane od brige za nekretnine čiji razmještaj također nije bio u suglasju s novim strateškim okolnostima i obrambenim potrebama. Pored toga, problemi izgradnje novog obrambenog sistema, stvaranja nove vojske, izgradnje novih institucija, nesređene arhivske dokumentacije, drugačijih knjigovodstvenih standarda i mnogi drugi problemi vezani za obrambeni sistem tih godina imali su za posljedicu da upravljanje vojnim nekretninama nije bilo sustavno, ni transparentno. Dio nekretnina za kojim je vojska imala potrebu bio je korišten u vojne svrhe, dok je veliki broj nekretnina bio zadržan u obrambenom sistemu upravljanja, no nije bio korišten, a često niti čuvan od devastacija koje su u značajnom broju uslijedile već po odlasku bivše vojske.

Tijekom posljednja dva desetljeća MORH je koristio različite podatke o broju nekretnina kojima upravlja, a konačni broj je utvrđen tek 2013. godine s radom na uvođenju integralnog sistema upravljanja državnom imovinom. MORH je tada objedinjavanjem različitih evidencija ustanovio da je na upravljanju imao 976 nekretnina od kojih je 358 bilo predano državnim tijelima nadležnima za upravljanje državnom imovinom i to 101 nekretninu u razdoblju od rujna 1992. godine do prosinca 1999. godine te 257 nekretnina od siječnja 2000. godine do kraja 2013. godine. Od ostaloga broja MORH je 226

nekretnina definirao kao perspektivne za potrebe obrane, dok je 392 nekretnine definirao neperspektivnima, a koje se planiraju prenijeti na upravljanje Državnom uredu za upravljanje državnom imovinom (MORH, 2013). Kao početni datum prijenosa nekretnina u civilnu sferu u ovim MORH-ovim podacima se uzima rujan 1992. godine kada Vlada RH donosi *Odluku o utvrđivanju nekretnina u vlasništvu Republike Hrvatske i davanju istih na upravljanje i korištenje tijelima državne uprave, Gradu Zagrebu i općinama* koja je služila kao temelj za sve kasnije prijenose upravljanja i korištenja drugim tijelima, no to nije ujedno i početni datum kojim su ti prijenosi započeli. Naime, Vlada je već u travnju 1992. godine donijela *Odluku o raspolaganju i korištenju zdravstvenih objekata JNA* kojom se vojne bolnice i zdravstveni objekti izvan prostora vojarni prenose u civilnu sferu (Vlada, 1992) tako da bi već taj datum mogao biti uzet kao početak prijenosa i prenamjena vojnih nekretnina u Hrvatskoj.

Iako su do sada u različitim javno dostupnim dokumentima, a koji uključuju godišnja izvješća Državne revizije, godišnja izvješća MORH-a o spremnosti obrambenog sustava, različite planske i druge MORH-ove dokumente, navođeni različiti podaci zbog čega nije moguće sa sigurnošću utvrditi točan broj nekretnina koje su se na godišnoj osnovi 1990-ih prenosili na upravljanje drugim državnim i lokalnim tijelima, ipak se mogu prepoznati širi ciklusi prenamjena. Prvi ciklus prenamjena obuhvaćao je razdoblje od 1992. do 1994. godine kada je najveći broj nekretnina prenesen na druga tijela, pri čemu je unutar toga ciklusa 1992. godina ujedno godina s najviše prijenosa bivših vojnih nekretnina (Kardov, 2015). Od 1995. godine do 2000. godine proces je usporen sa značajno manjim brojem prijenosa (prema nekim MORH-ovim dokumentima, upitne kvalitete, riječ je o 22 nekretnine u ovom razdoblju). To je, naime, razdoblje koje je u sistemu obrane općenito bilo obilježeno zamrzavanjem postojećega stanja što je, primjerice, bilo vidljivo i u kadrovskoj politici kroz zabrane prijema novih kadrova u vojsku, stagnaciju plaća u vojnome sektoru, usporenoj dinamici napredovanja i dr. (Mahečić, 2003). Drugi veći ciklus prijenosa i prenamjena vojnih nekretnina u Hrvatskoj se odvija nakon 2000.

godine i traje različitim intenzitetom do danas. Prethodni prvi ciklus prijenosa i prenamjena se može nedvojbeno povezati s prijenosom nasljeđenih nekretnina koje su svojim razmještajem i brojnošću daleko nadilazile potrebe nove vojske, slično situaciji koja je tih godina bila prisutna i u drugim europskim zemljama. No, drugi ciklus koji je u drugim zemljama bio prvenstveno vezan za ukidanja univerzalnog novačenja u hrvatskom slučaju nije tako jednoznačan. Taj proces prijelaza na dobrovoljnu vojsku se događa tek u kasnijim godinama, a u početnim godinama drugoga desetljeća još uvijek je riječ o procesu otpuštanja nasljeđenih, ali ne i korištenih, bivših vojnih nekretnina, doduše uz druge nekretnine koje su bile povremeno korištene, odnosno za kojima tih godina nije bila jasno definirana potreba. U tom smislu su prijenosi i prenamjene nakon 2000. godine bile određene mnogobrojnim faktorima, od uvođenja različitih reformskih inicijativa, značajnog smanjenja brojnosti ljudstva u oružanim snagama kao rezultat mirnodopskih okolnosti, pritisaka lokalnih vlasti i političara, do nastojanja obrambenog sistema za racionalizacijom i budžetskim uštedama na održavanju resursa. Jedan od značajnih podstreka procesu prijenosa vojnih nekretnina u civilnu sferu je bila izmjena *Zakona o komunalnom gospodarstvu* 2001. godine kojom MORH postaje obveznik plaćanja komunalne naknade lokalnim samoupravama, a što je prisililo MORH da ubrza proces prijenosa nekretnina koje ne koristi kako bi izbjegao dodatne troškove (Kardov, 2015). U mnogim slučajevima prijenosa bivših vojnih nekretnina lokalnim zajednicama koje su se odvijale u narednom razdoblju lokalne zajednice su nekretnine dobijale upravo u zamjenu za otpise tako stvorenih dugovanja MORH-a.

Prevladavajući organizacijski pristup prenamjenama bivših vojnih nekretnina u Hrvatskoj je teško jednoznačno odrediti. Dominantnu ulogu u procesu tijekom 1990-ih imalo je Ministarstvo obrane, iako je odluke donosila Vada RH. Zahtjeve različitih aktera za privremena korištenja je pretežito rješavao MORH po nedefiniranim kriterijima. MORH tih godina nije imao uspostavljen sistem upravljanja niti strateške dokumente ili kriterije po kojima su se odluke donosile, tako da je cijeli proces otpuštanja bio

nestrukturiran i temeljen na *ad hoc* pristupu. Nekretnine su se prenosile pretežito drugim državnim tijelima te gradovima i općinama bez naknada, s osnovnim ciljem da se nekretnine koriste. U obzir se nisu uzimale tržišne vrijednosti, vrste objekata, lokacijske karakteristike, pitanja vlasničkih odnosa i prostorno-planska dokumentacija, potencijal lokalnih zajednica da nekretnine privedu planiranoj namjeni i mnogi drugi važni faktori. Tek nakon 2000. godine možemo uočiti rane pokušaje strukturiranja cijeloga procesa i uspostavljanje prvih institucionalnih aranžmana i organizacijskih modela.

Od 2000. godine unutar sistema obrane započinju značajni reformski procesi koji su obuhvatili sve sektore, uključujući i sektor upravljanja imovinom u kojem započinje intenzivniji rad na popisu nekretnina, knjigovodstvenim i drugim reformama. To je vrijeme intenzivnoga rada na procesu pristupanja NATO-u što je dalo značajan podstrek na provođenju različitih reformskih zahvata, uključujući i izradu prvih strateških i planskih dokumenata. *Strateški pregled obrane* na kojem je rad započet 2003. se donosi 2005. godine i u njemu se po prvi puta jasno određuju strateške i reformske smjernice. U dokumentu se iskazuje potreba za napuštanje urbanih sredina, ukupno smanjenje broja vojnih objekata, njihovo objedinjavanje i racionalizaciju korištenja te se uspostavljaju osnovne kategorije vojnih nekretnina: perspektivne, privremeno perspektivne, neperspektivne i one koje je potrebno pribaviti (MORH, 2005). Isti principi se kasnije ponavljaju i u drugom dokumentu *Dugoročnom planu razvoja Oružanih snaga* iz 2006. godine kao planskom dokumentu koji preciznije definira ciljeve i dinamiku razvoja vojnih objekata i infrastrukture.

S druge strane, u civilnoj sferi se u ovom razdoblju također događaju značajne izmjene u institucionalnim odnosima u području upravljanja državnom imovinom. Ured za državnu imovinu se ponovno osniva 2000. godine. Ponovno, jer je to tijelo prvotno osnovano 1998. godine, no već 1999. godine je bilo ukinuto. To tijelo će 2004. godine biti zamijenjeno novim Središnjim državnim uredom za upravljanje državnom imovinom i ono će od 2004. godine donositi odluke za imovinu vrijednu do 100.000 kuna. Pored ove institucije će postojati i Fond za privatizaciju koji je bio nadležan za donošenje odluka za imovinu preko 10 milijuna

kuna, te Povjerenstvo Vlade za upravljanje imovinom sastavljeno od predstavnika Vlade i državnih tajnika koje je donosilo odluke za imovinu do 10 milijuna kuna. U ovakvoj institucionalnoj konfiguraciji različitih civilnih tijela koja su donosila odluke o prijenosu upravljanja i korištenja ili promjene vlasništva, odnosno privatizacije bivših vojnih nekretnina nadležnosti nikada nisu bile do kraja razjašnjenje. Cijeli proces je bio netransparentan što je otvaralo vrata političkim utjecajima i političkom klijentelizmu, a što se u kasnijem razdoblju i pokazalo. Fond za privatizaciju je ukinut 2011. godine nakon korupcijskih afera, a iste godine se ukida i Središnji državni ured za upravljanje državnom imovinom te se osniva Agencija za upravljanje državnom imovinom (AUDIO) kao operativno tijelo. Već tijekom prve godine rada te agencije razmjeri problema u upravljanju državnom imovinom su postali vidljivi s obzirom na to da su samo tijekom prve godine rada Agencije dva njena ravnatelja dala ostavke. Krajem 2011. godine osnovan je Državni ured za upravljanje državnom imovinom (DUUDI) kao tijelo koje ima funkciju strateškog upravljanja i koordinacije upravljanja državnom imovinom. Izmjenom vlasti na državnoj razini krajem 2011. godine analiza ovih institucija pokazuje da se nadležnosti i odgovornosti djelomično preklapaju te se u konačnici ukida AUDIO čime DUUDI preuzima samostalnu nadležnost upravljanja bivšim vojnim nekretninama nakon otpuštanja iz obrambenog sistema.

Pored ovih državnih tijela koje su zadužene za upravljanje i svim drugim vrstama državne imovine u razdoblju nakon 2000. godine u Hrvatskoj su bili uvođeni i drugi organizacijski modeli u obliku posebnih agencija za specifične vrste nekretnina. Tako su 2001. i 2002. godine vojni hotelski i odmarališni kapaciteti preneseni iz sistema upravljanja MORH-a na Hrvatski fond za privatizaciju i to 5 hotela, 2 turistička naselja, jedna depandansa i 4 autokampa. Kao društvo kćer Fonda za privatizaciju osnovano je društvo Club Adriatic s ciljem upravljanja i pripreme tih nekretnina za privatizaciju. Budući da su tada ti prijenosi vršeni bez promišljanja o dugoročnim potrebama oružanih snaga MORH će kasnije tražiti povrat nekih od tih hotelskih nekretnina, no povrat u sistem upravljanja MORH-a se nije dogodio. Sličan model je primijenjen i za uslužne

djelatnosti, no uz veće sudjelovanje MORH-a, tako da je već 2002. godine započet rad na izdvajanju preostalih hotelskih i smještajnih kapaciteta, a 2006. godine je osnovano društvo Pleter-usluge u vlasništvu države koje danas upravlja s restoranima, kantinama, domovima vojske i tri hotela (Kardov, 2015). Također, 2003. godine se osniva posebno društvo Brijuni Rivijera koje će u svojoj nadležnosti također imati upravljanje značajnim dijelom vojnih nekretnina u brijunskom priobalju, a što će posebno biti obrađivano kroz studiju slučaja prenamjene Muzila u Puli.

Kako je vidljivo iz ovoga sažetog prikaza proces prenamjene vojnih nekretnina se u Hrvatskoj odvijao u okolnostima u kojima MORH nije imao izrađene planske dokumente te je cijeli obrambeni sustav bio izvrgnut značajnim reformskim pritiscima, bilo da je riječ o depolitizaciji i jačanju administrativnog birokratskog režima, prelasku na mirnodopsku vojsku, a kasnije i profesionalnu dobrovoljnu vojsku, bilo da je riječ o reformskim inicijativama uvođenja novih standarda i tržišnih principa funkcioniranja obrambenog sustava na temelju procjena učinaka, troškova i koristi i sl. S druge strane, proces prenamjene se odvijao i u okolnostima nedovoljno razvijenoga sistema upravljanja državnom imovinom, nejasnih institucionalnih nadležnosti civilnih tijela zaduženih za upravljanje državnom imovinom i općenito nedovoljno transparentnim i koordiniranim djelovanjem. Cijeli sistem prenamjena bivših vojnih nekretnina je bio organiziran oko pitanja prijenosa upravljanja, a ne oko šireg problema prenamjene. Nesustavno otpuštanje vojnih nekretnina, a onda i prijenos na upravljanje drugim tijelima i u konačnici korisnicima je bio vođen prvenstveno kratkoročnim ciljevima budžetskih ušteda na održavanju nekretnina, odnosno prebacivanju tih troškova na druga tijela, bilo na državna tijela za upravljanje imovinom ili na lokalne zajednice kojima su se nekretnine u najvećem broju predavale na korištenje ili u vlasništvo. Također, u cijelom procesu nisu postojali nikakvi kontrolni mehanizmi, a evaluacije i analize stvarnoga korištenja i poštivanja ugovora o donacijama i prijenosima upravljanja ili vlasništva se nisu provodile.

Budući da je cijeli problem prenamjene bio pojednostavnjen i sveden na pitanje prijenosa nekretnine

iz vida su se izgubili svi ostali važni elementi koji su važni u procesima prenamjene. To je posebice slučaj s faktorima koji nose potencijalna ograničenja u budućem korištenju, poput ekološkog zagađenja i prirodnih i kulturnih vrijednosti. Tijekom prijenosa u civilnu sferu MORH prikuplja određenu dokumentaciju o nekretninama, no ona se primarno tiče podataka o vlasničkim odnosima, postojećoj namjeni u prostornim planovima, statusu s obzirom na šumsko i poljoprivredno zemljište, procijenjenu tržišnu vrijednost i sl. Analize ekološkog zagađenja, historijat vojnog korištenja, katalogizacija potencijalnih kulturnih i prirodnih vrijednosti ostaju nezabilježene, kao i mnogi drugi parametri važni da bi se prenamjenama pristupilo na sustavan, a ne *ad hoc* način. Nedovoljnim posjedovanjem informacija se, s jedne strane, otvaraju mogućnosti za stvaranje nerealističnih planova prenamjene različitih aktera, kao što se, s druge strane, sprječava kanaliziranje koristi od prenamjena nekretnina s većim potencijalom prenamjene (administrativni objekti, neizgrađena građevinska zemljišta, područja u urbanim centrima) u razvijanje drugih nekretnina za koja su potrebna značajna javna ulaganja.

Nastojanja da se sustav prenamjene vojnih nekretnina zakonski regulira dolazila su iz samog obrambenog sistema. Tako je MORH više puta predlagao zakonska rješenja kojima bi se cijeli proces stavio u nadležnost MORH-a. No, ta rješenja nikada nisu dobila političku podršku. MORH-ovi prijedlozi su dakako imali ugrađene vlastite partikularne interese i sasvim je sigurno da je prenamjena bivših vojnih nekretnina prvoklasno razvojno pitanje od interesa cijele zajednice, a ne samo pitanje priskrbljivanja sredstava za modernizaciju oružanih snaga. No, čini se da se razlozi odbijanja takvih zakonskih rješenja prije nalaze u prevazi drugih partikularnih interesa.

VLAŠKA 87: POVIJEST ZATOČENA U "ŠTAKORNJAKU"

Lidija Knežević

Dok je pokretna vojna imovina bivše Jugoslavenske narodne armije (JNA) još uvijek jedan od predmeta u postupku sukcesije između bivših država SFRJ, nepokretna vojna imovina[12] nije dio sukcesijske mase[13], te time nije predmet sukcesije[14]. Ipak, temeljem zahtjeva[15] Međunarodnog suda za ratne zločine (ICTY), sa sjedištem u Haagu, Vladi RH[16] da dostavi sve moguće informacije i dokumentaciju o povlačenju JNA s teritorija RH, na prijedlog Savjeta za sukcesiju vojne imovine[17] krenulo se s izradom studije[18]. Prvi dio ovog dokumenta izrađen je krajem 2003. godine, i u njemu je utvrđeno što je sve na području RH postojalo od nekretnina bivše JNA, i prema kojim je uvjetima RH te nekretnine preuzela u svoje vlasništvo. Utvrđeno je da su nakon povlačenja JNA s područja RH u Hrvatskoj ostale 862

12 Nepokretna vojna imovina dijeli se na vojnu imovinu korištenu u vojne i u civilne svrhe. U vojnu imovinu za civilne svrhe ubrajaju se stanovi, garaže, poslovni prostori. Vojna imovina za vojne svrhe su vojarne, vježbališta, poligoni, strelišta, stražarnice, kasarne, karaule, luke, aerodromi, itd.

13 Prema Ugovoru o pitanjima sukcesije (potpisan u Beču 2001. godine), koji su države sljednice SFRJ ratificirale do 2004. godine (Hrvatska ga je posljednja ratificirala u ožujku 2004. godine). Ugovor je na snagu stupio početkom lipnja 2004. godine, i time je postao obvezatan za sve države sljednice.

14 Sporazum o pitanjima sukcesije, članak 2: " Nepokretna državna imovina SFRJ koja se nalazila na teritoriju SFRJ prelazi na onu državu sljednicu na čijem se teritoriju sada nalazi"

15 ICTY je od Vlade RH 2003. godine tražio da u postupku koji se vodio protiv Slobodana Miloševića Republika Hrvatska dostavi sve moguće informacije o povlačenju Jugoslavenske narodne armije s teritorija RH.

16 Predsjednik Vlade u to vrijeme bio je Ivica Račan, potpredsjednik Vlade Goran Granić bio je ujedno i predsjednik Savjeta za suradnju s Haaškim sudom, a Orsat Miljenić – predstojnik Vladinog Ureda za suradnju s Haaškim sudom

17 Savjet za sukcesiju vojne imovine – tijelo pri Ministarstvu obrane RH, sudjelovalo u radu Vladinog Ureda za provedbu sukcesiju, utemeljenog 1992. godine, a ugašenog uredbom Vlade RH od 14. srpnja 2005. godine (dva tjedna nakon što je preminuo voditelj Ureda Božo Marendić). Istom Uredbom propisano je da svu dokumentaciju, opremu, obveze i prava Ureda za provedbu sukcesije preuzme Ministarstvo pravosuđa.

18 Studija pod punim nazivom „Povlačenje JNA s teritorija RH u razdoblju od rujna 1991. do svibnja 1992.", klasificirano (Želimir Latković, intervju, 28. srpnja 2014.)

nekretnine[19] ili 27,5%, od ukupnog broja nekretnina bivše JNA[20], pri čemu je Savjet za sukcesiju vojne imovine za svaku nekretninu naveo lokaciju, stari i novi naziv nekretnine, te način na koji je ona preuzeta. Ukupno procijenjena vrijednost svekolike imovine JNA bila je, prema toj Studiji, najmanje 70 milijardi USD (što nije bila i konačna vrijednost te imovine), od čega ukupna potraživanja RH aproksimativno iznose oko 10 milijardi USD[21]. Pri tome, vrijednost vojnih nekretnina bivše JNA u Hrvatskoj procijenjena je na otprilike 28,5 milijardi USD[22].

U Studiji je također uočeno da među 862 vojne nekretnine na području RH ima jako puno starijih objekata, koji su bili sagrađeni još u vrijeme Austro-Ugarske monarhije, te da se ne radi samo o vojarnama, već i o raznim fortifikacijskim i infrastrukturnim objektima. Na području Pete armije[23] (na kojem je bilo ukupno 3314 zgrada vojne namjene) 224 zgrade sagrađene su 1918. godine ili ranije, u razdoblju od 1919. do 1945. izgrađene su 383 zgrade, od 1946. do 1955. – 701, od 1956. do 1965. – 760, te od 1966. do 1970. – 242 zgrade. Od 1971. godine nadalje (pa do povlačenja JNA s područja RH 1991. godine) sagrađena su 1004 objekta, pri čemu je bio primjetan sve niži intenzitet izgradnje nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine.

Među ukupno 224 vojna objekta izgrađena prije 1918. godine na području Pete armije nalazila se i zgrada u Zagrebu, danas poznata pod kolokvijalnim imenom "stara vojna bolnica". To je ujedno bila i središnja vojna bolnica na području Pete armije, koju je JNA svojevrsno "naslijedila" od Austro-Ugarske. Nalazila na adresi Vlaška

19 u postocima za čitavu SFRJ: BiH 16,1%, Hrvatska 27,5%, Makedonija 8,8%, Slovenija 6,2%, tada zajednička država Srbija i Crna Gora 41,4%.

20 Želimir Latković, intervju, 28. srpnja 2014.

21 Izračun na temelju pripadajućeg diobenog faktora prema kojem RH potražuje aproksimativno 27% ukupnog iznosa

22 Od toga nekretnine vojne namjene u vrijednosti od 21.149.771.473 USD, i nekretnine civilne namjene u vrijednosti od 7.347.426.709 USD

23 Temeljem Ustava SFRJ iz 1974. godine Kopnena Vojska bila je podijeljena u 6 vojno-teritorijalnih područja nazvanih "armija", u pet republika (dvije u Srbiji) – u Zagrebu se nalazilo sjedište Pete armije (nije obuhvaćala dio istočne Slavonije i cijeli Jadran, koji je bio područje zasebne Vojnopomorske oblasti). Kasnijim preustrojem JNA, od Pete armije u Hrvatskoj i Devete u Sloveniji formirana je 1987.zajednička Peta vojna oblast (Marijan, 2003: 22)

Bivša Vojna bolnica Zagreb (autorica: Lidija Knežević)

87, gotovo u samom centru Zagreba, omeđena Petrovom ulicom i Petretićevim trgom na istoku, Jurkovićevom ulicom na sjeveru, te Vončininom ulicom na zapadu. Danas je to ogromno zdanje (oko 8 tisuća kvadrata upotrebljivog prostora[24], s više odvojenih objekata povezanih dvorištima te putovima, nekada veličine više od 16 tisuća kvadrata) u vrlo lošem stanju, s prilično neizvjesnom budućnosti.

Uloge biskupa Alagovića i Haulika

Za praćenje povijesnog nastanka vojne bolnice u Vlaškoj ulici potrebno je vratiti se na početak 19. stoljeća. Prema postojećim zapisima (Bazala, 1970), zapadno od Crkve sv. Petra bilo je biskupsko gospodarstvo i vrt, na čijem je jednom dijelu bila izgrađena "Topnička baterijska vojarna". Zemljište na južnoj strani Vlaške ulice poslužilo je za probijanje tzv. Klaoničke ceste (danas Bauerove ulice), na čijem se istočnom kutu (na uglu s Vlaškom) i danas nalazi jedna od zgrada iz negdašnjeg sastava kolokvijalno zvane "Topničke baterijske vojarne"[25] (tunelom povezana s glavninom preostalog kompleksa vojarne na sjeveru). Ona je kasnije pretvorena u vojarnu Redarstvene straže, naročito njezinog konjaničkog odjela, a danas je u njoj smještena Peta policijska postaja Zagreb (na adresi Bauerova 1). Biskup Aleksandar Alagović[26] 1833. godine dao je najistočniji dio biskupske zemlje (na potezu od današnje Martićeve ulice u brijeg do Voćarske ceste) da se na njemu izgrade tzv. "Biskupske vojarne" u Zagrebu, u Vlaškoj ulici gdje su bile stacionirane carske vojne jedinice. Time su stanovnici Vlaške ulice bili oslobođeni obveze (prema caru austrijskom i kralju ugarskom, hrvatskom itd.) primanja na konak pripadnika carsko-kraljevskih postrojbi stacioniranih na području kraljevskog slobodnog grada Zagreba (Nick, 1964).

24 izlaganje Alen Čičak, zamjenik Predstojnika Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom, tribina "Kome pri(o)padaju demilitarizirani prostori", Zagreb, organizator: Centar za mirovne studije u suradnji s Hrvatskim dizajnerskim društvom, 31. svibnja 2014.

25 prema drugim izvorima (Deželić, 1923.), Topničku vojarnu dala je izgraditi gradska općina (Vlaška ulica – Vicus Latinorum) na adresi Vlaška ulica br. 74, da bi poslije uz nju podigla u Klaoničkoj ulici i dvije daščare i spremište za topove.

26 Aleksandar Alagović, zagrebački biskup, Manželice kod Trnave (Slovačka), 30. prosinca 1760. – Zagreb, 18. ožujka 1837.

Biskup Alagović dao je srušiti istočno krilo samostana u Remetama, a materijal je upotrijebljen za gradnju vojarne, tj. današnje stare Vojne bolnice (Hrvatski biografski leksikon), tadašnje službeno nazvane "Nadbiskupske vojarne 3" ("Erzbischöfliche Kaserne No.3", u kojoj je kao vojnik boravio i mađarski pjesnik Sándor Petőfi između 1840. i 1841.). Alagovićevi omiljeni graditelji bili su Bartol Felbinger [27] i Antun Stiedl[28], gdje je upravo Stiedlovo najznačajnije djelo ulična zgrada Vojne bolnice u Vlaškoj 87, izgrađena 1833. godine novcem iz Zaklade biskupa Maksimilijana Vrhovca za poljepšanje Vlaške ulice (Galerija nepokretnih kulturnih dobara grada Zagreba). Trokatno dvorišno krilo građeno je 1859. prema projektu nepoznatog graditelja, a u sklopu prizemnog krila (paralelnog s vanjskim krilom) sačuvana je bolnička kapela – centralno koncipirana građevina pravokutnog tlocrta s kupolom na tamburu.

Tu dolazi do prilično razmimoilaženja u godinama izgradnje same Vojne bolnice, jer pojedini izvori kao početak uzimaju godinu izgradnje vojarne[29] (u vrijeme biskupa Alagovića), dok drugi relevantnim smatraju godinu dogradnje i rekonstrukcije "Topničke baterijske vojarne" u vojnu bolnicu (za vrijeme nadbiskupa Đure Haulika[30]). Tako Vladimir Bazala navodi da je zemljište na sjevernoj strani Vlaške, zajedno s ondje izgrađenom vojarnom, 1861. godine dano za izgradnju Vojne bolnice, na adresi Vlaška 87. Potreba za izgradnjom nove vojne bolnice javila se zbog općeg napretka medicinske znanosti, kao i vrlo skučenih kapaciteta postojeće dvije vojne bolnice u Zagrebu[31]. Izbor za gradnju nove vojne bolnice pao je na mjesto postojeće tzv. "Topničke baterijske vojarne" jer se zemljište od 6794 čhv (tj. 24431 m^2) prostiralo daleko u dubinu (što se smatralo

27 Bartol Felbinger, Cheb (Češka) 15. rujna 1785. – Zagreb, 17. veljače 1871.

28 Antun Stiedl, zagrebački graditelj

29 prema podacima zabilježenima u zagrebačkom listu „Agramer politische Zeitung", "*polaganje temeljnog kamena za ovu zgradu izvršeno je na vrlo svečan način dne 29. augusta 1833." (*Nick, 1964.*)*. Izgradnja vojarne unijela je živost u tamošnji društveni život, te je bitno doprinijela razvoju trgovine i ugostiteljstva u Vlaškoj ulici i okolici.

30 Juraj (Đuro) Haulik de Varalya, prvi hrvatski kardinal i zagrebački nadbiskup, Trnava (Slovačka), 20. travnja 1788. – Zagreb, 11. svibnja 1869.

31 Vojne bolnice u naselju Neudorf (današnja Nova ves) – "2 Militär Spitäler" (prema "Planu grada Zagreba s okolicom" iz 1854. godine)

idealnim za uređenje bolničkog parka i ekonomije). Car Franjo Josip odobrio je 3. travnja 1860. izgradnju nove garnizonske vojne bolnice, na temelju čega je 10. odjeljenje Vrhovne komande c. kr. oružanih snaga aktom br. 860 od 07. travnja 1860. naredilo da se pristupi adaptaciji i dogradnji "Vlaške kasarne" ("*Lach'sche Kaserne"*), te da se projektiranje i izvođenje građevinskih radova povjeri kapetanu Ammerlingu iz Inženjerskog štaba[32] (Nick, 1964). Na pročelju ulične zgrade uklesana je godina MDCCCLXI (koja stoji i danas), u znak završetka prve faze gradnje, tj. adaptacije ulične zgrade za potrebe bolnice.

Novoizgrađena Vojna bolnica u Vlaškoj otvorena je 1862. godine, kao "*Garnizonsspital Nr. 23 in Agram*" (Garnizonska bolnica br. 23 u Zagrebu). Imala je 223 bolnička kreveta (od toga 24 za časnike) i 59 kreveta za osoblje. Dio ulične zgrade koristile su topničke jedinice sve do 1910. godine, kada je u te prostorije nakon preuređenja preselila uprava bolnice – koja je ondje i ostala sve do 1988. godine. Do 1945. godine kompleks je više puta nadograđivan, a zajedno s Domobranskom bolnicom (građenom od 1908. do 1911.) na Kunišćaku[33] i novom zgradom[34] Zemaljske bolnice na Širokom brijegu (danas Šalata) činila je zajednički veliki bolnički centar Armijske bolnice u Zagrebu. Početkom 20. stoljeća se ova institucija počela i dodatno razvijati. O pitanju povezivanja kliničke prakse i sudskomedicinskog djelovanja moglo se čuti i u Hrvatskom saboru, gdje je Zbor liječnika velike nade polagao u liječnike kao narodne zastupnike. Prvi je to učinio dr. Ante Pavelić, zastupnik za kotar Samobor, u svom govoru o zdravstvu održanom u Saboru 04. ožujka 1907. godine. U opširnom elaboratu o stanju zdravstva dotaknuo se i pitanja medicinskog fakulteta, gradnje zemaljske bolnice na Šalati i medicinsko-teoretskih zavoda, te je među ostalim, rekao: *"Ovom zgodom pripominjem, da*

32 originalni njemački dokument: "Situationsplan des neuen k.k. Garnisonsspitals sammt dem dazu gehörigen Gründe in der Laoh'schen Gasse in Agram, k.k. Genie Direction zu Agram 1862".

33 Na mjestu Domobranske bolnice na Kunišćaku tijekom '90-ih i 2000.-tih bilo je sjedište jedne od hrvatskih obavještajnih agencija

34 nova zgrada Zemaljske bolnice (Zemaljska bolnica 1882. postaje glavna zgrada Zagrebačkog sveučilišta, čemu služi i danas) sagrađena je 1911. godine, a od 1918. postaje glavna zgrada Medicinskog fakulteta.

*se poradi o tom, kako će se topnička vojarna, koja je u Vlaškoj ulici u neposrednoj blizini, moći upotrijebiti za anatomsko-fiziološki zavod. A i već sada, dok nema medicinskog fakulteta, mogla bi se upotrijebiti za nešto, što neizmjerno trebamo u zemlji, to jest, da otvorimo zavod za patološku anatomiju i da se u zemlji ustroji mjesto prosektora" (*Belicza, Šain, 1998). Ujedno, zagrebački gradonačelnik Milan Amruš[35] 1909. godine u sklopu svog velikog projekta elektrifikacije Zagreba[36] ukida dotadašnje "Tramvajsko društvo" (koje je upravljalo Konjskim tramvajem) i osniva novo društvo – "Zagrebački električni tramvaj". Promet električni tramvajem uspostavljen je 1910. godine Vlaškom ulicom do Maksimira (Zbirka Zagrabiensia, KGZ), a pruga prolazi neposredno uz samu Vojnu bolnicu na adresi Vlaška 87.

Ratne i rane poratne godine

Odmah po izbijanju Prvog svjetskog rata, već u prosincu 1914. godine, izvršena je rekonstrukcija dezinfekcijskih uređaja i bolničkog vodovoda. Tijekom Prvog svjetskog rata, bolnica se postepeno proširuje, usvajajući znanja bečke i insbruške medicinske škole, odakle pretežito dolaze i novi liječnički kadrovi. U kolovozu 1914. godine upravu Garnizonske vojne bolnice preuzima Slovenac, dr. Ferdinand Šavs, sanitetski pukovnik, koji njome rukovodi sve do okončanja rata te ostaje — kao Jugoslaven — na dužnosti upravnika i nakon rata. Vojska Kraljevine SHS Domobransku bolnicu i Garnizonsku bolnicu 23 u Zagrebu 1918. godine spaja u jednu pod imenom Stalna vojna bolnica IV. Armijske oblasti i vrši novi razmještaj odjela (izvor: Zdenko's Corner). Na Kunišćak je preseljen kirurški i zarazni odjel.

Od 1918. do 1930. godine bolnica je bila u fazi ozbiljne stagnacije. Oporavak, pa i uzlet ponovno počinje krajem tog perioda, kada u bolnicu dolazi niz iskusnih specijalista koji preuzimaju odjele, poboljšavaju njihovu opremljenost aparatima i instrumentarijem, a poboljšava se i kvaliteta tamošnjeg medicinskog rada. Da se bolnici u periodu

35 Milan Amruš, liječnik i političar, Brod na Savi, 01. listopada 1848. – Zagreb, 26. svibnja 1919.

36 elektrifikacija počinje 1906./1907. godine izgradnjom "Gradske munjare" i dijela razvodne mreže, zahvaljujući čemu je 05. studenog 1907. u pogon puštena javna električna rasvjeta.

Topnička vojarna, kasnije Vojna bolnica (kolorirana razglednica iz 1913. god.)

1930.–1941. posvećivala veća briga vidi se i po činovima njenih upravnika.U ranijoj fazi to su bili liječnici s činom višeg časnika, a 1936.–1941. njome ravnaju liječnici čina sanitetskih generala. Drugi svjetski rat na dužnosti upravnika bolnice zatiče dr. Antu Hočevara (Valka.cz).

U to doba, 1934. godine, pokrenuto je i pitanje preseljenja Stalne vojne bolnice IV Armijske oblasti iz Vlaške ulice na neko drugo, pogodnije mjesto u gradu Zagrebu. Postupak je počeo putem zapovijedi Ministarstva vojske i mornarice br. 9115 od 12. svibnja 1934., kao i zapovijedi Inženjersko-tehničkog odjela istog Ministarstva br. 11366 od 5. srpnja 1934. godine. Za tu prigodu formirana komisija predlagala je preseljenje uz zamjenu za neko drugo zemljište s objektima koji bi se mogli adaptirati za bolničke potrebe, te je kao jedino prihvatljivo rješenje predloženo imanje Malo Vetovo na Kunišćaku, vlasništvo umirovljenog konjičkog kapetana Dragutina Šeste. Iako su napravljeni vrlo detaljni planovi za preseljenje i nadogradnju, do njihove realizacije nikada nije došlo. Nakon Drugog svjetskog rata, prilikom traženja rješenja za izgradnju nove vojne bolnice u Zagrebu, Vetovo je bilo odbačeno zbog podataka o geološkom sastavu tla i velike mogućnosti klizišta (Nick, 1964).

Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, 1941. godine bolnicu preuzima Ministarstvo oružanih sila (MINORS) Nezavisne države Hrvatske. Dio bolnice u Vlaškoj ulici nazvan je "Bolnica Maršala Laudona", a dio na Kunišćaku "Bolnica Andrije Pasanca". Zbog povećanih potreba za proširenjem bolničkih kapaciteta, u Zagrebu je formiran niz rezervnih vojnih bolnica[37], u kojima su potom izgrađena ili uređena skloništa (za kojima je potreba bila sve veća kako su u ofenzivu prelazile narodnooslobodilačke snage). Skloništa su podignuta i u Vlaškoj ulici i na Kunišćaku.

Nakon oslobođenja Zagreba, 08. svibnja 1945., u grad je premješteno Sanitetsko odjeljenje Glavnog štaba Hrvatske, a brzo nakon toga formirano je Sanitetsko odjeljenje Druge armije, koje je preuzelo sve vojne bolnice (glavnu i rezervne) i od njih organiziralo veliki Bolnički centar. Nakon kraćeg

37 Klinička bolnica u Draškovićevoj, zajedno sa zgradom osnovne škole u blizini, postaje rezervna kirurška bolnica.

vremena, kliničke bolnice vraćene su pod okrilje civilnog zdravstva, dok je od odjela na Kunišćaku, u Vlaškoj ulici 87 i Voćarskoj cesti br. 106 formirana Glavna vojna bolnica 2 (Nick, 1964).

Treba napomenuti da po pitanju vojnoga zdravstva na prostoru Zagreba u periodu do 1948. godine ozbiljno nedostaje izvora te materijala. Razlog tome su velike čistke bolničke arhive u Vlaškoj, do kojih je došlo nakon Prvog i Drugog svjetskog rata. Odmah po završetku Prvog svjetskog rata, 1918. godine, spaljeni su ambulantni, odjelni i operacijski protokoli, kao i godišnji izvještaji. Srećom, sačuvani su razni dokumenti korišteni pri izgradnji, nadogradnji, renoviranju, adaptacijama i drugim radovima na samoj Vojnoj bolnici (KB Dubrava). Slično se ponovilo i nakon Drugog svjetskog rata, 1948. godine.

Konačno, tijekom '60-ih godina Glavna vojna bolnica dobiva naziv – Vojna bolnica Zagreb (VBZ). Nakon smrti dr. Vladimira Bakarića[38] predloženo je da se VBZ preimenuje, odnosno da se nazove "Vojna bolnica Zagreb – dr. Vladimir Bakarić" (budući je V. Bakarić u njoj preminuo), no taj prijedlog na kraju nije bio prihvaćen.[39]

Posljednjih 40 godina: ispreplitanje vojnog i civilnog zdravstva

Nakon Drugog svjetskog rata, u Vojnoj bolnici ostao je raditi dobar dio vrsnih predratnih liječnika, a na rad dolaze i strani vojni liječnici, prije svega Francuzi i Britanci. Odmah poslije rata bilo je iznimno puno posla, uglavnom reparatornih zahvata, ali i oni su se postepeno počeli smanjivati. Godine 1948. odobreno je da se 20% bolničkih kapaciteta stavi na raspolaganje civilima – jedan od osnovnih razloga za takvu odluku bila je želja da se kadru omogući stjecanje liječničkih iskustava na svim poljima medicine. No uz standardne poslove koje obavlja bilo koja bolnica, Vojna bolnica imala je i vojne zadaće – npr. edukaciju ratnih sanitetskih jedinica, edukaciju u kirurškom minimumu za sve liječnike, a vojna kirurgija bila je uvjet za sve liječnike koji su željeli

38 Vladimir Bakarić, Velika Gorica 08. ožujka 1912. – Zagreb, 16. siječnja 1983.

39 Prim.doc.dr.sc. Ivo Vučković, intervju, 25. srpnja 2014.

napredovati u struci. To je zahtijevalo i suvremenu opremu i moderne tehnologije. U sastavu VBZ bio je i mali mobilni antituberološki dispanzer, s kojim je liječnički tim obilazio ruralne sredine te suzbijao tuberkulozu[40].

S godinama se postotak civilnog udjela među pacijentima povećavao, da bi od 1970. godine Vojna bolnica Zagreb bila uključena i u hitnu službu Zagreba, ravnopravno s drugim bolnicama. Ona tu dobiva određeni dan kao dežurna gradska bolnica. Sredinom 1970-ih postotak građanskih osoba koje su se liječile u Vojnoj bolnici Zagreb prešao je 50%, da bi '88. godine (neposredno prije preseljenja bolnice u Dubravu) pacijente činilo više od 70% civila, dok su ostali pacijenti bile vojne osobe, odnosno vojni osiguranici općenito (vojni umirovljenici i njihove obitelji, te djelatne vojne osobe i njihove obitelji). Za civile (npr. one koji su koristili pedijatrijske usluge u VBZ) nisu bile potrebne nikakve posebne dozvole ili propusnice, već samo uputnica liječnika opće prakse.[41]

Značajan uzlet 1970-ih godina očitovao se i u tome što je Vojna bolnica u to vrijeme od "pristojne" opće bolnice postala opća bolnica više razine sa znanstvenim sadržajem, sadržavajući u svom sastavu jaku znanstvenu jedinicu – kao pripremu za dostizanje razine kliničke bolnice. U Registru znanstveno-istraživačkih djelatnika Sekretarijata za znanost SR Hrvatske VBZ je 1989. godine imala upisanih 40 djelatnika, koji su činili Znanstveno-istraživačku jedinicu bolnice.[42]

Još sredinom 1970-ih počeli su se ponovo raditi planovi za preseljenje Vojne bolnice, odnosno za grupiranje svih odjela iz sastava VBZ na jednome mjestu, da bi krajem '70-ih i službeno bila donesena odluka o izgradnji nove vojne bolnice. Zbog različitih lokacija dolazilo bi do problema u komunikaciji, liječnici su se stalno selili s jedne adrese na drugu, a i pojedini odjeli imali su potrebu za proširenjem svojih kapaciteta. No tek dolaskom Martina Špegelja na mjesto zapovjednika Pete armije (1985. godine)

40 Prim.doc.dr.sc. Ivo Vučković, intervju, 25. srpnja 2014.

41 Vlasta Toth, intervju, 20. lipnja 2014.

42 Prim.doc.dr.sc. Ivo Vučković, intervju, 25. srpnja 2014.

u Beogradu se našlo novca za izgradnju nove vojne bolnice u Zagrebu. S gradnjom se otezalo iz političkih razloga, a minimalan iznos novca predviđenog za bolnicu u Zagrebu u Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu pravdali su time da Hrvatska navodno ne uplaćuje novac u saveznu blagajnu (Špegelj, 2001). Na temelju Špegeljevog urgiranja kod admiral Branka Mamule (tada saveznog sekretara za narodnu obranu), za potrebu nastavka izgradnje bolnice u Zagrebu JNA je odmah izdvojila 8 milijuna USD.

Vojna bolnica u Dubravi izgrađena je i stavljena u funkciju u svibnju 1988. godine. Kompleks u Vlaškoj posljednji je dio VBZ koji je preselio u Dubravu, u kolovozu 1988., a gotovo do zadnjeg dana primao je bolesnike na svojoj staroj lokaciji[43]. Jedan vrlo mali dio opreme, najvećim dijelom zastarjele i neispravne, koja se nije upotrebljavala neko vrijeme, ostao je u starim objektima, uglavnom na Šalati, dok se dio medicinske tehnike (temeljem zapovijedi Martina Špegelja i generala Josipa Gregorića, tadašnjeg pomoćnika saveznog sekretara za logistiku) podijelio civilnim medicinskim centrima i bolnicama u Hrvatskoj (Špegelj, 2001.).

Raspored zgrada i broj zaposlenih

U drugoj polovici 19. stoljeća, prilikom preseljenja vojne bolnice iz Nove vesi u Vlašku, glavnina bolničkog stacionara smještena je u novosagrađenu dvorišnu dvokatnicu, tzv. "*Haupttrakt*". U njoj su bili smješteni i interni te kirurški odjeli, kao i pritvor.

U prizemni "spojni trakt" bila je smještena bolnička kuhinja, i nije se bitno selila tijekom idućih stoljeće i pol. U trenutku izgradnje bila je prilično moderna, jer je već onda imala hladnu i toplu tekuću vodu, parno grijanje, i bila je opločena opekama. U istoj zgradi uređena je i bolnička kupaonica, s prostranom svlačionicom, tuševima, parnom kupelji i tri odjela s ukupno 16 kada, te priručnim skladištem prljavog rublja. Na kraju te zgrade podignuta je strojarnica za grijanje vode s rezervoarima u potkrovlju, koja je napuštena tijekom Drugog svjetskog rata. U lijevom krilu spojnog

43 Prim.doc.dr.sc. Ivo Vučković, intervju, 25. srpnja 2014

Lokacija u odnosu na Trg bana Jelačića i Trg žrtava fašizma

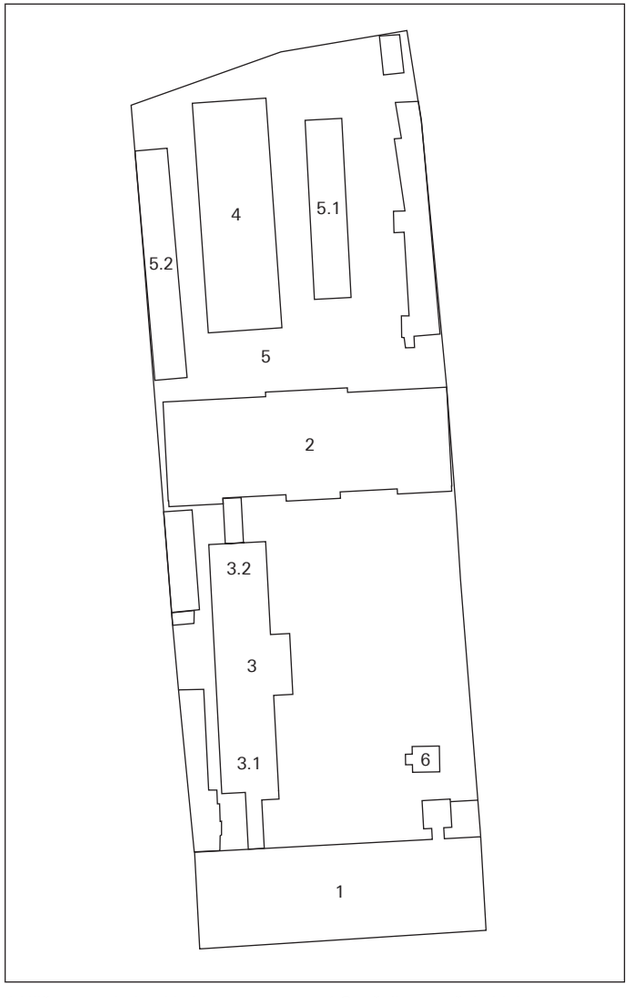

1 Ulična zgrada (pod kulturnom zaštitom)
2 Dvorišna zgrada
3 Postranični jednokatni spojni trakt
3.1 Bakteriološki odjel
3.2 Sanitarni dio
4 Stražnji montažni objekt
5 Dvorišni trakt
5.1 Autopark i tehnička služba
5.2 Tehničko održavanje i građevinska služba
6 Kapelica (pod kulturnom zaštitom)

trakta uređena je mrtvačnica s prosekturom i kapelicom, gdje je ostala nepromijenjena do 1955. godine kada je prosektura proširena i temeljito preuređena, te dobiva naziv "Bakteriološki odjel".

U uličnoj zgradi, preuređenoj bivšoj Topničkoj vojarni, u lijevom krilu prizemlja i podrumskim prostorijama bila je bolnička apoteka, dok su na katovima bile uređene prostorije za Upravu bolnice i spavaonice za bolničarsku četu. Nakon 1950. godine te su prostorije preuređene za smještaj ginekološke ambulante i pedijatrijskog kabineta. Ulična zgrada je u dogradnji 1861./'62. na svom istočnome dijelu dvorišne strane dobila dodatak s WC-ima, koji je ostao na istom mjestu i nakon Drugog svjetskog rata, te do današnjih dana.

U dvorištu iza (sjeverno) nove dvorišne zgrade nalazila se kućica za dezinfekciju, baraka za bolesnike Kožnog odjeljenja, niz gospodarskih zgrada, te park i povrtnjak. Godine 1902. ukazala se potreba za rekonstrukcijom kanalizacijskih instalacija u dvorišnoj glavnoj bolničkoj zgradi, te je uveden sifonski sustav kanalizacijskih cijevi radi dezodorizacije sanitarnih uređaja[44]. U potkrovlju dvorišne zgrade bila je smještena ratna pričuva Garnizonske bolnice br. 23, i to u jednoj većoj prostoriji (138,5 m^2) na krajnjem desnom krilu, dok je 4 manje prostorije u sredini potkrovlja, s ukupnom kvadraturom od 120 m^2, zapremala poljska sanitetska oprema.

Očni odjel Vojna bolnica dobiva 1913. godine, kada se po skici inženjera Eisenhuta nadograđuju dvije barake na platou bolničkog vrta na fronti prema Voćarskoj cesti. U njih su smješteni trahomatozni bolesnici, koji su zbog svoje brojnosti predstavljali zaseban problem za Zapovjedništvo 13. c. kr. korpusa. Barake za trahomatozne bolesnike na brijegu bolničkog kruga u Vlaškoj ulici srušene su 1933. godine, te je umjesto njih uređena vojarna Savske bolničarske čete, koja je imala 6 vojničkih

44 Shema rekonstrukcije kanalizacijskih instalacija dvorišne zgrade Garnizonske vojne bolnice br. 23 u Zagrebu 1902. (sačuvana je samo šapirografirana kopija sheme u arhivi Građevinskog odjeljenja Komande Armije u Zagrebu), (Nick, 1964)

soba, ured zapovjednika čete, četni magazin, trpezariju i kuhinju s nusprostorijama, te sanitarni čvor s brijačnicom i radionicama. Osim toga, na tom mjestu podignute su još dvije manje zgrade – u jednoj je smješten stan "gospodina narednika vodnika'' (tj. četnog starješine), a u drugoj trupna radionica i zatvor. U potkrovlju spojnog trakta uređen je mali bakteriološko-hematološki laboratorij, dok se u sklopu internog odjela uredio mali priručni laboratorij za kemijske analize. Internom odjelu pripadala je i Psihijatrija, koja se potom odvojila u zaseban odjel. Formiran je i jak Kožno-venerični odjel, kao i zubna stanica (bez stacionara) (Nick, 1964).

Raspored Vojne bolnice u Vlaškoj nije se bitno mijenjao sve do preseljenja u Dubravu 1988. godine. Prema stanju neposredno prije preseljenja u Novu vojnu bolnicu, raspored je bio sljedeći[45]: (1) Ulična zgrada: Uprava bolnice s pripadajućom administracijom, knjižnica, ljekarna zagrebačke Vojne oblasti, dječji dispanzer, Odjel za higijensko-kemijsku i biološku zaštitu, telefonska centrala; (2) Velika dvorišna zgrada: Poliklinika (sve specijalističke ambulante za vanjske bolesnike, poliklinički laboratorij, poliklinička rtg dijagnostika, ATD i plućni kabinet, stomatološka služba), te Odjel za kožne i spolne bolesti; (3) Postranična jednokatna manje zgrada: bakteriološki odjel, praonica rublja, kemijska čistionica i dezinfekcija; (4) Montažni prizemni objekt iza dvorišne zgrade: Odjel za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju; (5) dvorište: bolnički autopark s automehaničkom radionicom, tehnička služba, Služba tehničkog održavanja medicinske opreme, telekomunikacijske opreme i instalacija, te građevinska služba.

Sve do preseljenja u Dubravu 1988. godine, dio Vojne bolnice činili su i određeni odjeli na Šalati i Kunišćaku. U objektu na Šalati (Nadbiskupsko sjemenište[46], Voćarska c. 106) bio je Odjel za kirurške bolesti[47] i Odjel za unutrašnje

45 Prim.doc.dr.sc. Ivo Vučković, intervju, 25. srpnja 2014.

46 Vojna bolnica uselila je u Nadbiskupsko dječačko sjemenište tijekom Drugog svjetskog rata, gdje je veći dio bolničke djelatnosti bio smješten sve do 1988. godine. O korištenju objekata Sjemeništa sklopljen je ugovor sa Saveznim sekretarijatom za narodnu odbranu.

47 Odjel za kirurške bolesti – odsjeci: Opća i abdominalna kirurgija, Grudna kirurgija, Ortopedija, Traumatologija i neurokirurgija,

bolesti[48], kao i Odsjek za citologiju i koagulaciju, Odjel za radiologiju, Biokemijski klinički laboratorij, Odjel za očne bolesti, Odjel za uho, grlo, nos, Stanica za transfuziju krvi, te bolnička kuhinja. U sklopu Zavoda za sudsku medicine i Zavoda za patologiju KBC na Šalati radio je i tim patologa Vojne bolnice Zagreb. U objektima na Kunišćaku bili su smješteni – Odjel za pulmologiju i fiziologiju, te Odjel za neurologiju i psihijatriju.

Vojna bolnica Zagreb je do 1988. došla do 1100 zaposlenika (na ukupno 500 kreveta), od toga je tek oko 20% otpadalo na broj zaposlenih u samome kompleksu na adresi Vlaška 87. Pritom su tek medicinske sestre bile trajno stacionirane u Vlaškoj, dok su liječnici primarno radili u objektima na Šalati i Kunišćaku, da bi onda određene dane u tjednu odrađivali u ambulantama u Vlaškoj 87. Najveći postotak zaposlenih bio je na Šalati (nešto više od 50%), dok je oko 25% zaposlenih bilo stacionirano na Kunišćaku. Nakon preseljenja u Dubravu broj zaposlenih bio je povećan na 1248 djelatnika (na 700 kreveta, odnosno 1,7 zaposlenih po bolesniku). Od ukupnog broja zaposlenih, svega oko 15% bile su vojne osobe, dok su ostali bili civili (s izuzetkom glavne sestre), uglavnom iz Zagreba i okolice. Bilo je predviđeno da šef svakog vojnog odjela bude vojna osoba, no u praksi (pogotovo kako je vrijeme odmicalo) od tog se pravila više-manje odstupilo. Također, šefovi pojedinih odjela (npr. kadrovskog) u Upravi bolnice bili su vojne osobe, dok su činovnici (npr. zaposleni u knjižnici) bili civili, odnosno građanske osobe na službi u JNA. Načelnici i pročelnici odjela podnosili su Upravi bolnice tzv. godišnji izvještaj, iz kojeg se mogao vidjeti broj pacijenata koji je prošao kroz bolnicu, njihove dijagnoze, omjer vojnih i civilnih osoba, broj novozaposlenih u bolnici, implementacija novih metoda u liječenju, dospecijalizacije, itd. Osim toga, jednom godišnje dolazila bi u financijski nadzor grupa od 10–15 ljudi iz Pete vojne oblast ili JNA općenito, koji su nalaz slali u Beograd. U nadzor je dolazilo i osoblje Vojno-medicinske akademije iz

Urologija, Plastična i rekonstruktivna kirurgija, Maksilofacijalna kirugija, Ginekologija, Ortopedija, Operacijski blok, Anestezija i reanimacija, Hitna služba

48 Odjel za unutrašnje bolesti – odsjeci: Kardiološki, Gastroenterološki, Nefrološki, Hematološki, Alergološki, Intenzivna kardiološki, Hemodijaliza

Beograda, koje je najviše zanimao broj pacijenata i njihove dijagnoze, kao i broj umrlih pacijenata, te uzrok smrti.[49]

Jedan vrlo mali dio ljudi služio bi vojni rok u Vojnoj bolnici Zagreb – to su bili uglavnom ili stražari/portiri ili medicinski tehničari, od kojih je većina samo spavala u Vlaškoj 87, dok su na zadatke većinom bili raspoređeni u bolničkim odjelima na Šalati ili na Kunišćaku.

Vrijednost kompleksa bivše vojne bolnice

Prema postojećim podacima, do sada su iskazane dvije procjene troškova i vrijednosti vojne bolnice u različitim razdobljima: 1. početkom njene izgradnje (1862. godine), i 2. – koju godinu prije konačnog prestanka vojne uporabe ovoga kompleksa (1999. godine).

Da bi 1861. mogli sagraditi novi bolnički objekti za potrebe Vojne bolnice, bilo je potrebno otkupiti susjedne parcele u vlasništvu Đure Ročića (vlasnik parcele Vlaška ul. 53 – prema staroj uličnoj numeraciji) i Franca Denka (kućevlasnik zgrade Vlaška ul. 55). Po završetku radova izvršen je obračun troškova na sljedeći način (Nick, 1964):

Otkupnina za zgradu Vlaške kasarne sa zemljištem	25.000 for.
Adaptacija ulične zgrade	14.942 for. 85 novč.
Izgradnja novog sanitarnog čvora u uličnoj zgradi	6.618 for. 78 novč.
Izgradnja spojnog trakta	51.343 for. 87 novč.
Izgradnja glavne (dvorišne) zgrade	138.056 for. 16 novč.
Ukupni troškovi	237.056 for. 66 novč.

Stoljeće i pol kasnije, u razdoblju od 1995. do 1999., Ministarstvo obrane RH (njegova Uprava za graditeljstvo i zaštitu okoliša) započelo je izradu "Knjige imovine, obveza i izvora vlasništva". Knjiga je napravljena po zapovijedi[50] načelnika Uprave za graditeljstvo i zaštitu okoliša, general bojnika mr.sc. Matka Kakarigija, te sadrži popis vojnih nekretnina s kojima upravljaju MORH i OS RH (zemljišta, građevinski objekti i sve ostale nekretnine), kao i iskaz njihove novčane vrijednosti. Odgovorne osobe Uprave za graditeljstvo i zaštitu okoliša za izradu "Knjige imovine,

49 Prim.doc.dr.sc. Ivo Vučković, intervju, 25. srpnja 2014.

50 zapovijed u skladu s „Uredbom o računovodstvu proračuna" (NN 96/94) i prema metodologiji propisanoj u Uputstvu o načinu utvrđivanja građevinske vrijednosti ekspropriranih objekata (NN 52/84). Vrijednost zemljišta utvrđivana je na temelju tada aktualnih podataka Porezne uprave pojedinog grada.

obveza i izvora vlasništva" bili su: brigadir Ratko Latković (zamjenik načelnika Uprave), brigadir Juraj Vojković (načelnik Odjela gospodarskih poslova i gospodarenja nekretninama), vojna službenica Vesna Mileta Hrvojić (voditeljica pododsjeka katastra imovine i dokumentacije), te vojna službenica Nada Dumančić (savjetnica u pododsjeku katastra, imovine i dokumentacije). Na izradi Knjige angažirana je tvrtka Emporion d.o.o., u vlasništvu Marka Vojkovića[51], sina brigadira Vojkovića[52].

"Knjiga imovine, obveza i izvora vlasništva" nije do kraja završena (jer nisu utvrđene ni vrijednosti svih u njoj pobrojanih vojnih nekretnina), pa je planirano da se nastavi rad na ažuriranju podataka, inventuri i kompjuterskoj procjeni. Kako je nepunih godinu dana kasnije došlo do promjene vlasti[53] u Hrvatskoj, pretpostavka je da rad na Knjizi nije nastavljen, što indirektno potvrđuje i izjave vrha Ministarstva obrane RH o tome da nikada nije rađen popis imovine. U spomenutoj Knjizi imovine, obveza i izvora vlasništva (1995.–1999.) procijenjena je vrijednost zemljišta, objekata i infrastrukture za objekt u Vlaškoj 87 na sljedeći način:

Dio nekretnine:	Površina:	Procjena vrijednosti (kune)
zemljište	16.904,00 m2	4.016.390,40
objekti	15.526,00 m2	40.598.809,20
infrastruktura		2.569.960,80
Ukupno:		47.185.160,40

U ukupnoj procjeni vrijednosti lokacije Vlaška 87, Upravni kompleks Zagreb, najveću vrijednost imali su objekti, i to: bolnički objekt (površina 6.977,00 m^2, procijenjena vrijednost: 19.842.588,00 kn), upravni objekt (površina 2.690,00 m^2, procijenjena vrijednost: 6.362.388,00 kn), stambeni objekt (površina 1.829,00 m^2, procijenjena vrijednost: 4.325.950,80 kn), te drugi bolnički objekt (površina 1.597,00 m^2, procijenjena vrijednost: 3.777.224,40 kn).

51 Marko Vojković jedan je od osnivača tvrtke Emporion d.o.o., zajedno s Jurajem Muckom i Igorom Novakom

52 oca Juraja i sina Marka Vojkovića pojedini mediji dovodili su u vezu s još nekim poslovima Ministarstva obrane RH (Bajto, 2012)

53 parlamentarni izbori u RH održani su 03. siječnja 2000. godine, nakon 10-godišnje vladavine HDZ-a i njegovih koalicijskih partnera na vlast dolazi tzv. Koalicija šest stranaka (SDP, HSLS, HSS, IDS, LS, HNS)

Druga vrsta vrijednosti bivše Vojne bolnice u Vlaškoj 87 ogleda se u njenoj povijesnoj i graditeljskoj važnosti. U Registru kulturnih dobara, kao zaštićeno kulturno dobro (nepokretno, te pojedinačno) upisana je Topnička vojarna, odnosno ulična zgrada bivše vojne bolnice, sagrađena 1833. godine. U Izvodu iz Registra kulturnih dobara RH br. 3/2002. (NN 18/03) – na Listi zaštićenih kulturnih dobara upisana je Topnička vojarna, Vlaška 87, katastarska čestica 5663 i 5662, katastarska općina Centar.

Vojna bolnica postaje višak

Usred uznapredovalih ratnih događanja u Hrvatskoj 1991. godine, u mjesecu rujnu započinje osvajanje objekata Jugoslavenske narodne armije od strane Zbora narodne garde i pripadnika MUP-a RH. U drugoj polovici rujna uspješno su osvojene vojarne i skladišta u Šibeniku i Pločama, vojarna 32. korpusa u Varaždinu te 265. oklopno-mehanizirane brigade u Bjelovaru, itd.

Prvog listopada 1991. godine Vlada RH donijela je "Uredbu o preuzimanju sredstava JNA i SSNO[54] na teritoriju RH u vlasništvo Republike Hrvatske" (NN 52/91). Tom Uredbom većina imovine JNA postaje vlasništvo hrvatske države, a Ministarstvo obrane RH i OS RH tek njenim korisnikom (a ne i vlasnikom, kako je to bilo do tada). Iz te Uredbe proisteći će kasnije vraćanje vojnih nekretnina u vlasništvo RH, odnosno u ruke mjerodavnih državnih institucija zaduženih za gospodarenje državnom imovinom.

Pod pokroviteljstvom Europske zajednica, Vlada nacionalnog jedinstva, odnosno njen premijer Franjo Gregurić i opunomoćenik Generalštaba OS SFRJ general Andrija Rašeta potpisali su Sporazum o neometanom odlasku JNA s područja RH, koji se počeo primjenjivati u studenom 1991. Prema tom Sporazumu, i preostali dio Vojne bolnice Zagreb 25. studenog 1991. otišao je iz Hrvatske (Špegelj, 2001). Iz Vlaške 87 preko Gline i Bosanskog Novog do Banja Luke kao krajnjeg odredišta otišao je: VKC (Vojno-komunikacijski centar), VRC (Vojno-računarski centar), VMC (Vojno-medicinski centar) i Apoteka. Za sigurno i što

54 SSNO – Savezni sekretarijat za narodnu obranu

brže izvlačenje, Vojna bolnica je od hrvatske strane tražila da joj se osigura 20 motornih vozila i 10 vozila, dok je Peta vojna oblast tražila – 25 motornih vozila. Procjena je bila da će se inventar te korisnici iz redova JNA iz prostora bivše Vojne bolnice u Vlaškoj seliti punih 10 dana. S njihovim odlaskom, Vlaška 87 po prvi puta u svojoj povijesti ostaje (na neko kraće razdoblje) potpuno prazna. Kasnijim ulaskom novih korisnika uočeno je da je JNA iz srednjeg dijela (spoja između ulične i dvorišne zgrade) povadila neke instalacije, te da zgrade nisu održavane – puštala je voda, razbijeni su pojedini prozori, propali njihovi okviri. U podrumu ulične zgrade nađeni su i pojedini ostaci negdašnjeg bolničkog inventara (epruvete i sitna oprema).

"Odlukom Vlade RH o utvrđivanju nekretnina u vlasništvu RH i davanju tih nekretnina na upravljanje i korištenje tijelima državne uprave, Gradu Zagrebu i općinama od 22. rujna 1992. godine"[55] bivša Vojna bolnica u Vlaškoj 87 u Zagrebu dodijeljena je na upravljanje i korištenje Gradu Zagrebu (MORH, srpanj 2014). Zbog uznapredovale okupacije teritorija RH i velikog priljeva izbjeglica u Zagreb, Ured za prognanike i izbjeglice Vlade RH u dvorišne zgrade sada već bivše Vojne bolnice u Vlaškoj 87 privremeno je smjestio prognanike i izbjeglice iz Vukovara i vukovarskog područja. U prizemni dio ulične zgrade smještena je liječnička ambulanta za vukovarske prognanike, u kojoj je ordinirala dr. Radmila Mikola (također prognanica iz Vukovara). U istu uličnu zgradu smještene su i razne udruge, i to: (1) Društvo hrvatskih udovica Domovinskog rata RH – Vukovar, (2) Udruženje majki i očeva boraca Domovinskog rata – Vukovarske majke, (3) HVIDRA Vukovar, (4) Središnji odbor hrvatskih ratnih veterana iz Zagreba, (5) Društvo ratnih veterana "Hrvatski domobran" iz Zagreba, te (5) Hrvatski časnički zbor iz Zagreba. Sve ove udruge nisu istovremeno uselile i koristile prostore u Vlaškoj, već se to događalo kroz čitavo desetljeće, počevši od 1992. godine. Svi korisnici prostora mogli su nesmetano prolaziti, pješice i biciklima,

55 Jedna od rijetkih odluka Vlade RH koje regulira problematiku vojnih nekretnina u ovoj ranoj fazi, a koja nije objavljena u Narodnim novinama

kroz glavni ulaz na uličnoj strani, bez ikakve kontrole Vojne policije koja je, među ostalim, i osiguravala sam objekt. Od 1995. pa sve do danas u Vlaškoj 87 je sjedište Zajednice udruga hrvatski ratni veteran, čiji je osnivač i prvi predsjednik bio dr. Ivo Prodan, zapovjednik Glavnog stožera saniteta RH u ratnim godinama.

Osim prognanika iz Vukovara, raznih udruga i HVIDRA-e Vukovar, prostor u Vlaškoj 87 koristile su tijekom vremena i različite ustrojbene cjeline Ministarstva obrane, među ostalima i: (1) Ured za obranu općine Vukovar – Odjel za skrb vukovarske brigade, (2) Uprava Vojne policije, (3) Stambena komisija, (4) Uprava za odnose s javnošću i informiranje – odnosno njeni segmenti Služba za odnose s javnošću i informiranje (prvenstveno Odjel Hrvatskih vojnih glasila) i Služba za nakladništvo, te (5) Vojni muzej (MORH, 2014a).

Na temelju navedene Odluke Vlade RH od 22. rujna 1992. godine, Gradu Zagrebu je 26. studenog 1992. godine predan sjeverni dio kompleksa na kojem su sagrađene stambene zgrade (MORH, 2014a). Pritom je vjerojatno došlo do zabune, jer u spomenutom kompleksu bivše Vojne bolnice ne postoje "stambene zgrade" kao takve. Vjerojatno se radi o montažnom dijelu vojnog prostora predratne službene namjene, koji je početkom rata ostao prazan i u kojeg su potom useljeni prognanici i izbjeglice.

I nakon mirne reintegracije istočne Slavonije[56] dio vukovarskih prognanika i izbjeglica nastavio je još nekoliko godina živjeti u Vlaškoj 87. Bili su smješteni u sjevernom dijelu bivše Vojne bolnice, u središnjem dijelu (postranične zgrade) bio je smješten Vojni muzej, u prednjem dijelu srednje zgrade bio je pritvor Vojne policije, dok je u uličnoj zgradi bio smješten dio Vojne policije (drugi dio već se iselio), nakladništvo Ministarstva obrane (prvi kat ulične zgrade) i Zdravstvena služba (drugi kat ulične zgrade) Ministarstva obrane RH[57], te braniteljske udruge (prizemlje desno ulične zgrade).

56 Mirna reintegracija istočne Slavonije ili hrvatskog Podunavlja završila je 15. siječnja 1998. godine, kada je hrvatsko Podunavlje (istočna Slavonija, Baranja i zapadni Srijem) vraćeno u ustavno-pravni poredak RH.

57 izvor: Mario Werhas, intervju, 28. srpnja 2014.

Dvorišna zgrada, čuvana tek posljednjih godina (autorica: Lidija Knežević)

Specifičan oblik javno-privatnog partnerstva: privatni izlaz na javno dobro (autor: Igor Tabak)"

Posljednji prognanici Vlašku su napustili polovinom 2002. godine, donji kat dvorišne zgrade privremeno je bio iznova obojan zbog snimanja domaćeg ratnog filma, a potom su u roku od 6 mjeseci počele devastacije napuštene dvorišne zgrade – najprije su počupani kablovi i skinuti radijatori. Dvorište nekadašnje bolnice počelo je služiti kao besplatno parkiralište, kako obližnjim stanarima, tako i ostalim vozačima koji su namjeravali u sam centar grada. Odlazak prognanika poklopio se s potpunim iseljavanjem Vojne policije, te je ostao samo jedan vojni policajac na južnome ulazu u cijeli kompleks. Time su dvorišna zgrada i objekti sjeverno od nje ostali u potpunosti nečuvani. Vojni muzej proširio se na sjeverni dio objekta uz svoju prvotnu zgradu, a nakon odlaska Vojne policije preuzeo je i južni dio dvorišnoga objekta (nekadašnju mrtvačnicu) i zgradu u kojoj je bio pritvor Vojne policije. Nakon 2002. u kompleksu bivše Vojne bolnice ukupno je radilo oko 100 ljudi iz obrambenoga sustava, od čega najviše 15 osoba u Vojnom muzeju.[58]

U vrijeme preuređenja zgrade[59] Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija (tada samo Ministarstvo europskih integracija – kompleks čija je stražnja strana uz jugoistočnu stranu kompleksa Vlaška 87), te privatne poslovne zgrade koja joj je praktično pa u dvorištu (Trg Petra Petretića 2a, uz istočni rub dvorišta kompleksa u Vlaškoj 87, NIVA Inženjering) srušen je dio originalnog zida, uz koji su nekada stajale konjušnice. Zid, kao i cijela ulična zgrada, uživaju status zaštićenog kulturnog dobra, ali je nakon rušenja zamijenjen željeznom ogradom s privatnim kolnim prolazom. Nije poznato da li je bilo tko zbog tog rušenja snosio ikakve posljedice.

U to vrijeme završena je gradnja stambenih zgrada zapadno od kompleksa bivše Vojne bolnice (prema Vončininoj ulici). Negdje u razdoblju između 2005. i 2006. iz službe za nekretnine (tadašnji Ured za upravljanje državnom imovinom) došlo je upozorenje da su računi za potrošnju vode u Vlaškoj 87 postali ogromni, i u prosjeku su iznosili oko 70 tisuća kuna mjesečno. Ispostavilo se da su se

58 izvor: Mario Werhas, intervju, 28. srpnja 2014.

59 danas zgrada Diplomatske akademije MVEP-a, Petretićev trg 2

novosagrađene zgrade ilegalno priključile na vodovodni sustav bivše Vojne bolnice. U međuvremenu su, zbog dotrajalosti, dva puta puknule vodovodne cijevi. Zbog toga je odlučeno da Vojni muzej preseli na drugi kat ulične zgrade, u prostorije iz kojih je otišla Zdravstvena služba MORH-a, te da se dvorišnim zgradama isključi struja i voda. Tada su u veliku dvorišnu zgradu te sjeverne montažne objekte uselili squoteri, beskućnici i ovisnici, a zabilježeno je i ubojstvo jedne nepoznate osobe[60]. Tada su pojačane policijske ophodnje, kao i infiltracija policajca u civilu među tamošnje "stanovnike".

Na sjeverni, kolni ulaz iz Jurkovićeve ulice postavljena je rampa, jer je Gradska čistoća zauzela neke od montažnih objekata iz sastava bivše Vojne bolnice koristeći ih kao odlagalište svoje opreme[61], ali i kao privremeno odlagalište smeća.

Nesuđeni vladini uredi, zamjena nekretnina

Odlukom Povjerenstva Vlade za upravljanje imovinom RH od 26. srpnja 2001. godine prostori Vlaške 87 (upravni kompleks) dodijeljeni su Ministarstvu za javne radove, obnovu i graditeljstvo i Ministarstvu znanosti i tehnologije, ali oni nikada nisu uselili u predmetne prostore (MORH, 2014a). Tadašnje Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, na čelu s ministrom Radimirom Čačićem, razmatralo je mogućnost da se u Vlašku useli dio državne uprave, točnije – ranije spomenuta dva ministarstva. To je trebalo biti napravljeno po novom modelu javno-privatnog partnerstva (JPP), no kako tadašnje zakonodavstvo još nije poznavalo model JPP-a, odlučeno je da se prenamjena bivše vojne bolnice u urede državne uprave izvrši temeljem svojevrsnog leasinga, tj. da Vlada RH plaća određeni broj godina najam investitoru obnove zgrade. Temeljem pravne dokumentacije koju je sačinilo Odvjetničko društvo Bogdanović, Dolički&partneri, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo raspisalo je javni natječaj, na koji se

60 izvor: Mario Werhas, intervju, 28. srpnja 2014.

61 Zagrebački holding, konkretno njegova podružnica „Čistoća", te objekte koristi i dan-danas

javio samo jedan ponuđač, Tehnika d.d. iz Zagreba.

Iako je navedeni ponuđač ispunio uvjete iz natječaja, do potpisivanja ugovora nikada nije došlo, jer se već bližio kraj mandata postojeće Vlade (pa time i ministra Čačića), te se u Ministarstvu smatralo da bi ovakvo kasno potpisivanje ugovora bilo nametanje obveza sljedećoj Vladi i nasljedniku u Ministarstvu za javne radove. Na parlamentarnim izborima održanim 23. studenog 2003. pobijedila je koalicija HDZ-HSLS-DC, a nova ministrica za javne radove (odn. po novom Vladinom ustroju – ministrica zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva) Marina Matulović Dropulić nije potpisala ugovor s Tehnikom po ranije provedenom natječaju. Štoviše, koliko je poznato, to Ministarstvo nikada više nije ni razmatralo ideju o preseljenju ureda državne uprave u Vlašku 87.

Umjesto toga, nađeno je drugo rješenje – zamjena nekretnina između RH i Grada Zagreba. Gradsko poglavarstvo Grada Zagreba na svojoj 126. sjednici, održanoj 28. srpnja 2004. godine, donijelo je Zaključak o zamjeni nekretnina (Gradsko poglavarstvo, 2004.), kojeg je potpisala tadašnja gradonačelnica Zagreba Vlasta Pavić. Iz Zaključka je vidljivo da je zamjenu nekretnina predložila Republika Hrvatska, te da "*Republika Hrvatska prenese Gradu Zagrebu u vlasništvo nekretnine u Vlaškoj 87 u zamjenu za nekretnine u Krajiškoj 20, koje bi Grad Zagreb, u tom slučaju, tek trebao steći u vlasništvo kupnjom*". Prema tom Zaključku, vidljivo je da Grad Zagreb treba osigurati prostor za smještaj srednjih škola (npr. Srednje upravno-birotehničke škole, Škole za suvremeni ples Ane Maletić, i dr.) u bivšoj Vojnoj bolnici, Vlaška 87, dok će Republika Hrvatska u Krajiškoj 20 osigurati prostor za rad državne uprave. Grad Zagreb se obvezao raščistiti pravno-imovinsko stanje u Krajiškoj 20, zbog sljedećih saznanja:

— da su nekretnine u Krajiškoj 20, u zemljišnoj knjizi Općinskog suda u Zagrebu uknjižene u z.k.ul. 5354 k.o. Grad Zagreb kao z.k.č. 5191/8, četverokatna tvornička zgrada pop.br. 12962 i dvorište u Krajiškoj ulici, površine 383.6 čhv ili 1380 m^2 i da se u naravi sastoje od ulične četverokatne građevine i dvorišne trokatne građevine, međusobno povezane aneksima, koje su, 1977., adaptirane i dograđene u skladu s propisima iz područja građenja;

— da je uknjiženi zemljišnoknjižni vlasnik tih nekretnina M-elektronika s.p.o. Zagreb, iz Zagreba, Lipovačka 1, sada M-elektronika d.o.o. u stečaju, Zagreb, Lipovačka 1, a da je, izvanknjižno, suvlasnik 89/100 dijela, dok je Goran Jurčević iz Zagreba suvlasnik 11/100 dijela;

— da su izvanknjižni suvlasnici nekretnine Krajiška 20 iskazali svoj interes da prodaju Gradu Zagrebu svoju nekretninu, a da je Grad Zagreb ima interesa kupiti ako M-elektronika d.o.o. u stečaju i Goran Jurčević iz Zagreba, uknjiže svoje suvlasništvo u zemljišnu knjigu, te poduzmu sve aktivnosti potrebne za rješavanje ostalih plombi, zabilježenih u z.k.ul. 5354 k.o. Grad Zagreb.

Ideja o smještanju srednjih škola u prostore bivše Vojne bolnice nije nova. U kuloarima se pričalo da je još u drugoj polovici '90-ih, u vrijeme dok je gradonačelnica Zagreba bila Marina Matulović Dropulić[62], razmatrana ta ideja, koju je planski razrađivao dipl. ing. arhitekture Duško Dropulić, suprug Marine Matulović Dropulić.

Gradsko poglavarstvo Grada Zagreba na svojoj 1. sjednici[63], održanoj 14. srpnja 2005., donijelo je Zaključak o pristupanju sporazumu o kupnji nekretnine u Zagrebu, Krajiška 20 (Gradsko Poglavarstvo, 2005), koji je potpisao novi zagrebački gradonačelnik Milan Bandić. Spomenuti Zaključak objavljen je istoga dana u Službenom glasniku Grada Zagreba. U ovom Zaključku stoji da:

Grad Zagreb i dalje izražava interes da stekne u vlasništvo nekretnine u Zagrebu, Krajiška 20, uknjižene u Zemljišnu knjigu Općinskog suda u Zagrebu, z.k.ul. 5354 k.o. Grad Zagreb, kao z.k.č. 5191/8, četverokatna tvornička zgrada pop.br. 12962 i dvorište u Krajiškoj ulici, površine 383,6 čhv ili 1.380 m^2, koja se u naravi sastoji od ulične četverokatne građevine i dvorišne trokatne građevine, međusobno povezanih aneksima, a 1977., adaptirane i dograđene u skladu s propisima iz područja građenja, suvlasništvo u 89/100 dijela Trgovačkog društva

62 Marina Matulović Dropulić, zagrebačka gradonačelnica u dva razdoblja – samo 2 mjeseca 1996. godine, te od svibnja 1997. do ožujka 2000. godine

63 Prva sjednica nakon lokalnih izbora održanih 15. svibnja 2005.

M-Elektronika d.o.o. u stečaju, Zagreb, Lipovačka 1 i u 11/100 dijela Gorana Jurčevića iz Zagreba,

Sukladno točki 2. ovoga zaključka, Grad Zagreb prihvaća ponudu stečajne upraviteljice M-Elektronike d.o.o. u stečaju, gospođe Bojane Sajko, d.i.a., od 10. svibnja 2005., te ponuđenu kupovnu cijenu za suvlasnički dio stečajnog dužnika od 89/100 dijela opisane nekretnine u iznosu od 3.600.000,00 eura, te prihvaća ponudu Gorana Jurčevića iz Zagreba, Mikulići 65, za njegov suvlasnički dio od 11/100 dijela iste nekretnine, u iznosu od 600.000,00 eura, odnosno ukupno 4.200.000,00 eura

Grad Zagreb prihvaća kupnju nekretnine opisane u točki 2. ovoga zaključka realizirati neposrednom pogodbom u stečajnom postupku pred Trgovačkim sudom u Zagrebu, ST-331/01, te kao kupac daje suglasnost ovim zaključkom za donošenje rješenja o prodaji dijela nekrenine Krajiška 20, neposrednom pogodbom, sukladno pravilima stečajnog, odnosno ovršnog prava. Po pravomoćnosti rješenja o prodaji dijela predmetne nekretnine neposrednom pogodbom Trgovačkog suda u Zagrebu u postupku ST-331/01, sukladno tome rješenju, stečajni dužnik i Grad Zagreb pristupit će sklapanju ugovora o kupoprodaji za suvlasnički dio M-Elektronike d.o.o. u stečaju, dok će preostali suvlasnički dio Gorana Jurčevića, Grad Zagreb kupiti izvan stečajnog postupka posebnim ugovorom.

Očito je Grad Zagreb otkupio i suvlasnički dio Gorana Jurčevića, jer je na internet stranicama Vlade RH 17. studenog 2006. godine prenesena Hinina vijest "Potpisan ugovor o zamjeni nekretnina između Hrvatske i Grada Zagreba". U tekstu se potvrđuje da su "*Predsjednik Vlade Ivo Sanader i zagrebački gradonačelnik Milan Bandić potpisali (...) u Banskim dvorima Ugovor o zamjeni nekretnina između Hrvatske i Grada Zagreba kojim Vlada postaje vlasnikom poslovne zgrade u Krajiškoj 20 u dosadašnjem vlasništvu Grada Zagreba, a Grad postaje vlasnikom nekretnina bivše vojne bolnice u Vlaškoj ulici 87. Na tu će lokaciju biti preseljene dvije škole i izgradit će se sportska dvorana, a što će učiniti Družba sestara milosrdnica svetog Vinka na lokaciji u Varšavskoj vidjet će se, jer traže proširenje ženske katoličke gimnazije. U poslovnoj zgradi u Krajiškoj 20 smjestit će se Ministarstvo znanosti, prosvjete i sporta,*

a u njegov dosadašnji prostor uselilo bi se Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, pojasnio je Sanader. Zagrebački gradonačelnik Milan Bandić rekao je da će se u rekonstruiranu zgradu u Vlaškoj 87 smjestiti Upravno-birotehničku školu i da se još natječu 13. gimnazija i Škola za klasični balet. Naša je namjera na taj način rješavati nedostatak prostora za škole, rekao je Bandić." (Vlada RH, 2006).

Iz teksta je očito i da je ideja o smještaju srednjih škola u Vlašku 87 inicirana jednom drugom odlukom: "*Premijer Sanader rekao je da je to još jedan zajednički projekt države i Grada Zagreba, nastavak suradnje na dobrobit građana Zagreba. Podsjetio je da je Vlada još 1997. donijela odluku da se Družbi sestara milosrdnica sv. Vinka iz Zagreba vraćaju u vlasništvo zgrade u Varšavskoj ulici 17 koji danas koriste Upravna i birotehnička škola. Ta se odluka nije mogla provesti do sada, jer se nije našao zamjenski prostor za te dvije škole, a Družba Sestara milosrdnica imale su razumijevanja da ne usele odmah u školu, rekao je premijer.*" (Vlada RH, 2006).

To je ujedno bilo i prvi puta da se javno progovorilo o jednom drugom procesu, koji se odvijao gotovo paralelno s procesom zamjene nekretnina Krajiška-Vlaška – o povratu nekretnina Katoličkoj crkvi i nužnom preseljenju određenih srednjih škola. Taj process, što se tiče civilnih institucija, završen je 15. lipnja 2007., potpisivanjem "Sporazuma o sufinanciranju investicija u srednjoškolskim ustanovama na području grada Zagreba" (portal Index, 2007). Sporazum su u zgradi bivše Vojne bolnice potpisali ministar znanosti, obrazovanja i športa Dragan Primorac i gradonačelnik Zagreba Milan Bandić, uz nazočnost predsjednika Vlade RH Ive Sanadera i pomoćnog biskupa zagrebačkog, mons. Vlade Košića. Tim se Sporazumom rješava problem povrata imovine u vlasništvu Katoličke crkve i preseljenje 4 srednje škole na lokaciju Vlaška 87, a u svrhu rješavanja prostornih potreba škola koje u ovom trenutku rade u više smjena, odnosno u neadekvatnim prostorima ili prostorima koji nisu u njihovom vlasništvu ili vlasništvu osnivača[64]. Sporazumom

64 Vijest Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, prenesena na web-portalu skole.hr (http://www.skole.hr/skole/vijesti_mzos?newsid=398)

je dalje definirano koje su to srednje škole koje će se po uređenju objekata u Vlaškoj tamo i preseliti:

1. Upravna i birotehnička škola, Zagreb, koja danas obavlja djelatnost u prostorijama u vlasništvu Katoličke crkve na adresi Varšavska 17, Zagreb, a nakon čijeg će se preseljenja provesti odluka Vlade Republike Hrvatske o povratu crkvene imovine iz 1997. godine, čime će se stvoriti uvjeti za rad u jednoj smjeni Ženske opće gimnazije Družbe sestara milosrdnica na adresi Gundulićeva 10.
2. Škola suvremenog plesa Ana Maletić, Zagreb, koja danas, zbog izvršenog povrata prostora Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Hrvatskoj, obavlja djelatnost u prostorima Osnovne škole Matka Laginje, Zagreb, a nakon čijeg će preseljenja Osnovna škola Matka Laginje prijeći na rad u jednoj smjeni.
3. XVIII. Gimnazija, Zagreb, koja danas obavlja djelatnost u prostorima Osnovne škole Ivana Gorana Kovačića, Zagreb, a nakon čijeg će se preseljenja OŠ Ivana Gorana Kovačića prijeći na rad u jednoj smjeni.
4. Škola za klasični balet, Zagreb, koja danas obavlja djelatnost u prostorima u vlasništvu Grada Zagreba, a nakon čijeg će se preseljenja ovi prostori prenamijeniti za planske potrebe Grada Zagreba.

Iz Sporazuma su proistekle obveze Grada Zagreba i Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa – Grad je trebao napraviti projekt obnove objekata, na temelju kojeg su trebali početi radovi, dok je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa trebalo osigurati oko 30 milijuna kuna iz kredita Svjetske banke i državnog proračuna kao financijsku potporu obnovi objekata i preseljenje škola[65]. Ministarstvo je prvih godina osiguravalo određena financijska sredstva za početak radova u Vlaškoj, međutim kako do toga nikada nije došlo (a projekt nikada nije realiziran) rebalansom bi ta neiskorištena novčana sredstva uvijek bila prenamijenjena u neke druge svrhe. Uz primjetnu razliku u položaju, površini te procijenjenoj vrijednosti ovih dvaju zamjenjenih nekretnina, treba spomenuti i da je rok za završetak svih radova te preseljenje nabrojenih škola bila 2010. godina, ali do srpnja

65 Dr. sc. Dragan Primorac, intervju, 02. srpnja 2014.

2009.[66] niti je započela realizacija ovog projekta, niti je Grad Zagreb pripremio početnu projektnu dokumentaciju potrebnu za početak rekonstrukcije objekata u Vlaškoj.

Nabacivanje sa školama

Na državnoj razini, preseljenje srednjih škola u bivšu Vojnu bolnicu dio je većeg projekta kojeg je tadašnja Vlada nazvala "društvo znanja". U vrijeme jednog i pol mandata Vlade Ive Sanadera, od prosinca 2003. do srpnja 2009., ideja je bila da Hrvatska konačno završi s pitanjem jednosmjenske nastave, te da se ukine problematična treća smjena (ili treći turnus) prema kojem djeca završavaju nastavu u 21 ili 22 sata. Da bi se to postiglo, intenzivno je započeto s izgradnjom objekata po Republici Hrvatskoj i preuzimanjem bivših vojnih nekretnina na nizu lokacija u Republici Hrvatskoj. U jednom je dijelu to i ostvareno, pa su na taj način uspostavljena određena veleučilišta, znanstveni centri, ili čak i škole[67]. Budući je u Zagrebu Crkva radila određeni pritisak kako bi povratila svoje nekretnine, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa odlučilo je u u bivšoj Vojnoj bolnici napraviti pilot-projekt, tzv. školski klaster – više škola na jednome mjestu, čime bi se olakšala sama organizacija nastave, kao i troškovi izvođenja nastave i održavanja objekata, dok bi Grad Zagreb time dobio jedan od najjačih srednjoškolskih centara u Hrvatskoj. Osim neposredno involviranih, uoči pripreme tog projekta konzultiralo se i s Udrugom srednjoškolskih ravnatelja[68], te s Ministarstvom obrane, koje nije imalo ništa protiv da se bivša Vojna bolnica prenamijeni na predloženi način.

Temeljem Ugovora o zamjeni nekretnina između Republike Hrvatske i Grada Zagreba od 17. studenog 2006. godine, nekretnina u Vlaškoj 87 predana je Gradu Zagrebu 7. ožujka 2008. godine (MORH, 2014a). Prije nego što je predana Gradu Zagrebu, bivša Vojna bolnica bila je već mjesecima prazna – posljednja osoba[69] iz nje je izašla

66 01. srpnja 2009. tadašnji premijer Ivo Sanader daje ostavku, nakon njega odlaze još neki ministri, među ostalima i Dragan Primorac

67 Dr. sc. Dragan Primorac, intervju, 02. srpnja 2014.

68 Na čelu Udruge srednjoškolskih ravnatelja tada je bio Ivica Lovrić, današnji pročelnik zagrebačkog Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i sport

69 Posljednja osoba bio je Mario Werhas, današnji voditelj Vojnog muzeja MORH-a

1. studenog 2007. godine. Nakladništvo Ministarstva obrane iselilo je u listopadu 2006. godine, a tijekom te godine[70] počeo je iseljavati i Vojni muzej, s listopadom 2007. kao krajnjim rokom. Tadašnji ravnatelj Vojnog muzeja Dinko Čutura napravio je pismenu primopredaju zgrade, a dokument je poslao Ministarstvu obrane i Gradu Zagrebu kao novom vlasniku. Nakon potpunog iseljavanja zgrade, u pojedinim prostorijama ostalo je ponešto sitnog namještaja, ponegdje čak i tepisi, tako da su se prostorije mogle u slučaju hitnosti odmah početi koristiti.

U razdoblju do potpune predaje nekretnine gradu Zagrebu, nitko iz gradske uprave nije viđen u obilasku objekata u Vlaškoj 87. U vrijeme aktivnih priča o tamošnjem smještaju srednjih škola, u obilazak objekata došle su dvije službenice iz Ministarstva obrazovanja[71]. Nakon razgledavanja, one su zaključile da bivša vojna bolnica nije primjerena za smještaj obrazovnih ustanova. Među ostalim, prozori koji gledaju na Vlašku ulicu ne mogu se otvoriti zbog buke koja dolazi iz te vrlo prometne ulice, a upitna je bila i sama statika ulične zgrade. Ona, naime, nije napravljena od lijevanog materijala, već od drvenih greda, što se najbolje osjećalo pri svakom prolasku tramvaja, kada je cijela zgrada jako vibrirala.

Pogledaju li se neki novinski izvještaji iz polovice 2000-tih, zanimljivo je uočiti da je prvotni plan bio da se neke srednje škole presele u zgradu u kojoj je nekada bila Domaća tvornica rublja (DTR) u Krajiškoj ulici br. 20 (Večernji list, kolovoz 2005). Tako se 31. kolovoza 2005. godine mogla pročitati izjava savjetnice ministra znanosti, obrazovanja i športa Anđelke Toto-Ormuž da će, prema postigutom dogovoru između RH i Grada Zagreba o zamjeni nekretnina, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa (koje u tom trenutku djeluje na 5 lokacija, te za najam prostorija godišnje troši oko 4,5 milijuna kuna) preseliti u Krajišku 20, čime će u cijelosti biti smješteno na jednoj lokaciji. "*Ovom zamjenom*

70 Iseljavanje počinje odvoženjem većih eksponata, sredinom 2006. godine iz Vlaške 87 odveženi su legendarni topovi sa Žirja

71 Mario Werhas, intervju, 28. srpnja 2014.

riješit će se pitanje smještaja dviju srednjih škola u Zagrebu, koje će tako biti preseljene u Vlašku 87, dakle u prostoru bivše Vojne bolnice, a riješit će se i povrat dijela crkvene imovine u kojem su bile smještene te škole", prenio je tada Večernji list riječi Anđelke Toto-Ormuž. Da će se Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa preseliti na adresu Krajiška 20 potvrđuje i vijest na službenim stranicama Grada Zagreba (Grad Zagreb, 2006), gdje izričito stoji kako se potpisivanjem Ugovora o zamjeni nekretnina (17. studenog 2006.) u Vlašku 87 sele Birotehnička škola, 13. gimnazija i Škola za klasični balet, dok u Krajišku dolazi Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Niti jedno od navedenih preseljenja do danas se nije ostvarilo.

Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport na konferenciji za novinare održanoj 25. srpnja 2008. predstavilo je projekte izgradnje, dogradnje, rekonstrukcije i investicijskog održavanja dječjih vrtića, osnovnih i srednjih škola, te kulturnih i sportskih objekata, objedinivši podatke u pregled svih radova od 2005. godine do toga dana (Grad Zagreb, 2008). Pročelnica Ureda Jelena Pavičić-Vukičević rekla je, među ostalim, da se "*mnogobrojne dogradnje obavljaju i na školskim objektima, a najavljen je i veliki projekt u Vlaškoj 87 gdje će do kraja 2010. godine, na mjestu bivše Vojne bolnice, svoju adresu naći četiri nove škole*." No iz te iste Gradske uprave mogle su se čuti i drugačije izjave. Tako je Davor Jelavić, pročelnik Gradskog ureda za prostorno uređenje, 2011. godine izjavio: "*Na toj su lokaciji započete, nakon preuzimanja objekta, aktivnosti na preseljenju četiri zagrebačke srednje škole*". Dodao je i da je izgrađena studija o mogućnostima smještaja potrebnih školskih kapaciteta u prostor bivšeg vojnog objekta, provjerena konstruktivna stabilnost, nakon čega je utvrđeno da objekt ne zadovoljava gradskim planovima o smještaju učenika (Majdandžić, 2011). Zato je "*iz Grada odlučeno cijelo zdanje – ukloniti, osim uličnog dijela (koje ima status zaštićenog kulturnog dobra, op.a.), te na istom mjestu izgraditi potpuno novi objekt za potrebne škole*". Do danas, međutim, niti taj plan nije započeo, a kamoli se ostvario.

Baš kao i bivša austrougarska vojna bolnica u Vlaškoj, tako je i zamijenjena nekretnina od čak sedam tisuća kvadrata gotovo u centru grada, u Krajiškoj ulici,

potpuno devastirana i opljačkana. Baš kao i svojedobno veliki dvorišni objekt u Vlaškoj, tako su i nekadašnju zgradu DTR-a u Krajiškoj preuzeli squoteri, beskućnici i ovisnici (Golemac, srpanj 2014), a u siječnju 2014. u njoj je život izgubio 19-godišnji mladić, upavši u nezaštićeni šaht. Od kada je ta nekretnina zamjenom prešla u vlasništvo RH, promijenilo se nekoliko korisnika – nakon već spomenutog Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa, 2010. godine zgrada je dodijeljena Ministarstvu pravosuđa, a 2012. godine – Ministarstvu zaštite okoliša. Niti jedno ministarstvo tu nekretninu nije privelo svrsi, pa je ona od srpnja 2013. ponovno pod nadležnošću Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom – DUUDI. Početkom 2014. godine DUUDI je najavio raspisivanje natječaja za prodaju nekretnine u Krajiškoj 20, procijenjene na 33 milijuna kuna, nakon što je preliminarni interes za nju pokazala Agencija za civilno zrakoplovstvo. Sredinom srpnja Agencija za civilno zrakoplovstvo potvrdila je interes za kupovinu zgrade u Krajiškoj, gdje bi se – uz Agenciju – smjestile i Agencija za istraživanje nesreća i zračnom, pomorskom i željezničkom prometu, Agencija za sigurnost željezničkog prometa, te eventualno i neke druge državne ustanove ili tijela javne vlasti. (Golemac, kolovoz 2014) Budući je vrijednost nekretnine veća od 7,5 milijuna kuna, Agencija za civilno zrakoplovstvo treba dobiti suglasnost za kupovinu od Vlade RH, što do danas još nije dobila.

Vojna bolnica – "štakornjak"[72] u centru grada

Devastacija koja je u bivšoj Vojnoj bolnici u Vlaškoj 87 započela odlaskom prognanika i izbjeglica 2002. godine, nastavljena je, možda još intenzivnije, nakon što je 2008. godine u potpunosti predana Gradu Zagrebu. Uz već ranije spomenutu krađu instalacija i radijatora, počupani su i rukohvati, a na stubištu ulične zgrade primijećeni su i tragovi požara. Okolni stanari žalili su se na smrad od smeća

72 Riječ "štakornjak" u zagrebačkom kolokvijalnom izričaju implicira povijesno i kulturno vrijedan, ali nedovoljno održavani objekt, kojeg je zbog opasnosti po građane nužno srušiti i na njegovom mjestu, u ime interesa krupnog kapitala, sagraditi novu zgradu. Izraz se u masovnoj upotrebi pojavio 2008. godine, kada je kontroverzni poduzetnik Tomislav Horvatinčić najavio izgradnju svog mega-projekta na Cvjetnom trgu, na mjestu bivšeg kina Zagreb i Vidrićeve kuće, navodnih "štakornjaka"

Mrtva priroda i društvo (autorica: Lidija Knežević)

i fekalija koji se tijekom ljetnih mjeseci širi iz bivše Vojne bolnice, a primijećeno je da i neki privatni poduzenici koriste određene objekte za svoja skladišta[73]. Kroz medije se i javno apeliralo da, ako već nema novaca da se zdanje privede nekoj svrsi, a onda barem da ga se konzervira i zatvori kako bi se spriječila daljnja devastacija. Vijeće Gradske četvrti Medveščak, na čijem se području nalazi i bivša Vojna bolnica, tražilo je od gradske uprave da se organizira jedna tematska tribina, na kojoj bi građani mogli raspravljati o bivšoj Vojnoj bolnici i njenoj budućnosti, no gradska uprava oglušila se na taj zahtjev.[74]

Najveći pomak dogodio se u jesen 2013. godine, kada je na konferenciji za medije u prostoru ZgForuma objavljeno da se po četvrti put u Zagrebu održava Muzej ulične umjetnosti, s temom revitalizacije napuštenih gradskih prostora, ili konkretno – unutrašnjošću stare Vojne bolnice u Vlaškoj 87 (Grad Zagreb, rujan 2013). Direktorica Muzeja Ivana Vukšić rekla je da su veliku dvorišnu zgradu bivše Vojne bolnice dobili na minimalno dvogodišnje korištenje (Knežević, 2013) od Grada Zagreba temeljem dogovora s gradonačelnikom Milanom Bandićem (Grad Zagreb, 2013). Realizacija Muzeja ulične umjetnosti u napuštenoj vojnoj bolnici u Vlaškoj ulici dio je projekta "*Recovery The Streets"*, financiranog iz EU fonda *Kultura 2007. – 2013., u kojem sudjeluje* pet europskih festivala ulične umjetnosti koji se odvijaju u Zaragozi (Španjolska), Kölnu (Njemačka), Toulouseu (Francuska), Besanconu (Francuska) i Zagrebu (Hrvatska). Ideja projekta bila je da se u svakom od gradova sudionika akcije pronađe neki zaboravljen, napušten i prazan prostor koji bi se – u periodu dok čeka privođenje svrsi ili neke nove projekte – revitalizirao uz pomoć intervencija internacionalnog umjetničkog tima. Zaista je u sklopu projekta elementarno očišćena dvorišna zgrada bivše Vojne

73 Vlasta Toth, intervju, 20. lipnja 2014.

74 Gradska uprava Grada Zagreba oglušila se i na zahtjeve za razgovorima za potrebe ovog istraživanja. Ivica Lovrić, pročelnik Gradskog ureda za obrazovanje, kulturu i šport, te Jadranka Veselić Bruvo, pročelnica Gradskog ureda za strategijsko planiranje, nisu ni odgovorili na zamolbe za razgovor, dok je bivša dogradonačelnica i bivša pročelnica Gradskog ureda za obrazovanje Jelena Pavičić Vukičevič odgovorila da *„ne bi znala dati odgovore*", prebacivši odgovornost na gđu Bruvo

bolnice, te su oslikani zidovi za potrebe otvorenja Muzeja ulične umjetnosti 29. rujna 2013. godine. Samostalno kretanje posjetitelja nije bilo moguće, već isključivo uz vođenje. Nakon tog događanja, nisu primijećene nikakve druge aktivnosti u dvorišnoj zgradi, osim što ispred nje stoji zaštitar zaštitarske tvrtke Securitas[75], dok je ondje bilo za uočiti i djelatnike zaštitarske tvrtke Bilić-Erić. Peto izdanje Muzeja ulične umjetnosti održano je na isti način od 24. do 31. kolovoza 2014.

Ulična zgrada bivše Vojne bolnice zaživjela je po prvi puta od svog iseljenja 2007. godine tek u proljeće ove godine, kada je u njoj od 30. svibnja do 01. lipnja 2014. održana manifestacija pod nazivom Dan D (Dizajn: na rubu), u organizaciji Hrvatskog dizajnerskog društva. Manifestacija je bila otvorena za javnost, a u sklopu nje je u subotu, 31. svibnja 2014. godine, održana tribina pod nazivom "Kome pri(o)padaju demilitarizirani prostori" u organizaciji Centra za mirovne studije i u suradnji s Hrvatskim dizajnerskim društvom. Na tribini je, među ostalima, sudjelovao i Alen Čičak, zamjenik predstojnika DUUDI-a, koji se u svoje osobno ime osvrnuo i na problem Vlaške 87: "*Sporazumom bivšeg premijera Sanadera i sadašnjeg gradonačelnika Bandića izvršena je zamjena – gdje ja osobno smatram da je država puno lošije prošla nego... za jednu zgradu, mislim da je u Krajiškoj, ako se ne varam... Neću govoriti o tome, tko je tu profitirao, a tko nije... Činjenica je da ovaj prostor puno više vrijedi, i kad mi gledamo iz perspektive države – država je ovdje definitivno izgubila, jer ovakav jedan prostor u centru grada... Samo ću vam reći, za ilustraciju... Mi trenutno imamo potrebe za preko 30 tisuća kvadrata prostora, samo za državnu upravu – koje plaćamo privatnim vlasnicima poslovnih prostora – a ovdje mislim da ima nekakvih 8 tisuća kvadrata korisnog prostora, koji se može upotrijebiti... Prevedeno u novce... Mi trenutno iznajmljujemo prostore za nekakvih 9 do 10 eura po kvadratu – znači, na mjesečnoj razini govorimo o nekakvih 80-ak tisuća eura koje bi mogli uštedjeti u proračunu*.[76]" Čičak se u izlaganju osvrnuo i na gradsko upravljanje tim objektom: "*Vidljivo je*

75 Vlasta Toth, intervju, 20. lipnja 2014.

76 Izlaganje Alen Čičak, zamjenik Predstojnika Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom, tribina "Kome pri(o)padaju demilitarizirani prostori", Zagreb, organizator: Centar za mirovne studije u suradnji s Hrvatskim dizajnerskim društvom, 31. svibnja 2014.

da grad zapravo nema viziju što bi s ovim prostorom. Da li u pozadini, naravno, postoje nekakvi drugi interesi – tu neću ulaziti... Međutim, definitivno je šteta da ovakav prostor, reprezentativan prostor u gradu Zagrebu... kakvih nema previše... treba naći svoju svrhu. Treba naći, u konačnici, možda i privremenu svrhu – dok se čelnici grada ne odluče što će dalje s time. Definitivno troškovi adaptacije ovakvog prostora postoje – visoki su..."

GUP i izmjene GUP-a, slučaj NIVA

Važećim Generalnim urbanističkim planom grada Zagreba određeno je 57 gradskih projekata, među kojima se jedan tiče i nekretnine u Vlaškoj 87. GUP-om je također definirano da je namjena tog zdanja – društvena (D).

Tijekom javne rasprave o izmjenama i dopunama GUP-a, provedene od 20. prosinca 2012. do 03. siječnja 2013. godine, tvrtka NIVA Inženjering d.d. podnijela je Gradskom uredu za prostorno uređenje, izgradnju grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet "Primjedbu na Prijedlog Odluke o izmjenama i dopunama Odluke o donošenju Generalnog urbanističkog plana grada Zagreba". Primjedba se tiče katastarskih čestica br. 5663 i 5662 (bivša vojna bolnica), te k.č. 5724/2, 5724/3, 5725, 5726, dio 5727/1, 5727/6, 5736, 5737, dio 5738/1, 5739, 5738/2, 5740, 5742/1, 5742/2, 5665, 5666, te dio 5667/1, sve katastarska općina Centar.

NIVA Inženjering[77] tražila je da se za cijeli blok, umjesto pretežito poslovne namjene MS, GUP-om odredi mješovita pretežito stambena namjena M1, te da se zona M1 proširi i na sjeverni dio parcele bivše vojne bolnica (koja je sada pod javnom i društvenom namjenom D). U obrazloženju je NIVA Inženjering svoj zahtjev pravdala time da je, kao

77 Građevinska tvrtka u vlasništvu bivšeg premijera Nikice Valentića

vlasnik ili suposjednik dijela nekretnina unutar spomenutog bloka, u posljednjih 10-ak godina izgradila 10-ak urbanih vila s podzemnom garažom (u Jurkovićevoj ulici, sjeverno od bivše vojne bolnice, i u Vlaškoj, zapadno od bivše VBZ), kao i stambeno-poslovne zgrade na Petretićevom trgu i unutar bloka u Vlaškoj 83/1. Pretežito stambenom namjenom, smatrali su u NIVA Inženjeringu, našlo bi se najkvalitetnije prostorno i funkcionalno rješenje za zapuštenu i vlasnički rascjepkanu unutrašnjost bloka (NIVA, 2013). Tvrtka koja se inače bavi graditeljstvom, projektiranjem i nadzorom predložila je da se za cijelu zonu (koja obuhvaća navedene katastarske čestice) propiše provedba urbanističko-arhitektonskog natječaja i izrada UPU, te da se predloženi obuhvat UPU-a tretira kao "gradski projekt". Time bi NIVA kao investitor i graditelj zaokružila cijeli veliki kvartovski blok, omeđen Petrovom ulicom i Petretićevim trgom na istoku, Jurkovićevom ulicom na sjeveru, Vlaškom na jugu, te Vončininom i Šalatom na zapadu. S obzirom na izgled ostalih objekata u tom krugu, ne bi bilo nemoguće da je NIVA planirala srušiti objekte u staroj vojnoj bolnici (upitno je što bi bilo s uličnom zgradom koja je pod spomeničkom zaštitom) i izgraditi stambene objekte za skupe stanove, kako nalaže sama lokacija ovoga objekta.[78]

Nakon što je donesena "Odluka o izradi izmjena i dopuna GUP-a grada Zagreba", u prosincu 2013. pozvane su sve javne institucije i tijela da podnesu svoja potraživanja (ukupno 43 zahtjeva za promjenama), nakon čega je otvoren prvi krug javne rasprave (od 15. do 29. siječnja 2014. godine), a potom i drugi krug (od 16. do 30. lipnja 2014.). Do kraja srpnja mjerodavne gradske institucije trebale su sortirati i analizirati sve pristigle prijedloge, a dok se to ne objavi i javno – neće se znati je li NIVA Inženjering ponovila svoj zahtjev za prenamjenu bivše vojne bolnice. Na javnoj raspravi održanoj 24. lipnja ove godine u prostorijama Tribina grada Zagreba, iz Gradskog ureda za prostorno uređenje potvrđeno je da je zahtjev NIVA Inženjeringa, iz siječnja 2013. godine, odbijen, te da se u novim planovima za bivšu vojnu bolnicu ništa ne mijenja. Marijana Sironić, voditeljica

78 Vlasta Toth, intervju, 20. lipnja 2014.

Tko će ugasiti svjetlo u Vlaškoj 87? (autorica: Lidija Knežević)

Sektora za postupak izrade i donošenja dokumenata prostornog uređenja u Gradskom uredu za prostorno uređenje, izjavila je sljedeće: "*Tu se ništa nije mijenjalo. Mi smo to zaprimili. Gradski projekt se ne odnosi na NIVU ili bilo čiji drugi posjed, nego upravo na školu u Vlaškoj koja je trebala zadovoljiti potrebe glazbene škole, baletne škole i ostale društveno-javne namjene. Znači, u tom smislu nikakve u tom nacrtu nema promjene, a sam postupak gradskog projekta je kod zadnjih izmjena i dopuna 2013. godine doveden do karaktera da sve što nije u skladu s GUP-om se provodi na način da Gradska skupština o tome odlučuje, odnosno donosi detaljniji plan. Znači, apsolutno u skladu sa zakonom. Ne radi se o privatnoj inicijativi, zaista radi se o društveno-javnoj namjeni, i u tom smislu u ovoj izmjeni i ovom nacrtu nije bilo promjena*."[79]

Tu je zanimljivo uočiti još jedan detalj – da su se javne rasprave o izmjenama GUP-a 2012. i 2014. godine vodile tijekom dva tjedna, u kojima je bilo i nekoliko neradnih dana. Tako se 2012. godine javna rasprava poklopila s božićnim i novogodišnjim praznicima, a 2014. s dva državna praznika (22. i 25. lipnja) i sa Svjetskim prvenstvom u nogometu. Time je bitno skraćen rok za naizgled transparentno i demokratsko izjašnjavanje i informiranje, dok se istovremeno zadovoljava forma tzv. "javne rasprave".

No što zapravo grad Zagreb namjerava napraviti s bivšom vojnom bolnicom – nije jasno. Pogleda li se dokument "ZAGREBPLAN 2020 – ciljevi i prioriteti razvoja do 2020." (Gradski ured za strategijsko planiranje, 2013.), uočljivo je da nema ni spomena o privođenju toga zdanja bilo kakvoj svrsi. U poglavlju 10.1.3. "Srednjoškolsko obrazovanje" o gradnji novih školskih kapaciteta ili uređenju i prenamjeni postojećih objekata bivša Vojna bolnica uopće se ne spominje – dapače, za jednu od škola koja se spominjala u kombinacijama za preseljenje u Vlašku piše da se planira "*preseljenje Upravne i birotehničke škole na dio prostora Škole za tekstil, kožu i dizajn*". Tek se u poglavlju 17. "Strateški razvojni planovi, programi i projekti" navodi da: "Sukladno Smjernicama gospodarskog oporavka i zaštite

79 Javna rasprava o izmjenama GUP-a, Zagreb, Tribina grada Zagreba, 24. lipnja 2014.

standarda građana Grada Zagreba planirane zajedničke investicije Republike Hrvatske i Grada Zagreba su: Terme Zagreb, Sveučilišna bolnica, Glazbena akademija, Regulacija rijeke Save, Zračna luka Zagreb, Studentski domovi, te Škole i ateljei (Vlaška)". ZagrebPlan 2020 Gradska je uprava počela pripremati 2009. godine, da bi danas, 5 godina kasnije, bilo očito da se od nekih projekata u potpunosti odustalo.

Zaključak

Kada se u Zagrebu spomene izraz "vojna bolnica", većina građana srednje i starije dobi sjetit će se austrougarskog zdanja u Vlaškoj ulici 87, građevine bogate povijesti i nesretne sadašnjosti. Bivša Vojna bolnica, smještena na izrazito atraktivnom mjestu u gotovo samom središtu grada, primjer je izrazito neuspješne prenamjene, gdje je aktualni vlasnik, Grad Zagreb, pokazao zavidnu ignoranciju već samog postojanja takve građevine, a kamoli njene revitalizacije. Pogleda li se Vojna bolnica zajedno s nekretninom u Krajiškoj ulici, za koju je zamijenjena, primjetan je gotovo isti obrazac u gospodarenju takvim napuštenim objektima. Zato je pitanje da li i postojeća zakonska rješenja, koja daju mogućnost državi da oduzme darovanu nekretninu ukoliko nije ostvareno njeno privođenje svrsi u skladu s projektom predočenim u trenutku darivanja, pomažu u ovakvim slučajevima u kojima ni država, ni lokalna uprava, nemaju ideju ni zainteresiranih investitora za oživljavanje napuštenih nekretnina. U slučaju Vojne bolnice u Vlaškoj primjetno je da bi financijska sredstva potrebna za njenu obnovu i revitalizaciju bila manja u trenutku kada su je bivši korisnici napuštali nego sada, kada je kompleks već više od 10 godina izvrgnut devastaciji, nebrizi i općem propadanju. Teško je zamisliti neku svjetliju budućnost za tu austrougarsku vojarnu i bolnicu – čini se izvjesnijim da bi njena sudbina mogla biti sličnija nekim aktualnim primjerima (npr. zagrebački Paromlin), u kojima je povijesno i zaštićeno kulturno dobro prvo prepušteno zubu vremena, da bi se onda pod krinkom "brige za sigurnost građana" započelo s rušenjem ostataka objekata i čišćenjem terena.

MUZIL: MOJA VIZIJA, MOJI SNOVI

Kruno Kardov

Za hrvatske prilike grad Pula je egzemplarni primjer vojnoga grada što znači da tu nije samo riječ o vojnoj prisutnosti odnosno vojsci u gradu, već da je ukupni razvoj Pule u ekonomskom, društvenom, prostornom i drugim aspektima bio prvenstveno određen vojnim utjecajima. Gregory Aswort (1991) takve gradove, u kojima je obrambena funkcija u toj mjeri izražena da zasjenjuje sve ostale, naziva "obrambenim gradovima" koji dalje mogu imati svoje partikularne specifičnosti ovisno o tome je li riječ o garnizonskom ili pomorsko-lučkom tipu. Riječ je dakle o gradovima koji su u cjelini ili velikim dijelom u službi obrane. Stoga je i glavno obilježje, koje proizlazi iz tog specifičnog monofunkcionalnog razvoja, velika ovisnost o odlukama koje su izvan mogućnosti utjecaja gradskih struktura. "Grad postoji u službi obrambenog sistema koji operira u širim prostornim razmjerima. Njegov ekonomski prosperitet, pa čak i nastavak postojanja, ovisi o strategijama i prilikama koje su određene drugdje, i vrlo male prilagodbe u nacionalnim politikama ili međunarodnim odnosima će biti značajno uvećane na lokalnoj razini, rezultirajući naglim promjenama u urbanoj ekonomiji" (Ashwort, 1991:65). Gradovi koji su određeni vojnim pomorskim lukama su pri tome samo podvrsta vojnih ili obrambenih gradova, ali ipak s određenim specifičnostima. Oni su, po Ashwortu, rijetki izuzeci od uobičajene povijesne mijene 19. i prijelaza u 20. stoljeće koja se u urbanim područjima odvijala s napretkom vojne tehnike i strategije i koja je značila relativno rano napuštanje sistema gradskih utvrda (Ashwort, 1991:74).

Razvojna putanja vojnih lučkih gradova, unatoč različitim društvenim i političkim okruženjima u kojima se mogu nalaziti, općenito ima neke zajedničke točke s obzirom na to da u podlozi njihovog razvoja stoji vojni sistem s vlastitim univerzalnim potrebama, iako društveno partikularnim. Temeljem iskustva britanske ratne luke Portsmouth Raymond Riley (1987) tako opisuje razvoj strukture vojnoga korištenja urbanog prostora koji po njemu ujedno predstavlja i opći razvojni model od tri stadija. Taj razvoj općenito ovisi, s jedne strane, o napretku

naoružanja i, s druge strane, o napretku brodogradnje i zahtjevima brodogradilišta koje redovito služi kao okosnica, a često i smisao postojanja, tih gradova. Riley tako tijekom razvoja Portsmoutha bilježi postupno preseljenje civilnih, komercijalnih i administrativnih urbanih funkcija, od početne lokacije u blizini brodogradilišta, kao centra ekonomske potražnje i vojnoga odlučivanja, ka prostoru kopnene unutrašnjosti kao jedinog prostora slobodne zemljišne površine. Stoga je po njegovom uopćenom modelu velika vjerojatnost da će tijekom razvoja grada nastati i novi centar, bilo u prostoru prvotnoga fortifikacijskog prstena, koji postupno gubi svoju funkciju, bilo izvan te zone (Riley, 1987).

Promatrajući ovu shemu razvoja možemo uočiti određene sličnosti s razvojem urbane strukture grada Pule. Iako ima dugu tradiciju naseljenosti, njegove razvojne odrednice, koje možemo pratiti do današnjega dana, prvenstveno su određene vojnim planovima Austrijskog carstva da u pulskom zaljevu izgradi ratnu luku. Tada se postojeće naselje po prvi puta širi izvan postojećih uskih granica s pojačanim radovima na arsenalu od 1850-tih i izgradnjom novih kružnih utvrda u skladu s planovima obrane grada i zaljeva (Krizmanić, 2008). Ukupni razvoj vojne luke tijekom 19. stoljeća prate proširenja urbanog područja s okosnicom na brodogradilište i vojne funkcije koje su postupno uključivale proširenje prstenova utvrđene obrane te vojarne i skladišta. Usporedno s tim razvojem napredovala je i mijenjala se i struktura civilnog korištenja prostora koja je obuhvaćala povećanu izgradnju stanova za radnike, no isto tako i vojno korištenje. Primjerice, razvoj vojnih objekata u civilnoj funkciji napreduje s izgradnjom časničkih rezidencija, mornaričke bolnice te drugih sadržaja poput vojnog groblja, objekata za zabavu i rekreaciju i sl. Broj zgrada u širem gradskom području se tako tijekom nekoliko desetljeća višestruko povećao, s 214 izgrađenih objekata 1850. godine, na 1.245 zgrada 1880. godine. Broj stanovnika grada se također povećao s 1.040 na 25.472 stanovnika od kojih je 7.695 bilo vojnih osoba i 17.777 civila (Krizmanić, 2008).

Donoseći najpotpuniju sliku vojnih planova i vojnoga razvoja Pule tijekom ovoga razdoblja Attilio Krizmanić zaključuje da su dugotrajne vojne zabrane i ograničenja civilne izgradnje u blizini vojnih utvrda i zona, kao i širi vojni

utjecaji onemogućili civilno planiranje prostornoga razvoja Pule, a što je rezultiralo raštrkanim gradskim organizmom koji se takvim pokazuje i u današnjem vremenu. Planovi obrane grada diktirani vojnom doktrinom i zahtjevima napretka vojne tehnike i naoružanja nisu mogli biti usklađeni s planovima prostornoga razvoja grada: "kroz cijelo to razdoblje grad (se) prostorno širi na temelju parcijalnih planova" (Krizmanić, 2008:54). Ti planovi "nisu bili dovoljni i nisu omogućili postupnost u posvajanju građevnog područja, već su doveli do diskontinuiteta i dezintegracije prevelikoga gradskog prostora u kojem se gradska uprava ne snalazi i često je u sukobu s vojnim interesima" (Krizmanić, 2008:54). "Posebice se to odnosilo na komunalno opremanje zemljišta u kojem su do kraja 19. stoljeća ustrojena dva odvojena sustava u istome gradu: vojni i civilni. U takvim su situacijama čvršće i strože prostorne determinante postupne organizirane gradnje bile realno nemoguće." (Krizmanić, 2008:54–55).

Do kraja Prvog svjetskog rata grad se proširio na 100 puta veće područje, a nakon rata i tijekom talijanske uprave te vojne resurse nastavlja koristiti talijanska vojska koja nadograđuje i prilagođava niz građevina, da bi od 1943. godine upravu preuzela njemačka vojska (Krizmanić, 2008). U tom nizu izmjena vojno-političkih režima korištenje bivših vojnih prostornih resursa i pripadajuće obrambene industrije karakterizira samo promjena vojnih oznaka, ali ne i promjena šire vojne funkcionalnosti grada. Po istom historijskom zakonu nakon Drugog svjetskog rata i pripojenja Istre i Pule Jugoslaviji 1947. godine bivša vojna područja nastavlja koristiti i kontrolirati Jugoslavenska narodna armija (JNA) uz povremena otpuštanja pojedinih vojnih prostora civilnoj upotrebi, naročito s pojačanim razvojem turističkog sektora.

Općenito gledano u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata grad se razvija u dva pravca. Prvi je vezan za vojni sistem koji je ostavio u nasljeđe i njegov industrijski karakter, a koji se doduše zbog gotovo potpunih ratnih šteta na industriji u poraću morao iz temelja ponovno izgraditi. Drugi je pak vezan za civilno upravljanje i on nastoji otvoriti grad prema moru i naročito od 1960-ih godina preoblikovati grad u smjeru turističke ekonomije. Slične razvojne putanje su se mogle naći i u nekim drugim zemljama i gradovima

vojno-pomorske orijentacije s obzirom na to da vojno korištenje značajnih priobalnih urbanih područja ima za ne namjeravanu posljedicu očuvanost velikih površina zemljišta. Naročito je to bio slučaj u gradovima koji su već posjedovali velike rekreacijske površine koje je prethodno koristila vojska ili umirovljeni časnički kadar (Ashwort, 1991). Tako se u planiranju budućeg razvoja vojnih gradova u novim ekonomskim uvjetima, obilježenima deindustrijalizacijom i istovremeno jačanjem turističkog sektora, konzervirana vojna područja primarno promatraju unutar prevladavajuće paradigme turističkog razvoja priobalnog pojasa. Grad Pula se stoga u toj općoj razvojnoj slici ne čini izuzetkom, osim u dijelu koji je vezan za specifične učinke, a koji su uvjetovani širim društvenim, ekonomskim i političkim kontekstom i prirodom civilno-vojnih odnosa u Jugoslaviji i kasnije Hrvatskoj.

Nastojanja civilnog pristupa morskoj obali u Puli imaju nešto dužu povijest i prvi prostorni plan u kojemu se ističe potreba širenja civilnog dijela grada prema moru i stvaranje rekreacijske zone s gradskim kupalištima i plažama je plan iz 1939. godine iz vremena talijanske uprave (Jurcan, 2013). To širenje civilnoga dijela grada se tada planira prema jugu jer je cijelo područje zaljeva bilo pod vojnom kontrolom ili zauzeto industrijom koja je također izvorno obrambene funkcije. Ista ideja širenja grada, uslijed istih zadanih okolnosti, se ponavlja i u prvom urbanističkom planu Pule za vrijeme Jugoslavije iz 1966. godine, pri čemu je osnovna ideja tadašnjega plana širenja stvaranje novoga centra grada, o čemu govori voditelj tog urbanističkog projekta, arhitekt Radovan Miščević: “Mi smo zamislili da Pula mora dobiti sekundarni centar, koji bi bio značajniji od rajonskog centra. Smatrali smo da se treba nalaziti u tom južnom prostoru, u uvali Valsaline, pa je zato tamo nastao takozvani južni bulevar” (Radovan Miščević, u Jurcan, 2013:57). U drugom jugoslavenskom prostornom planu Pule iz 1983. godine taj se koncept novog centra ipak napušta s obzirom na to da se smatralo “da nije realno da grad od 50-ak tisuća stanovnika ima dva centra” (voditelj izrade prostornog plana Dragan Radolović, u Jurcan, 2013:64), no zadržava se jedini mogući pravac razvoja grada i civilnog prostornog širenja prema jugu. U tom pravcu se sredinom 1960-ih godina

planiraju i stvaraju i prve turističke zone i hotelski objekti u Puli (područja Verude i Stoje) za što obrambeni sektor otvara do tada vojno upravljane dijelove prostora za civilno korištenje.

Vojna, odnosno obrambena funkcija grada je dakako imala posljedice i na demografska kretanja. Sa svakom promjenom vojno-političkih administracija mijenjala se i geostrateška pozicija koju je grad imao, kao što su svaku izmjenu slijedile i migracije stanovništva. Pred Prvi svjetski rat 1910. godine grad je imao 59.498 stanovnika, da bi u poraću s promjenom vojno-političke administracije broj stanovnika drastično pao i 1921. godine dosegnuo tek broj od 38.591 stanovnika (DZS, 2006). Sličan pad i značajna izmjena etničke strukture je uslijedila i nakon Drugog svjetskog rata pa je sa 44.219 stanovnika 1931. godine u poraću 1948. godine dosegnuo 20.812. stanovnika. Tijekom mirnodopskog razdoblja do 1991. godine broj stanovnika kontinuirano raste do 62.378 (DZS, 2006).

Iako su vojni utjecaji na demografsku strukturu stanovništva u prethodnim razdobljima prepoznatljivi i stručno obrađivani, posljedice posljednje izmjene vojske koja se dogodila s raspadom Jugoslavije i neovisnošću Hrvatske nisu još bile predmetom sustavnih istraživanja. Znanstvenih i stručnih studija koji bi obrađivali posljedice te promjene, kao i naglog smanjenja vojnoga ljudstva na demografsku strukturu, društveni, ekonomski i politički život Pule su još uvijek nepostojeće. No, da je ta promjena ostavila velike posljedice na grad je posve sigurno i one se ne mogu svesti samo na otvaranje velike površine fizičkog prostora jer je to samo materijalna manifestacija šire društvene promjene. Vojni fizički prostor je bio jasno odijeljen od civilnog dijela grada samo u onim vidljivim aspektima i područjima velikih vojnih zona, no mnogi drugi dijelovi grada su također bili u nekoj mjeri dotaknuti vojnom kontrolom i upravljanjem. Manji pojedinačni dijelovi urbanog prostora, različiti infrastrukturni objekti i prometnice su također bili građeni na vojno upravljanom prostoru ili su s njim bili u dodiru, kao što je i za većinu civilnih zahvata u prostoru bila potrebna suradnja i potpora vojne administracije. Pored toga, ta dva svijeta, civilni i vojni su u gotovo svim drugim aspektima urbanoga života bila isprepletena. Vojni časnici JNA su bili

pribrajani u stanovništvo Pule i sa značajnim brojem vojnih umirovljenika doprinosili su ne samo obrazovnoj strukturi i javnoj potrošnji, već i društvenom i političkom životu grada. Vojna važnost je općenito stavljala grad u posebnu poziciju unutar šireg državnoga teritorija koja se s gubitkom tog vojnoga karaktera također mijenja. U tom smislu tek predstoje studije koje će pokušati odgonetnuti mnogobrojne posljedice ove nagle promjene, među kojima su svakako i problemi gradskih javnih institucija i društvenih sadržaja. Primjerice grad tijekom 1990-ih nema više niti jedno otvoreno kino, dočim je do tada imao šest kino dvorana u kojima su se dobrim dijelom prikazivali filmovi prilagođeni mladoj i muškoj publici tj. vojsci. Takva velika promjena i potpuni nestanak kino publike se ipak teško može objasniti samo općim trendom u tom području kulturne industrije koji je tih godina prevladavao u ostatku zemlje ili pak širim tranzicijskim kontekstom koji, slično drugim tranzicijskim zemljama, gotovo do neprepoznatljivosti zabašuruje specifične posljedice smanjenja obrambenih resursa na lokalnu zajednicu.

Prijenosi vojnih nekretnina

Odlaskom JNA iz Pule 15. prosinca 1991. godine upravljanje vojnim nekrentinama preuzima hrvatsko Ministarstvo obrane, a već krajem te godine stvara se Centar za obuku i odgoj Hrvatske vojske – Muzil koji postaje aktivan od 1992. godine, da bi 2007. godine bio konačno zatvoren. U novinskoj reportaži o Centru na Muzilu iz 1992. godine prisutnost nove vojske u Puli se nastoji prikazati drugačijom u naravi od prethodne, ne samo po tome što se primjerice "vojnici bude uz zvukove Vivaldija", već i po otvorenosti i suradnji s lokalnim stanovništvom. Zapovjednik Muzila, kapetan bojnog broda Vjekoslav Sekušek, u toj novinskoj reportaži tako kaže: "Naš centar želi odista biti upućen na građane, da se zna da smo mi također građani koji radimo svoj posao, živimo i dijelimo iste nedaće i iste uspjehe. Ne postoje različiti interesi nas vojaka i građana, pa tako se i suradnja s radnim organizacijama, općinskim strukturama, političkim strankama, odvija građansko-demokratski. Evo, dolazi vrijeme berbe grožđa, gdje želimo pomoći pučanima, nakon toga trebat će pošumljavati, obnavljati... Držim da

je vrlo zanimljivo i to što nastojimo preko specijaliziranih poduzeća, kao 'Arenaturist', uspostaviti uzajamne odnose i poslove. Zašto ponovno stvarati državu u državi, kada nam oni mogu davati usluge za prehranu, održavanje, pranje, a ne da sve to ponovno paralelno otvaramo kod nas" (Sekušek u Čurić, 1992:17). Na Muzilu se u Hrvatskoj vojsci stvara pjevački zbor pod vodstvom lokalnog pulskog skladatelja te se održavaju gostovanja hrvatskih estradnih zvijezda i različitih istarskih grupa i solista. Također, na Muzilu se tada najavljuje otvaranje restorana te organiziranja različitih društvenih događanja koja bi bila otvorena građanima Pule, kao što su izložbe, književni susreti, koncerti i kazališne predstave, a sve u sklopu pograma "subotom na Muzilu" (Čurić, 1992).

Ova nastojanja nove Hrvatske vojske da se već u samim počecima vojne prisutnosti predstavi drugačijom od prijašnje, više demokratskom i otvorenom, ipak se odvijaju u značajno drugačijim političkim okolnostima. Ideje regionalizma i autonomije u Istri su bile široko rasprostranjene, a vojsku se u tom ideološkom sklopu promatralo prvenstveno kao sredstvo centralizacije zemlje, kao i produženom rukom Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u političkoj borbi protiv dominantne regionalne stranke Istarskog demokratskog sabora (IDS). Primjerice tadašnji je tajnik IDS-a Emil Soldatić u jednom novinskom članku civilno-vojne odnose u Puli početkom 1990-ih godina i nastojanja vojske da organizira društvena događanja okarakterizirao sljedećim riječima: "Vojska ne bi smjela imati socijalizatorsku ulogu u kulturi kakva se nekada odvijala u 'domovima JNA', a kakvu opet nameću kadrovi iz 'političkih uprava'. To se pokazalo kontraproduktivnim (...) jer građani u principu imaju averziju prema svakoj vojsci, i ne odazivaju se pozivima na priredbe koje se održavaju unutar vojnih domova" (Soldatić u Matić, 1995:9). Za IDS su koncepti regionalizma i autonomije, kao njihovim temeljnim programskim načelima, tada bili usko vezani za ideju demilitarizacije Istre koja se kao stranačka ideja pojavljuje već u početcima ratnih zbivanja 1991. godine s dokumentom radnoga naslova *Nacrt programa demilitarizacije Istre*. Tim se dokumentom i idejnim zamislima koje se tada iznose nastojalo s jedne strane spriječiti proširenje ratnih sukoba

(predlaže se i demilitarizacija šire regije), a s druge se strane Istra, uključujući i slovenski i talijanski dio, nastoji vidjeti kao demilitarizirana autonomna regija. Tada se ujedno predlaže i prenamjena bivših vojnih kompleksa od JNA i njihovo stavljanje u funkciju ekonomskog razvoja. Demilitarizacija Istre se u tom razdoblju, prema riječima Nenada Klapčića, jednog od 17 osnivača IDS-a 1990. godine, smatrala "vraćanjem povijesnoga duga" kojeg je povijest napravila "silujući zemljopis", pri čemu su stacionirane vojske u Istri priječile njen ekonomski i socijalni razvoj (Klapčić, 1995:9). Koncepti autonomije i demilitarizacije Istre su stoga bili osnovni temelji IDS-ove politike: "Zato IDS stjecanje autonomnog statusa i demilitarizaciju Istre eksplicitno uključuje u svoje projekte: u Deklaraciji o autonomnoj Županiji istarskoj i Deklaraciji o euroregiji Istre, koje su usvojene na posljednjem Saboru IDS-a, ističe se da će područje Autonomne Županije istarske odnosno Euroregije Istre biti demilitarizirana zona" (Klapčić, 1994:13).

Značajnih otpuštanja vojnih prostora u Puli ipak nije bilo tijekom 1990-ih godina unatoč ovim jasno definiranim programskim načelima regionalno dominantne stranke. S promjenom vlasti i dolaskom koalicijske vlade predvođene Socijaldemokratskom partijom (SDP) 2000. godine IDS zadobiva utjecaj i na državnoj razini, a slična programska načela demilitarizacije se kasnije pojavljuju u novom projektu IDS-a *Pula – demilitarizirani grad* iz 2001. godine, ujedno i godine u kojoj se održavaju lokalni izbori i u kojima gradsku vlast osvaja Istarski demokratski forum (IDF) kao regionalna opozicija IDS-u. U tom se dakle vremenu i kontekstu iznose prve ideje o civilnoj namjeni većih vojnih zona u Puli, a koje svoje porijeklo vuku primarno iz političkog stranačkoga djelovanja. One će kasnije u prilično neizmijenjenoj verziji pronalaziti svoj put u različitim službenim dokumentima županijske, gradske i državne razine unatoč različitim strankama koje su obnašale državnu vlast.

Prema kronologiji događanja koju je izradila Pulska grupa prve konkretne ideje i učestala iznošenja planova za prenamjenu u javnosti se pojavljuju već u predizborno vrijeme 1999. godine (Pulska grupa, 2008). Niz političara iz IDS-a i lokalnog SDP-a, tadašnjih oporbenih stranaka na državnoj razini, traže ukidanje sigurnosnog režima za

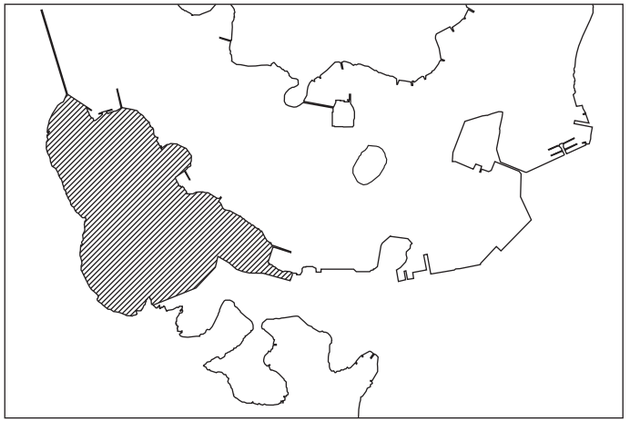

Muzil

Ulaz u Muzil, 2008. (Kruno Kardov)

predsjedničku rezidenciju na brijunskom otočju te u sklopu te ideje i demilitarizaciju šireg brijunskoga priobalja. Tako IDS u ljeto 1999. godine organizira protest građana u Fažani kao najbližoj lokaciji Brijunima tražeći odlazak vojske i ukidanje sigurnosnih ograničenja, a lokalni političari IDS-a i SDP-a iste godine iznose i ideje za prenamjenu vojnih zona pulskog zaljeva: izgradnju marine u tada još uvijek aktivnoj pulskoj vojnoj zoni Valelunga. U sklopu tih ideja se iznose i planovi prenamjene industrijskog područja brodogradilišta Uljanik, a koje lokalni političari vide u funkciji turističkog razvoja (Pulska grupa, 2008). U tom je vremenu Hrvatska vojska još uvijek koristila vojne zone pulskog zaljeva i nisu postojali nikakvi dokumenti unutar obrambenog sektora koji bi te vojne prostore definirali neperspektivnima za potrebe obrane. Od 2000. godine slične ideje u javnosti počinje zastupati i novi predsjednik Stjepan Mesić, vrhovni zapovjednik Oružanih snaga Republike Hrvatske, a vizije razvoja brijunskoga otočja i priobalja dobivaju svoje prve službene dokumente. Ivan Jakovčić, tada član Nadzornog odbora nacionalnog parka Brijuni i ministar za europske integracije u Vladi RH iz redova IDS-a, predlaže projekt razvoja Brijuna kao elitne destinacije pri čemu bi obuhvat projekta uključio i priobalje s pulskim zaljevom u kojem bi se izgradile dvije marine, a na području aktivnog vojnog prostora Muzil bi se izgradilo golf igralište (Pulska grupa, 2008). Projekt uključuje i preseljenje brodogradilišta i cementare na nedefiniranu lokaciju. Iako tadašnji ministar obrane Jozo Radoš izjavljuje da "nema govora o demilitarizaciji Istre" 2000. godine vojska napušta vojne zone Monumenti i otok Katarina pri čemu područje ostaje povremeno korišteno za vojne vježbe i čuvano od pripadnika Hrvatske ratne mornarice (Pulska grupa, 2008). S druge strane, u izradi novoga Generalnog urbanističkog plana Pule u tom području sjevernoga zaljeva i vojnih zona Vallelunga i Katarina planirano je širenje civilnoga područja grada (Pulska grupa, 2008).

Tijekom ovoga razdoblja, nakon promjene vlasti 2000. godine, općenito bilježimo snažni val otpuštanja vojnih prostora u civilnu sferu na razini cijele države tako da i vojni prostori koji su do tada činili oko 60% obale Pule po prvi puta mijenjaju upravljače, a grad Pula dobiva u vlasništvo

prve značajne vojne prostorne resurse. Tijekom 2002. godine, odlukom Povjerenstva Vlade za državnu imovinu, Gradu se prenosi na korištenje za javnu namjenu vojarna Karlo Rojc u središtu Pule u zamjenu za otpis dugovanja u vrijednosti te imovine (u vlasništvo se odlukom Vlade daje Gradu 2006. godine). Bivši vojni kamp Pineta (odnosno 13. Maj) u Fažani iste godine se odlukom Povjerenstva Vlade prenosi Hrvatskom fondu za privatizaciju s idejom kasnije privatizacije. Također, sljedeće 2003. godine odlučuje se prenijeti na upravljanje Hrvatskom fondu za privatizaciju pulsku vojarnu Monumenti sa širom zonom i otokom Katarina, a Gradu Puli je pak ugovorom o donaciji Središnji državni ured za upravljanje državnom imovinom prenio vojarnu Vladimir Gortan u urbanom području u zamjenu za obnovu zgrade državne uprave u Istarskoj županiji (Pietz, 2006).

U dosadašnjim mnogobrojnim javnim istupima gradonačelnik Pule i IDS-ovi dužnosnici su ove aranžmane prijenosa redovito okarakterizirali maćehinskim odnosom prema Istri i Puli tvrdeći da je u Puli lokalna zajednica morala plaćati bivše vojne nekretnine, dok su drugi hrvatski gradovi nekretnine dobivali besplatno. No, na temelju dostupnih podataka o vrstama prijenosa vojnih nekretnina tijekom tih godina (Pietz, 2006) za takav zaključak ne nalazimo utemeljenje s obzirom na to da su tih godina prijenosi bivše vojne imovine i drugim gradovima i općinama u pravilu bili vršeni po istom načelu, u zamjenu za dugovanja MORH-a za komunalne naknade i druge troškove odnosno u zamjenu za obnovu ili izgradnju drugih objekata radi smještaja različitih državnih institucija. Prevladavajući stav u MORH-u tih godina je bio da lokalne zajednice mogu dobiti samo nekretnine koje bi kasnije služile za javne potrebe, a sve nekretnine koje bi se koristile u komercijalne svrhe bi se prodavale bilo lokalnoj zajednici bilo gospodarskim subjektima. Na taj način i pod tim uvjetima je i grad Pula dobio u vlasništvo dvije vojarne, Karlo Rojc koja se koristi za aktivnosti organizacija civilnog društva u Puli, i Vladimir Gortan koja je prenamijenjena u novi autobusni kolodvor. Bivši vojni prostori koji su pak bili planirani za gospodarsku odnosno turističku namjenu, vojni kamp Pineta i vojarna Monumenti s Katarinom, su iz toga razloga preneseni na upravljanje Hrvatskom fondu

za privatizaciju. Pored toga, Državni ured za upravljanje državnom imovinom (DUUDI) danas smatra da su takvi prijenosi vlasništva gradovima i općinama s početka 2000-ih s kojima su se vršile zamjene ili prebijanja dugovanja zapravo bile donacije jer su vrijednosti prenesenih nekretnina često premašivale iznose dugovanja ili vrijednosti zamjenskih objekata (DUUDI, 2014).

Projekt Brijuni rivijera

Nakon što je više vojnih nekretnina u Puli prepušteno lokalnoj upravi i drugim tijelima na upravljanje, pod vojnim upravljanjem u području pulskog zaljeva 2003. godine ostaju dvije široke prostorne zone, vojarna Vallelunga na sjeveru grada i Muzil na jugo-zapadu. Iako su oba prostora bila redovito uključivana u razvojne vizije lokalnih i regionalnih političara predstavnici MORH-a, usprkos izmjeni dužnosnika ministarstva obrane, zadržavaju stav da vojska nema namjeru otpuštati te prostore iz svoga sustava. Ipak, vojarnu Vallelunga vojska će napustiti 2005. godine, a 2007. godine MORH će pokrenuti postupak prijenosa nekretnine Središnjem državnom uredu za upravljanje državnom imovinom (MORH, 2008). Muzil će se ubrzo, s planovima ukidanja obveznog vojnog roka, također naći na popisu neperspektivne imovine u MORH-ovom planu razvoja oružanih snaga tako da se 2006. godine planira njegovo napuštanje i prijenos u civilno upravljanje do kraja 2007. godine (MORH, 2006).

Od 2003. godine vizije turističkog razvoja Brijuna, priobalja i pulskog zaljeva, uključujući i Muzil, dobivaju novu realnost kroz poseban organizacijski model, društvo s ograničenom odgovornošću Brijuni Rivijera[80] koje zajednički osnivaju Republika Hrvatska s vlasničkim udjelom od 67% i Istarska županija s udjelom od 33% (Društveni ugovor, 2003). Ciljevi osnivanja te tvrtke su tada između ostalih bili i "učinkovita privatizacija državne imovine" (čl. 2), a u tu svrhu se država obvezala nekretnine u svom vlasništvu

80 Radi razlikovanja ideje od naziva tvrtke u tekstu koristimo naziv Brijuni rivijera za razvojni projekt, a Brijuni Rivijera za naziv poslovnog društva.

unijeti u temeljni kapital društva (čl. 7, Društveni ugovor, 2003). Inicijativa za takav organizacijski aranžman je došla iz Istarske županije pri čemu su se idejnim tvorcima u javnosti predstavljali Ivan Jakovčić, tada istarski župan koji je napustio poziciju ministra u Vladi, i Veljko Ostojić, tada član poglavarstva županije zadužen za resor turizma (Pulska grupa, 2008). Nakon što je Županijsko poglavarstvo podržalo osnivanje tvrtke Vlada RH je 2003. godine prihvatila osnivanje društva, a potom je to učinila i županijska skupština sa samo jednim glasom protiv (Pulska grupa, 2008).

Poslovni dogovor između Istarske županije i Vlade RH o osnivanju društva Brijuni Rivijera je mobilizirao lokalne zajednice na kojima su se nalazila zemljišta odnosno gradove i općine koji su bili vlasnici pojedinih dijelova zemljišta. Građanska inicijativa, s nizom pojedinaca različitih političkih orijentacija, pod nazivom Odbor za referendum traži od Županije raspisivanje referenduma kako bi se građani mogli izjasniti žele li "rasprodaju istarskog zemljišta" kako su cijeli projekt Brijuna rivijera tada vidjeli. Samome projektu su prethodili procesi prodaje i potom prenamjene zemljišta Barbarige i Dragonere koji su dodatno senzibilizirali javnost za pitanja vlasništva zemljišta i malverzacije s njihovim cijenama pri čemu se u tom slučaju vrijednost umjetno povećavala izmjenama prostornih planova, ali tek nakon što bi se ta javna zemljišta prodala po nižoj cijeni. Odbor za referendum, kao i gradovi i općine, zamjerili su proces osnivanja trgovačkog društva Brijuni Rivijera s obzirom na to da u proces pripreme, planiranja i razvoja koncepta prenamjene i korištenja zemljišta nisu bile uključene lokalne zajednice i tijela lokalne samouprave, a koja polažu prava vlasništva na značajnim dijelovima zemljišta u obuhvatu projekta. Također su zamjerili i organizacijski model smatrajući da se time cijeli proces prenamjene nastoji držati netransparentnim. Predstavnik Odbora za referendum je cijeli projekt i proces osnivanja tvrtke Brijuni Rivijera vidio na sljedeći način: "Područjem svoga interesa proglasili su teritorije grada Rovinja, općina Bale, Vodnjan, Peroj, Fažana, Medulin i Ližnjan te grada Pule, ne dopuštajući im nikakav uvid u to što se zbiva i koje su im namjere, a svoje planove ne usklađuju s planovima razvoja tih općina, što znači da

ne rade u skladu s interesima stanovništva. (...) Mi smo za to da se pripadajuće priobalje gradova i općina preda na gospodarenje lokalnoj zajednici i sukladno planovima ostvari pravo na gospodarenje u skladu s gospodarskim osnovama i interesima građana, a bez prava prodaje." (Bruno Poropat u Celevska, 2005). Tadašnji gradonačelnik Pule Luciano Delbianco iz regionalne oporbene stranke Istarski demokratski forum (IDF) je tada također bio protivnik takvog modela optuživši vladajuće stranke u Istarskoj županiji i državi da rade protivno javnom interesu: "Koalicija SDP-IDS nastala je jedino radi opstanka na vlasti i realiziranja privatno-stranačkih projekata. Dakle, čista matematika, nema tu nikakve zajedničke ideologije ili sličnih stranačkih programa. Kao gradonačelnik Pule, najvećega grada u Istri, u protekle sam se dvije godine svojega mandata uvjerio da, uz časne iznimke, većina članova Vlade surađuje na nekim bitnim projektima jedino sa Županijom, a zanemaruje interese i pravo odlučivanja lokalne samouprave. Uglavnom je riječ o netransparentnim, tajnim projektima, rasprodaji istarskog zemljišta kao što su Dragonera i Barbariga ili famoznog poduzeća 'Brijuni-Rivijera', koje su osnovale Vlada i Županija. (...) Nije mi jasno koji su to interesi koje zastupa Vlada kada ne sankcionira Istarsku županiju koja je prekršila zakon o lokalnoj samoupravi i osnovala s tom istom Vladom poduzeće za upravljanje najvrjednijim zemljištem u Istri, bez prethodno pribavljenog mišljenja općina i gradova" (Luciano Delbianco u Žužić, 2003). Iako će kasnije većina čelnika lokalnih samoupravnih jedinica tvrditi da načelno nisu protiv same ideje ova neuključenost lokalnih tijela vlasti, pored niza drugih aktera, u razvijanje planova i organizaciju odnosno implementaciju prenamjene će biti prvi i temeljni kamen spoticanja projekta. To će u konačnici 2011. godine, neposredno prije raspisivanja javnoga natječaja za investitore, rezultirati i odbijanjem Općine Fažana da potpiše Ugovor o provedbi razvojnog programa.

Prva važna studija o budućoj namjeni bivših vojnih zona u pulskom zaljevu pojavljuje se 2005. godine i izradila ju je tvrtka Horwath Consulting po narudžbi tvrtke Brijuni Rivijera, pri čemu je ta studija bila dio šireg konzultantskog angažmana na ukupnoj strategiji upravljanja i razvoja cijelog projekta. Studija pod nazivom *Koncepti najbolje uporabe za*

odabrane lokacije za projekt Brijuni rivijera je zapravo bio prijedlog koncepta najbolje turističke upotrebe jer su to bili zadani okviri za studiju te se alternativne namjene prostora nisu razmatrale. Studija se temeljila na različitim analizama trendova u turističkom sektoru i međunarodnom okruženju, analizama lokacija koje su provedene obilaskom lokacija 2005. godine te analizom podataka "koji su bili raspoloživi, a koje su dostavili tvrtka Brijuni Rivijera d.o.o. i Istarska županija" (Horwath Consulting, 2007:2). Kao i u prethodnom razdoblju i tijekom izrade ove studije se manifestirala nedovoljna koordinacija različitih tijela vlasti. Za prostor Muzila *Koncept najbolje uporabe* je predložio prenamjenu u odmorišni kompleks sa 943 smještajne jedinice s ukupno 2.500 postelja, kongresnim centrom, casinom, i drugim raznovrsnim turističkim sadržajima te golf igralište sa 18 rupa. No, u napomenama te studije je navedeno da izrađivači nisu imali fizički pristup Muzilu, kao ni prostorno-planske ulazne informacije za zone u području grada Pule, a za koje su bili angažirani da izrade koncept najbolje upotrebe: "(...) prostorno-planski inputi za tri predmetne lokacije u Gradu Puli nisu bili raspoloživi. Predmetnu lokaciju Muzil nije bilo moguće posjetiti jer Ministarstvo obrane Republike Hrvatske nije dalo odobrenje za ulazak na predmetnu lokaciju" (Horwath Consulting, 2007:62).

Na tu studiju je ozbiljne primjedbe iznio Savjet prostornog uređenja Republike Hrvatske koji prigovara neprimjerenost planirane upotrebe prostora i sadržaja, poput vila i apartmanskih naselja, nizanja smještajnih kapaciteta uzduž obale, nedostatak interdisciplinarnog pristupa te općenito zapostavljanje prostornoplanerskog, urbanističkog, arhitektonskog, kulturno-pejsažnog i gospodarskog aspekta prostora (Zavod, 2007). Savjet donosi odluku o potrebi izrade prostorno-programskog koncepta Brijuni rivijere koji će razmotriti prostorne mogućnosti za razvoj cijelog projekta, a koju od 2005. do 2007. godine izrađuje Zavod za prostorno planiranje Ministarstva zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva (Zavod, 2007). Taj dokument prvi put uzima u obzir mišljenja različitih institucija, činjenično stanje na terenu, kao i primjedbe, premda ih ne usvaja, nevladine organizacije Zelena Istra na koncept Brijuni rivijere. Također, dokument donosi ponešto izmijenjen koncept razvoja ovih

područja te niz preporuka za daljnje djelovanje, od potrebe izrade i usuglašavanja različitih lokalnih prostornih planova, do izrade različitih analiza koje bi prethodile daljnjim konkretnim planovima i aktivnostima na realizaciji projekta, potrebe za krajobraznom valorizacijom područja, izradom operativnoga plana, preliminarnih idejnih rješenja pojedinih većih zona kao pripremu za njihovo prostorno i programsko definiranje, itd. (Zavod, 2007).

Na ovu dinamiku i uključenje državnih institucija u sam proces izrade idejnog koncepta razvoja značajnu su ulogu odigrale i promjene u političkoj sferi tih godina, a kako će se vidjeti te promjene će odrediti i daljnji tijek projekta. Krajem 2003. godine vlast je na državnoj razini preuzeo HDZ, a na lokalnim izborima 2005. godine vlast u Puli osvojio je IDS. S promjenom lokalne vlasti, nakon više godina sukobljavanja sa županijskom vlasti i neslaganja s organizacijskim modelom društva Brijuni Rivijera, Grad Pula počinje aktivnije podržavati projekt. No, s promjenom vlasti na razini države, a koja ima 67% vlasničkog udjela u tvrtci te najveći dio zemljišta u obuhvatu razvojnog projekta, dolazi do redefiniranja uloge države, a time i do promjene samih temelja na kojima je počivala tvrtka Brijuni Rivijera. Stav je oružanih snaga, doduše, po pitanju perspektivnosti prostora Muzila za vojsku i dalje ostao načelno nepromijenjen, iako se upravo u ovom periodu službeno mijenja, te se u tome vjerojatno nalaze razlozi tadašnjeg odbijanja suradnje s tvrtkom Brijuni Rivijera, odnosno s tvrtkom Horwath Consulting kao izvođačem studije najbolje upotrebe u turizmu za tu lokaciju. S druge strane, pojedini ministri u novoj Vladi, načelno prihvaćajući koncept turističkog razvoja brijunskog priobalja, iznose prigovore na početnu ideju privatizacije zemljišta odnosno prijenosa državnog zemljišta u temeljni kapital tvrtke. Vlada 2006. godine pokreće izmjene ugovora sa Županijom o osnivanju društva Brijuni Rivijera, a koje su obuhvaćale odustajanje od mogućnosti privatizacije i stjecanja vlasništva nad nekretninama. Umjesto toga izmjenom ugovora se predviđa samo upotreba i pravo građenja na nekretninama u državnom vlasništvu, a dotadašnje odredbe o pravu građenja na Brijunskom otočju su izbrisane (Vlada RH, 2006a). Time se zapravo Brijunsko otočje, kao okosnica inicijalnog koncepta, u

potpunosti izuzelo iz projekta i nadležnost nad upravljanjem njegovim razvojem prepustilo Ministarstvu kulture. S druge strane, odustajanjem od dokapitalizacije tvrtke s državnim nekretninama značajno se izmijenio mogući financijski model odnosa s privatnim investitorima s obzirom na to da zemljišta više nisu mogla služiti za hipotekarno kreditiranje. Po ovim izmjenama ugovora Vlada je zadužila i dodijelila različite pripremne radnje ministarstvima za provedbu projekta, pa između ostaloga i Ministarstvu obrane, kao posjedniku nekretnine na lokacijama koje obuhvaća projekt, da pripremi pravnu i tehničku dokumentaciju te Vladi predloži odluku o prijenosu upravljanja nad tim nekretninama. Također, Ministarstvo kulture je dobilo zaduženje da raspiše natječaj za dodjelu koncesije na području NP Brijuni, a druga ministarstva zaduženja za rješavanje pitanja pomorskog dobra, pitanja služnosti na šumskom zemljištu itd. (Vlada RH, 2006b). Na temeljima novog ugovora i ovih mjera koje su bile u provedbi već sljedeće 2007. godine, kada i vojska prestaje aktivno koristiti Muzil, tvrtka Brijuni Rivijera raspisuje prednatječaj, odnosno poziv za iskaz interesa potencijalnih investitora. U natječajnoj dokumentaciji se tada traže investitori za "realizaciju greenfield turističkih projekata na četiri lokacije Brijuni rivijere", Pineta, Hidrobaza, Monumenti i Katarina te Muzil, za koncesiju na 66 godina (Brijuni Rivijera, 2007). U vrijeme objave prednatječaja ipak nisu bili razrješeni imovinski odnosi između Grada i Države na tim prostorima, prostornim obuhvatom su uključena i privatna zemljišta bez konzultacija s njihovim vlasnicima, također nije bila usuglašena ni poslovna suradnja s Općinom Fažana i Gradom Pulom, prostori nisu bili prenamijenjeni u prostornom planu Pule za turističke sadržaje, Muzil još nije bio predan civilnim tijelima na upravljanje, nisu bile izrađene konzervatorske studije, itd. Budući da nisu bile izrađene konzervatorske i druge studije, a koje će kasnije pokazati da na tom području postoje objekti i krajobrazi značajne vrijednosti koji zahtijevaju zaštitne mjere i ograničenja u budućoj upotrebi, onda se i prostor u natječajnoj dokumentaciji tretirao kao neizgrađen prostor tj. prostor za *greenfield* ulaganje. Inicijalni interes je pokazalo 27 različitih investitora i konzorcija, a druga faza natječaja je bila planirana za provođenje tijekom 2008. godine, no ona

je izostala. Kasnije se predviđalo da će biti potrebno daljnjih pet godina za dovršenje svih potrebnih pripremnih radnji za objavu druge faze i predaje ponuda od zainteresiranih investitora.

Preduvjet za pripremne radnje za prostor Muzila je bio odlazak vojske odnosno prijenos upravljanja Muzilom na civilna tijela. Odlazak vojske se događa u ljeto 2007. godine (Građanska inicijativa za Muzil, 2009a), no MORH tada nije ujedno i predao nekretnine civilnim tijelima. Taj prijenos većeg, neperspektivnog dijela Muzila Agenciji za upravljanje državnom imovinom (AUDIO) će se dogoditi tek 26. rujna 2011. godine (MORH, 2014b), no bez potrebne tehničke dokumentacije. Unatoč ovom prijenosu upravljanja na AUDIO oružane snage će i dalje bez naknade obavljati posao čuvanja prostora i ograničavanja kretanja civila, a što je prilično neobičan aranžman, dobrim dijelom i nesukladan tradiciji i načelima civilno-vojnih odnosa u liberalnim demokracijama.

Pripremne radnje koje su se obavljale u ovom razdoblju su, pored rješavanja pitanja vlasništva na Muzilu koje se pokreće 2008. godine preko državnog odvjetništva, obuhvaćale i izmjene prostornih planova. Tako je 2008. godine županijski prostorni plan usklađen s konceptom Brijuni rivijere po kojem se na Muzilu planira golf igralište, no u Generalnom urbanističkom planu Pule koji se također donosi 2008. godine Muzil se planira kao područje zaštitne zelene površine i građevina od izuzetne spomeničke vrijednosti, premda se ostavlja mogućnost za kasniju turističku namjenu. Rad na novom GUP-u Pule je započeo još 2000. godine i to je bio prvi GUP donesen nakon 1983., što znači da su se tim planom velike vojne zone, definiranjem civilne namjene, po prvi puta integrirale u gradski prostor. I dok je za veći dio sjevernih vojnih zona postojala određena pripremna dokumentacija, za prostor Muzila još uvijek nisu postojale dostatne informacije.

Općenito se za vojne zone u GUP-u kaže: "Vojne zone Valelunga, Mulimenti s otokom Katarinom, uvala Zonki, Punta Krišto, Musil i druge, su prostori koji do sada nisu bili u funkciji grada. Danas su to većim dijelom napušteni i zapušteni prostori i građevine. Značajne su za grad jer se nalaze u samom centru grada (nepristupačne enklave) i duž

Muzil – panorama (Dejan Štifanić)

većeg dijela obale u lučkom bazenu. To su danas prostori: – koji nisu u funkciji grada, – s velikim zelenim površinama, uglavnom šumskim, – s dobrom orijentacijom u odnosu na strane svijeta (insolacija), – s kojih se pružaju kvalitetne vizure, – u direktnom kontaktu s morem, odnosno lučkim bazenom" (Grad Pula, 2008:46). U tekstu GUP-a je općenito primjetna želja za smanjivanjem prostornog obuhvata brodogradilišta, kao i potreba za transformacijom grada od industrijskog središta ka turističkom, pa se tako predviđa da će značaj turizma ubrzo dosegnuti dotadašnji značaj industrijskog sektora, a koji se pak ocjenjuje neodrživim na duži rok. U tom smislu se i u pulskom zaljevu planira prostor za razvoj nautičkog turizma. Slična razvojna probrazba za grad se planira i *Strategijom razvoja Grada Pule* do 2015. iz 2009. godine. U tom dokumentu se Muzil već navodi kao "bivša vojna zona" za koju se promišljala turistička namjena, no kako "Prostornim planom uređenja grada Pule na ovom području nije planirana ugostiteljsko turistička namjena, a niti su u to vrijeme postojale temeljne spoznaje o mogućem i održivom opterećenju prostora, poluotok se namjenjuje zaštitnim zelenim površinama" (Grad Pula, 2009:109). U tom se dokumentu u SWOT analizi razvoja turizma u Puli prostor Muzila promatra pod razvojnim prilikama s idejom razvijanja "elitnog i golf turizma na području NP Brijuni i na području Muzila" (Grad Pula, 2009: 114). Budući da se u donesenom GUP-u za Muzil nije definirala buduća namjena, a koja bi bila usklađena s konceptom Brijuni rivijere i novim županijskim planom, proces izmjena GUP-a je započeo već iste godine kada je plan usvojen i te izmjene će biti donesene 2014. godine.

Predanost provedbi projekta je iskazala i nova Vlada nakon odlaska premijera Ive Sanadera s dužnosti 2009. godine. Vlada Jadranke Kosor je 2010. godine izrazila podršku projektu Zaključkom Vlade kojim se zadužuju "nadležna tijela državne uprave da, bez odlaganja, poduzmu sve potrebne radnje s ciljem provedbe razvojnog programa Brijuni Rivijera, na lokacijama Pineta, Hidrobaza, Otok Sv. Katarina-Mulimenti i Muzil." Također Vlada je istim Zaključkom preporučila i Istarskoj županiji, gradovima Puli i Vodnjanu te općini Fažana poduzimanje radnji iz njihovog djelokruga s ciljem provedbe projekta (Vlada RH, 2010).

S ciljem provedbe projekta, odnosno raspisivanja natječaja za investitore 2011. godine je pripremljen *Ugovor o provedbi razvojnog programa "Brijuni Rivijera", na lokacijama Pineta, Hidrobaza i Otok Sv. Katarina-Monumenti* između Republike Hrvatske, Istarske županije, gradova Pule i Vodnjana, općine Fažana te društva Brijuni Rivijera. Ugovorom su regulirane međusobne obaveze i prava između vlasnika nekretnina odnosno države, općine i gradova te Brijuni Rivijere kao budućeg upravitelja. Sve strane su potpisale ugovor osim Općine Fažana čije je Općinsko vijeće dalo uvjetnu suglasnost na ugovor ukoliko bi se neke ugovorne odredbe izmijenile. To se poglavito odnosilo na mišljenje Općine da je prijenos prava građenja na njihovom zemljištu na Brijuni Rivijeru, da bi se potom prenijelo na investitora, nepotreban korak, Općina je također zahtjevala da se unaprijed definira udio kasnije naknade koji bi pripadao vlasniku zemljišta, a također je zahtijevala i pojašnjenje odredbe po kojoj bi status objekata kao kulturnog dobra, a nakon izbora investitora, trebalo utvrditi Ministarstvo kulture i društvo Brijuni Rivijera (Općina Fažana, 2011). Kako je ugovornim odredbama bilo predviđeno da ugovor stupa na snagu potpisivanjem svih ugovornih strana onda su država, županija, gradovi i društvo istovremeno uz ugovor potpisali i dodatni protok po kojem je za njih ugovor važeći neovisno o tome što ga Općina Fažana nije potpisala. Muzil tada nije bio uključena u ugovor, iako je bilo najavljivano, s obzirom na to da u tom trenutku još uvijek nisu bile donesene izmjene GUP-a Pule po kojem bi Muzil bio planiran za turističku namjenu. K tome, u trenutku potpisivanja Ugovora, 29. srpnja 2011. godine, prostor Muzila je još uvijek formalno bio pod upravljanjem MORH-a te će se predaja prostora Muzila na upravljanje AUDIO-u dogoditi tek dva mjeseca kasnije, 26. rujna 2011. godine.

Prije samoga potpisivanja Ugovora svoje stručno očitovanje na prijedlog Ugovora o provedbi razvojnog programa Brijuni Rivijera vjećnicima županijske skupštine su dostavila stručna udruženja arhitekata, Udruženje hrvatskih arhitekata (UHA) iz Zagreba i Društvo arhitekata Iste (DAI). Naime, ta strukovna udruženja su na poziv Ministarstva zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, započeli razgovore s društvom Brijuni Rivijera radi stručnog

doprinosa provedbi projekta s ciljem ostvarenja uspješne provedbe natječaja za tri lokacije. Predložili su studijsku provjeru predloženih kapaciteta na tim lokacijama kako bi se ustanovilo je li predloženi program uopće izvediv, a što se nije dogodilo. U svom očitovanju županijskoj skupštini ta stručna društva su ocijenila predloženi Ugovor "neprihvatljivim" uz niz obrazloženih prigovora. Između ostaloga strukovna društva arhitekata su prigovorila na nedefinirani društveni interes, nedovoljnu argumentaciju za žurnost, zastarjelost prostorne koncepcije zasebnih dijelova grada, neuključenost lokalnih zajednica u proces planiranja pri čemu "predloženi postupak provođenja natječaja prejudicira donošenje odluka i smanjuje ili gotovo onemogućuje mogućnost utjecaja (vijeća lokalnih samouprava) na njegov sadržaj" (UHA-DAI, 2011). Udruženja su također predvidjela i potencijalne probleme u tako zamišljenom procesu provedbe projekta: "Mehanizmi kroz koje lokalna zajednica može izražavati svoje interese i želje za promjenom, ili redukcijom pojedinih prostorno-planskih rješenja, prijedlogom ugovora svedeni su tek na formalno provođenje postupka javne rasprave o planovima užeg područja. U tom je smislu potpuno nejasna mogućnost utjecaja na planska rješenja budući da je investitor sa svojim razvojnim projektom i idejnim rješenjem već odabran. Izmjena rješenja u tom postupku može implicirati i pitanje zaštite interesa investitora, o čemu u prijedlogu ugovora ništa nije rečeno pa se može zaključiti da se odabirom investitora odabiru i idejna rješenja koja se kao obaveza preuzimaju za ugrađivanje u urbanističke i detaljne planove" (UHA-DAI, 2011). Kako će se kasnije pokazati ti problemi su se u provedbi i pojavili.

Natječaj za izbor investitora je raspisan u rujnu 2011. godine, dva mjeseca prije parlamentarnih izbora, a ponuditelji su mogli natječajnu dokumentaciju preuzimati te predati ponudu do 16. siječnja 2012., mjesec dana nakon parlamentarnih izbora. Prije samog raspisivanja natječaja konzervatorski odjel Ministarstva kulture je izradio konzervatorske podloge za svaki objekt na lokacijama Hidrobaza i Sv. Katarina-Monumenti koje su bile ovjerene u konzervatorskom odjelu u Puli te proslijeđene Ministarstvu kulture. Nakon što je natječaj zatvoren Ministarstvo kulture,

nakon parlamentarnih izbora i u novoj administraciji, je cijelu lokaciju Sv. Katarina-Monumenti sukladno postojećoj konzervatorskoj podlozi proglasilo kulturnim dobrom i kasnije upisalo u registar kulturnih dobara, a lokaciju Hidrobaza je kulturnim dobrom proglasila 30 dana prije roka za podnošenje ponuda (Državni ured za reviziju, 2013).[81] Iako su s procesom izrade konzervatorskih podloga za te lokacije, a koji je trajao više godina, sve institucije i svi akteri u procesu prenamjene bili upoznati[82], a utvrđivanje kulturnih dobara je predviđeno i Ugovorom o provedbi projekta, čin proglašenja i upisa u registar kulturnih dobara je izazvao niz javnih napada političara na konzervatorsku službu. Tadašnji ministar turizma Veljko Ostojić, ujedno i jedan od začetnika projekta, je tim povodom doveo u pitanje autonomiju i profesionalni integritet konzervatorske i arheološke struke neobičnom inicijativom za uvođenjem posebne službe koja bi ih nadzirala: "Ono što će predlagati Ministarstvo turizma, i što vjerujem da će drugi kolege podržati, su dvije stvari koje se tiču konzervatora. Oni trebaju imati određenog 'regulatora', dakle netko treba imati mogućnost objektivno procijeniti razinu i vrstu zaštite. Također, treba definirati rok istraživanja, ukoliko je riječ o arheologiji, te cijenu istraživanja" (Poslovni dnevnik, 2012). Istarski župan Ivan Jakovčić, također jedan od idejnih začetnika projekta, je tada konzervatore nazvao "mafijom u kulturi" te ih optužio da se "iživljavaju nad tisućama nezaposlenih u Istri" (Novak, 2012). Također je tim povodom zatražio i smjenu pomoćnika ministrice kulture, a koja se i dogodila, kao uostalom i smjena voditelja konzervatorskog odjela u Puli. Gradska vlast je tom prilikom također podržala župana i zatražila brisanje tih lokacija iz registra kulturnih dobara. Ta odluka će kasnije biti ukinuta, no samo zbog formalnih razloga, dok će lokacija i dalje zadržati status kulturnog dobra (Brnić, 2012).

81 Hidrobaza se u Registar unosi rješenjem od 24. veljače 2012. (Izvod, 2013), vojni kompleks na otoku Sv. Katarina je već bio proglašen kulturnim dobrom 1. srpnja 2011. godine u prijašnjem mandatu Vlade (Izvod, 2011), no to se ponovno ponavlja rješenjem od 23. listopada 2012. (Izvod, 2012). Područje vojnog kompleksa Monumenti se proglašavaju kulturnim dobrom također rješenjem od 23. listopada 2012. (Izvod, 2012).

82 Službenici Konzervatorskog odjela Pula Ministarstva kulture, u razgovoru s autorom. Pula, 15. travnja 2014.

Na ovaj natječaj za koncesiju na 66 godina (odnosno 50 godina za lokaciju Sv. Katarina-Monumenti) se u konačnici s potpunom dokumentacijom javio samo jedan zainteresirani investitor, Kermas Vod Četiri d.o.o., kojemu je dodijeljena koncesija na pomorsko dobro na lokaciji otoka Sv. Katarina-Monumenti za izgradnju marine. Da je taj natječaj bio objavljen bez potrebne pripreme i koordinacije, čak i bez obzira na promjenu Vlade nakon parlamentarnih izbora i kasnijeg proglašenja nekih lokacija kulturnim dobrom, pokazuje i činjenica da je predmet natječaja bila koncesija otoka Sv. Katarina koji je još u prethodnoj Vladi, prije natječaja, bio proglašen kulturnim dobrom i to 1. srpnja 2011. godine (v. Izvod, 2011). Kasnije će se, u prosincu 2012., mijenjati Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara na način da se ograničenje koncesije na kulturnom dobru poveća s 30 na 50 godina kako bi Zakon bio prilagođen provedenom natječaju (v. Zakon, 2012) .

Za lokacije Hidrobaza i Pineta se pak nije javio niti jedan investitor. Iako su organizatori natječaja nezainteresiranost investitora početno pravdali mjerama konzervatorske službe, ubrzo će kao temeljne razloge navoditi neadekvatnost koncesijskog modela i nužnost nove izmjene Ugovora o osnivanju društva Brijuni Rivijera kako bi se investitorima ponovno omogućilo stjecanje vlasništva nad zemljištem. Tako je na sjednici Nadzornog odbora Brijuni Rivijere u veljači 2013. godine razmatran zaključak Uprave Društva o potrebi te izmjene s obrazloženjem da banke više nisu u mogućnosti financirati projekte na temelju koncesijskih i sličnih prava zbog nedostatne zaštite vlastitih ulaganja (Državni ured za reviziju, 2013). Osim toga, Vlada RH je nešto ranije, u studenom 2012. godine, izmijenila i *Uredbu o osnivanju prava građenja i prava služnosti na nekretninama u vlasništvu Republike Hrvatske* kako bi se produžio maksimalni rok dodjele prava građenja na 99 godina (Državni ured za reviziju, 2013).

Dinamika projekta je bila značajno obilježena političkim faktorima i nakon parlamentarnih izbora u prosincu 2011. godine na kojima je vlast osvojila koalicija predvođena SDP-om. Iako je ta stranka u prijašnjem mandatu i vodstvu projekt podržavala u ovom periodu je otvorena podrška izostala. Tako su prilikom glasanja u Gradskom vijeću

Fažane upravo vijećnici SDP-a bili za uvjetnu podršku ugovoru za provedbu projekta, dočim su vijećnici IDS-a bili za bezuvjetnu podršku. Također, 2012. godine i 2013. godine zastupnica iz 7. izborne jedinice, a koja obuhvaća Istarsku županiju, Tanja Vrbat iz SDP-a pokreće inicijativu u parlamentu za provođenje državne revizije nad poslovanjem tvrtke Brijuni Rivijera, što će ujedno biti prva revizija poslovanja tog društva. Nakon deset godina postojanja društva Brijuni Rivijera revizija je ocijenila da realizacija projekta "nije na očekivanoj razini". No, revizija je također pokazala i da je Društvo do kraja 2011. godine, kada se i provodio natječaj, već potrošilo svoj temeljni kapital te su dugovi tvrtke postali veći od dobiti i upisanog temeljnog kapitala za 771.986,00 kuna, unatoč redovitim godišnjim potporama države i županije. Društvo je 2008. godine dobilo zajam od Hrvatskog fonda za privatizaciju za tekuće poslovanje koji kasnije nije bilo u stanju vraćati. Financijsko spašavanje Društva u listopadu 2011. godine je omogućio prijenos Brijuni Rivijeri upravljačkih prava nad kampom Pineta s državne agencije AUDIO odnosno s Cluba Adriatic kojemu je kamp Pineta do tada bio najprofitabilniji dio portfelja, pri čemu je ista AUDIO agencija Društvu dala i kratoročni zajam u iznosu od 1.500.000,00 kuna kako bi društvo moglo podmirivati potrebne inicijalne troškove. Zahvaljujući tom aranžmanu Društvo je počelo ostvarivati značajne prihode i dobit (Državni ured za reviziju, 2013).

Za preostalu lokaciju Muzil, koja obuhvaća površinu od 170 hektara, Grad Pula je prije novih izmjena GUP-a naručio izradu Prostorno programske studije Muzil od tvrtke Studio 3LHD iz Zagreba koji je studiju izradio u veljači 2012. godine. Izradi te studije i kasnijih izmjena namjene za prostor Muzila prethodili su procesi valorizacije krajobraznih vrijednosti, graditeljske baštine, prvenstveno u odnosu na austrijske utvrde Marie Luise i Musil, te arheološki elaborat (Gradonačelnik Grada Pule, 2012). Te studije su trebale ponuditi parametre potrebne za planiranje namjene i razvoja tog prostora, a koji nisu bili poznati tijekom izrade GUP-a iz 2008. godine. Studio 3LHD je u svojoj studiji naveo da su ulazne smjernice za izradu studije bile: "2500 kreveta, golf igralište i marina", a što znači da je zadani okvir izrađen na temelju koncepta najbolje upotrebe lokacije, koji je izradila

tvrtka Horwath Consulting 2005. godine i koji se kasnije koristio u drugim dokumentima. Riječ je dakle o konceptu koji predstavlja operacionalizaciju ideja i vizija izgradnje golf igrališta na Muzilu iz prethodnog vremena. Autori studije u dokumentu svoju ideju nazivaju "Park Muzil" jer bi prenamjenom taj poluotok ostao "oaza prirodnog zelenila prilagođena suvremenom stanovniku grada Pule", "ekološki park urbaniziran po mjeri čovjeka", "najatraktivniji javni park" (3LHD, 2012:2). No, u analizi postojećeg stanja i ispitivanju tipologija u studiji se pokazuje da od 170 hektara površine, čak 70 hektara pripada namjeni za golf u čijoj funkciji je i zelena površina koju autori nazivaju "Park Muzil" i koji čini tek manji dio planiranoga sadržaja.[83] Na prostoru Muzila kojeg povezuje jedna gradska prometnica bi pored četiri hotela s 2500 ležaja, golf terena i marine s 380 vezova, bile smještene i četiri manje stambene zone, zabavni centar za mlade, kongresni centar, sportska luka sa 120 vezova, uređene plaže, garaže s ukupno 2.240 parkirnih garažnih mjesta i drugi sadržaji. Na temelju te studije Gradsko vijeće u ožujku 2012. godine donosi Zaključak kojim se donose smjernice za izradu dokumenata prostornog uređenja Muzila prema toj studiji. U tom Zaključku se potvrđuje da je prostor parka zapravo dio golf igrališta: "golf igralište planirati na način da, po oblikovnoj fakturi, predstavlja sliku parka krajobraznog stila i produžetak parkovno uređenog prostora, njegov integralni dio" (točka 1. Zaključka, Gradsko vijeće, 2012).

Konzervatorski odjel tada nije dao suglasnost na predložene izmjene te se u izmjenama GUP-a prostor Muzila ponovno ne usklađuje s projektom Brijuni Rivijere. Naime, na temelju izrađivanih konzervatorskih studija Ministarstvo kulture će tijekom ovoga i kasnijeg razdoblja kontinuirano donositi nove liste zaštićenih kulturnih dobara na kojima će se naći dodatna područja i objekti na Muzilu. Primjerice,

83 U analizi prijedloga izmjena GUP-a u dijelu koji se tiče namjene Muzila, a izrađenim prema smjernicama Studia 3LHD, Zelena Istra je primjerice ustvrdila: "Nakon što uklonimo zelenom bojom označene dijelove mora, pojas stjenovite obale i golf igralište, vidjet ćemo da javne zelene površine čine najmanji dio Muzila. Ne samo da se radi o najmanjem dijelu prostora, već je dodatna varka u tome što je riječ o nepristupačnim zonama, izrazito strmog terena i guste vegetacije" (Zelena Istra, 2013:6).

Pogled na grad s utvrde Muzil, 2008. (Kruno Kardov)

Barutana Signole (rješenjem od 23. travnja 2013. godine), područje topničke bitnice i skupine objekata Fižela s morskim pojasom (rješenjem od 23. travnja 2013.) te pod preventivnom zaštitom arheolo□ki lokalitet Smokvica na sjevernom dijelu poluotoka (rješenjem od 21. prosinca 2012.). U registru kulturnih dobara Ministarstva kulture se u opisu lokaliteta Smokvica primjerice navodi: "Na čitavom obalnom potezu uvale Smokvica te na obalnom dijelu južno od uvale vidljivi su površinski nalazi ulomaka keramičkih posuda i amfora. Uz obalu i pod morem uočeni su ostaci zidova." U prethodno izrađenoj studiji 3LHD-a se pak to područje navodi kao "ključna točka razvoja Parka Muzil" i to "zbog velike dimenzije, a prostorno ne velike kvalitete, na ovom prostoru se predviđa najveća izgradnja i koncentracija javnih sadržaja" (3LHD, 2012:2). Grad Pula će konačne izmjene GUP-a prema studiji koju je izradio Studio 3LHD donijeti u svibnju 2014. godine unatoč prigovorima građanske inicijative i zahtjevima za produljenje vremena potrebnog za ispitivanje vrijednosti prostora i promišljanja mogućnosti za drugačije namjene.

Mobilizacija javnosti

Već u samim počecima procesa prenamjene lokalna samouprava nije bila uključena u proces planiranja razvoja. Iz toga razloga osnivanje društva Brijuni Rivijera je već 2003. godine rezultiralo mobilizacijom lokalne javnosti sa zahtjevima za otvorenošću procesa i uključivanjem zajednice i njihovih zahtjeva i potreba u razmatranje budućeg razvoja tih bivših vojnih prostora. Iako su tijela lokalne samouprave nakon toga do određene mjere bila uključena, protivljenje znatnog dijela lokalne javnosti nije nestalo jer planovi nisu komunicirani sa širom zajednicom, niti se planiranju pristupilo otvorenim i participativnim procesima. Kao i prilikom osnivanja društva Brijuni Rivijera u kojemu su udjele imali samo država i županija, bez lokalnih općina i gradova, tako se i proces planiranja na lokalnom nivou odvijao bez značajne mogućnosti sudjelovanja javnosti. Kada su 2008. godine donešene izmjene županijskog prostornog plana koji preuzima namjenu golf igrališta i turističkog razvoja za Muzil, a bez prethodnog procesa javnih rasprava i ispitivanja potreba lokalne zajednice u Puli,

kao i društvenih, ekonomskih i drugih učinaka na lokalnu zajednicu, hijerarhijskim zakonom prostornoga planiranja lokalni prostorni planeri nisu imali mogućnosti razmatrati druge namjene tog prostora, a po svemu sudeći po zakonu političke stranačke hijerarhije politički predstavnici grada i gradske stručne službe nisu niti nastojale osporiti takav proces planiranja. Stoga kada je prostorni plan županije izmijenjen i kada je pokrenut proces izmjena i prostornih planova Pule s ciljem određivanja namjene na Muzilu, a koja je naopakim procesom već unaprijed određena, lokalna javnost se ponovno mobilizirala te je u siječnju 2009. godine pokrenuta Građanska inicijativa za Muzil "Volim Pulu". Za razliku od prve mobilizacije građana ova inicijativa je bila lokalnog karaktera, nije uključivala druge gradove i općine te se prvenstveno fokusirala na budućnost Muzila s obzirom na to da su procesi planiranja drugih bivših vojnih prostora već bili u kasnim fazama planiranja ili implementacije. Inicijativa je prvenstveno djelovala objavljivanjem svojih novina Otvoreni Muzil preko kojih su nastojali građanima socijalno približiti taj prostor kojeg su do tada mogli vidjeti samo s fizičke udaljenosti. Zbog sigurnosnih vojnih ograničenja građani Pule tijekom cijele moderne povijesti grada u pravilu Muzil nisu imali prilike posjetiti te stoga taj prostor nije bio ucrtan u kognitivnu mapu stanovnika kao društveni prostor. Upravo zbog toga Građanska inicijativa za Muzil se već u prvom broju svojih novina predstavila kao "mreža pojedinaca stvorena s namjerom upoznavanja Muzila, njegova otvaranja i javnog korištenja te raspravljanja o njegovoj budućnosti" (Građanska inicijativa za Muzil, 2009a:1). Inicijativa je više puta isticala svoj cilj sudjelovanja u planiranju budućnosti Muzila, a ne sudjelovanja u vlasti (Građanska inicijativa za Muzil, 2009a). U proglasu inicijative tako između ostaloga stoji: "Što krije to nepoznato područje? Što su kulture četiriju država koje su gospodarile Pulom pustile za sobom? Koje vrste njeguje priroda na najvišem pulskom brdu? Rijetki su ljudi koji znaju odgovore na ta i druga pitanja, no trebali bi ih saznati svi jer su nam sada konačno pruženi uvjeti za to. Možemo ih potražiti na licu mjesta! Međutim, moramo nadići zabranu pristupa koju je nametnula državna i gradska uprava. (...) Muzil želimo upoznati i pripojiti njegovo nasljeđe svojem gradu, kojemu ono i pripada (...) Demilitarizacijom

Muzila Puli je pružena mogućnost za potpuno nov razvoj grada. Kakav razvoj žele građani u gradu koji već godinama živi u recesiji? Najgori scenarij razvoja grada bio bi onaj u kojem politički diktat uskraćuje dijalog sugrađana. Može li Muzil, kao jedino mjesto s kojeg se vidi cijeli grad i okolica, postati simbolom nove Pule, svjetionikom novog općeg razvoja grada? Muzil želimo koristiti da bismo ga upoznali, zavoljeli i, u konačnici, planirali njegov razvoj za opću dobrobit naše generacije, kao i svih sljedećih. Pruža nam se povijesna prilika da zajedno odlučimo kakav život u Puli želimo! Koji planovi za Muzil već postoje? Hoće li se o tim planovima ikad raspravljati? (...) Muzil želimo otvoriti! Želimo spriječiti nepravedan proces planiranja budućnosti tog područja bez znanja i sudjelovanja naših sugrađana" (Građanska inicijativa za Muzil, 2009a:3).

Ova neformalna građanska inicijativa je popunila prazninu koja je nastala zbog propusta različitih tijela vlasti u procesu planiranja odnosno zbog nedostatka informacija i nepropusnosti različitih lokalnih, županijskih i državnih tijela vlasti te je dobrim dijelom obavljala poslove koji su trebali biti sastavni elementi vođenog i koordiniranog promišljanja i planiranja razvoja. Time je cijeli proces planiranja prenamjene bio podijeljen na dva kolosjeka, jednim koji je uključivao društvo Brijuni Rivijeru i različita državna i lokalna tijela te drugim koji je činila neformalna inicijativa građana koja je okupljala pojedince najrazličitijih profesionalnih profila i motivacija oko zajedničke ideje otvaranja procesa prenamjene, a s ciljem promišljanja razvoja budućeg civilnog prostora kao gradskog prostora kroz zajednički participativni proces.

U tom neformalnom planerskom kontraprocesu, a imajući u vidu da se rasprave vode bez osnovnih informacija o samoj lokaciji i povijesti njenoga korištenja, Pulska grupa kao grupa arhitekata u suradnji s Arhitektonskim fakultetom iz Zagreba i drugim stručnjacima provode 2009. godine mjerenje objekata i preliminarnu procjenu njihovog stanja što će kasnije biti objavljeno kao elaborat s ciljem poticanja drugih istraživanja i upoznavanja javnosti (Pulska grupa, 2009). Građanska inicijativa za Muzil je pak tijekom razdoblja svoga djelovanja organizirala po gradskim mjesnim odborima otvorene rasprave za građane

o budućnosti Muzila, okrugle stolove i javne tribine s različitim stručnjacima, objavljivala je priče ljudi čija su profesionalna iskustva bila vezana za Muzil kako bi se prostor Muzila podruštvenio, izradila je kratki historijat vojnoga korištenja prostora, mapirala je prostor Muzila, itd. Zahtjev građanske inicijative da se Muzil otvori za građane za trajno dnevno korištenje 2009. godine su čak preuzele i gradska i županijska vlast te u vlastitoj i modificiranoj verziji organizirale dva jednodnevna posjeta za građane pri čemu su oba događaja privukla veliko zanimanje; u prvom posjetu sudjelovalo je oko 800, a u drugom oko 550 stanovnika (Zrnić Terlević, 2009).

Zahvaljujući organiziranom djelovanju Inicijative na osvještavanju građana o potencijalu Muzila mnogi drugi akteri i niz stručnjaka iz polja ekonomije, urbanizma, upravljanja turističkim razvojem, arhitekture, sociologije i dr. su također iznosili primjedbe na razvojnu ideju i njenu implementaciju. Sindikat Istre i Kvarnera je primjerice izrazio sumnju u ekonomsko utemeljenje projekta i ekonomsku korist za radnike dovodeći u pitanje planirani broj u budućem zapošljavanju za koji su smatrali da je precijenjen (Građanska inicijativa za Muzil, 2009b). Dušica Radojčić iz nevladine organizacije Zelena Istra i članica Inicijative je 2011. godine iznijela slične primjedbe uz niz drugih: "Projekt nije nastao na temelju promišljanja potreba razvoja gradova i općina. U izradi prijedloga nisu sudjelovali predstavnici gradova i općina na čijem se teritoriju planira i ničime nije osigurana dobrobit za lokalnu zajednicu. Ne samo da u ugovor nije ugrađen interes lokalne zajednice, već nedostaju bilo kakvi podaci za procjenu njegovog učinka. Budući da nema podataka iz kojih bi se mogli izvući učinci, podaci se, kao i u slučaju drugih 'razvojnih' projekata na hrvatskoj obali – izmišljaju. Najčešće se radi o izmišljenoj brojci novih radnih mjesta i 'sekundarnim učincima' na razvoj gospodarstva općenito od kojih je najomiljeniji onaj o prodaji vina i maslinovog ulja turistima" (Radojčić, 2011:7). Iste 2011. godine jedan drugi autor u novinama Inicijative, Vjekoslav Gašparović, tvrdi da je projekt samo medijski spin sa izmišljenim brojem radnih mjesta te da u 10 godina tvrtka nije provela niti jednu javnu raspravu, "projekt nema financijski plan niti uvid u svoju dugoročnu društvenu

korisnost" (Gašparović, 2011:10).

Društvo Brijuni Rivijera doista nije provodilo javne rasprave ili drugi vid upoznavanja građana s projektnom idejom kroz izravnu dvosmjernu komunikaciju.[84] Također ni druga državna tijela i županijska i gradska vlast odnosno njihove stručne službe nisu provodila slična javna savjetovanja[85]. Emil Jurcan, član Inicijative, način na koji su građani dolazili do informacija naziva špijunskim: "jedina konkretna informacija koju smo dobili, dobili smo špijunskim metodama. Neki tip informacija je javno dostupan, međutim to su najčešće informacije o nekim studijama za to područje koje je Gradsko vijeće već usvojilo. Tako da su to onda dokumenti koje je Gradsko vijeće usvojilo i to je njima legitimitet da je to usvojeno i da je to riješeno i da će to tako biti. I tek nakon što Gradsko vijeće usvoji to postaje javni dokument s kojim se može raspolagati. Znači tada kada je već zapravo gotova rasprava o tom prijedlogu."[86] Jedini vid sudjelovanja javnosti u planiranju prenamjene Muzila tijekom nekoliko godina razvoja projekta je bila pasivna recepcija informacija o projektu putem izjava u medijima različitih predstavnika gradskih, županijskih ili državnih tijela odnosno društva Brijuni Rivijera.

Nakon višegodišnjih javnih rasprava u organizaciji Inicijative i zahtjeva za otvaranjem Muzila građanima i uključenjem građana u proces planiranja sukob gradske vlasti i Građanske inicijative za Muzil je doživio kulminaciju tijekom javne rasprave o izmjenama GUP-a u kojem je Muzil usuglašen sa županijskim planom i projektom Brijuni rivijera. To je bila prva javna rasprava, u obliku javnoga izlaganja prijedloga izmjena prostornoga plana, u organizaciji gradskih vlasti u kojoj su građani mogli iznijeti svoje primjedbe i mišljenja. Javna rasprava je organizirana u prostoru Gradske vijećnice i morala je biti otkazana jer prostorija nije mogla primiti sve građane koji su pokazali interes za sudjelovanjem. Na ponovljenom javnom izlaganju izmjena prostornoga plana

84 Sanja Švarc, direktorica Brijuni Rivijere, u razgovoru s autorom. Pula, 16. travanj 2014.

85 Dušica Radojčić, predsjednica Zelene Istre, u razgovoru s autorom (Pula, 15. travanj 2014.). Emil Jurcan, Pulska grupa, u razgovoru s autorom (Pula, 16. travanj 2014.).

86 Emil Jurcan, Pulska grupa, u razgovoru s autorom(Pula, 16. travanj 2014).

okupilo se oko 500 građana, no tom prilikom je gradska vlast ustanovila proceduru po kojoj su građani mogli sudjelovati samo pismeno što je rezultiralo odlaskom građana s javnog izlaganja.

Tijekom trajanja javne rasprave Inicijativa je pripremila primjedbe na predložene izmjene GUP-a koje se tiču prenamjene Muzila, a koje su u obliku peticije potpisala 1.503 građana tražeći "odgodu planiranja poluotoka Muzila dok se ne stvore uvjeti za njegovu prenamjenu". U konačnici primjedbe Inicijative i drugih strukovnih organizacija i institucija koja se tiče planiranja Muzila nisu usvojene. Tijekom donošenja izmjena plana ispred gradske vijećnice Inicijativa je organizirala prosvjedni skup optužujući gradske vjećnike za korupciju, politički klijentelizam i izdaju javnoga interesa lokalne zajednice.

Zaključak

Na primjeru prenamjene prostora Muzila, ali i drugih bivših vojnih prostora obuhvaćenih projektom Brijuni Rivijera, složenost prenamjene bivših vojnih nekretnina se pokazala u gotovo svim aspektima od problema rješavanja vlasničkih odnosa do nužnosti komunikacije i uključivanja različitih dionika u proces. Za veći dio tih bivših vojnih nekretnina možemo tvrditi da su imale povoljne zadane okolnosti poput lokacijskih karakteristika, krajobraznih vrijednosti, prisutnosti vrijednih kulturnih dobara i sl. No, promjenjivi faktori su rezultirali iscrpljivanjem javnih resursa i društvene energije u takvoj mjeri da je njihovu dinamiku teško u potpunosti razumjeti. S aspekta planiranja i organizacije prenamjene na djelu je bila nedovoljna koordinacija različitih državnih, lokalnih i drugih tijela koje su trebale biti uključene u cijeli proces. Primjerice organizacijski model je ustanovljen prije nego su planovi Oružanih snaga RH pokazali da je prostor Muzila neperspektivan za vojne potrebe. Iz početne čvrste nesuradnje vojnoga sektora, ali i iz kronološkog pregleda prvih javnih iznošenja vizija za prenamjenu, možemo zaključiti da su se prvotne ideje počele operacionalizirati bez suglasnosti i uključivanja Oružanih snaga i Ministarstva obrane. To je po svemu sudeći rezultiralo odbijanjem početne suradnje tog ključnog dionika bez kojeg se uopće ni ne može pokrenuti proces prenamjene pa onda

Muzil – ulaz u utvrdu Marie Louise, 2008. (Kruno Kardov)

ni planeri nisu imali rani pristup lokaciji, kao ni potrebnu dokumentaciju, a u kasnije projektno nasljeđe su ostavljeni narušeni međuinstitucionalni odnosi. S druge strane, niti lokalna tijela vlasti nisu bila uključena u proces, iz posve nerazumljivih razloga s obzirom na činjenicu da su lokalna tijela ključni dionik u prostornom planiranju, da se ti prostori nalaze u obuhvatu grada (samo Muzil čini petinu površine Pule), da je Pula bila uknjiženi vlasnik na pojedinim dijelovima zemljišta te u konačnici da je pitanje prenamjene Muzila i pulskog zaljeva ključno strateško pitanje budućeg razvoja grada. Pored toga, u planiranju se nizu uključile na adekvatan način niti druge državne službe, poput konzervatorskog odjela. Iako je postupak valorizacije kulturne, prirodne i povijesne baštine bio predviđen većinom dokumenata, cijeli koncept razvoja, a kasnije i provedbeni projekt je već unaprijed bio zamišljen kao greenfield investicija. Kao što se kroz implementaciju projekta podrazumijevao samo jedan mogući rezultat konzervatorskih studija tako se i donošenjem planova višega reda podrazumijevalo da će javne rasprave rezultirati samo pristankom i provedbom tih planova. Lokalne zajednice i tijela lokalne vlasti su dobile funkciju prostog prihvaćanja i implementacije razvojnih ideja koje nisu odgovarale njihovim potrebama i željama. Budući da lokalne zajednice nisu bile uključene u stvaranju tih inicijalnih ideja i kasnije službenih planova onda u tim planovima nisu bili uzeti u obzir ni lokalni uvjeti niti realne mogućnosti za provedbu tih ideja, a što je dovelo do stvaranja megalomanskog projekta utemeljenog jedino u viziji uskog kruga ljudi, političara, i koji je onda kroz puno desetljeće trošio javne resurse i energiju velikog profesionalaca i različitih državnih i lokalnih službi. Budući da je bila u sukobu s realnošću projektna ideja se spoticala na svakom koraku implementacije. Sa svakim takvim sukobom izlaz se tražio u nasilju s kojim je inicijalna ideja uostalom i bila ustoličena. U tom smislu, u ovom slučaju tijekom stvaranja, planiranja, operacionalizacije i provedbe prenamjene možemo pratiti kontinuitet nasilnog djelovanja u različitim oblicima. U obliku simboličkog nasilja jer se u konceptu razvoja nametnula i dalje promišljala, razvijala i operacionalizirala samo jedna vizija prenamjene, u turističku svrhu s okosnicom golf igrališta na Muzilu,

bez javnih rasprava odnosno unatoč javnim raspravama i različitim prijedlozima za dorade. U obliku političkog nasilja nad novinarskim slobodama jer su lokalni, odnosno nacionalni političari, tijekom procesa tužili lokalne novinare za povredu ugleda i časti te se vršio pritisak na regionalni novinski list Glas Istre. Taj pritisak se između ostaloga manifestirao i kroz otkaz ugovora o radu novinaru koji se javno (ali kao građanin) usprotivio projektnoj ideji, a protiv čega je prosvjedovalo i Hrvatsko novinarsko društvo i sindikat novinara tog lista. Potom, u obliku političko-administrativnog nasilja nad različitim državnim, lokalnim i profesionalnim institucijama, organizacijama i pojedincima, pa uključujući i nad stručnim službama ministarstva kulture, poglavito njegovom konzervatorskom službom. Ti procesi su završavali smjenama državnih službenika, nepriličnom javnom komunikacijom lokalnih, regionalnih i nacionalnih političkih vođa, javnim prozivanjima različitih državnih službi i cijelih profesija za neodgovorno djelovanje i zaustavljanje razvoja, pa i zahtjevima za derogiranjem pozicije i općenito društvenoga statusa tih javnih službi i stručnih tijela i organizacija. U cjelini možemo zaključiti da je proces prenamjene vojnih prostora u pulskom zaljevu i Muzilu kao pojedinačnom lokalitetu budući recept za neuspjeh.

ZADAR: PRENAMJENA NA KOMAD

Nives Rogoznica

Demilitarizacija Zadra – povijest i značaj

Prostori bivših vojarni na području Zadra obuhvaćaju 73,74 hektara, što je gotovo dvostruko više od površine stare gradske jezgre Zadra – tzv. Poluotoka, koji obuhvaća oko 37 hektara.[87]

Suvremeni proces prenamjene prostora korištenog u vojne svrhe u Zadru započinje 26. listopada 1991. godine. Datum kada je JNA napustila vojarne može se uzeti kao nulta točka procesa demilitarizacije Zadra, tim više ako se pod demilitarizacijom ne podrazumijeva samo činjenica odlaska vojnika, već prije svega napuštanje koncepta koncentriranja vojske u gradu. Gledno s prostornog aspekta, vojarna je prostor koji, nalazeći se unutar administrativnih granica grada, nedvojbeno pripada gradu, no zbog svoje funkcije predstavlja diskontinuitet u urbanoj cjelini. Ideja o prenamjeni vojarni, makar tek parcijalno i kao posljedica nedostaka drugih raspoloživih prostora, što zorno pokazuje primjer Gradske knjižnice Zadar, oblikuje se gotovo istodobno s izlaskom vojnika. Postupno smještanje civilnih sadržaja u prostore dijela napuštenih zadarskih vojarni traje do danas, kako na prostoru Zadra u cjelini, tako i na području nekadašnje vojarne K1 smještene u ulici koja je do devedesetih nosila ime Marka Oreškovića, a potom – Stjepana Radića.

Od antike do renesanse Zadar se oblikuje kao srednjovjekovna utvrda, da bi pod mletačkom upravom (1409.–1797.) zbog njegova pograničnog položaja prema turskom carstvu bile podignute nove utvrde širokih nasipa, kosih bedema, s obrambenim bastionima i utvrđenjima. (Stagličić, 1988:5) Prva prenamjena prostora određenog obrambenom namjenom u prostor civilne namjene u zadarskoj povijesti dogodila 1868. godine (Stagličić, 1988:8),

87 Dipl.ing.arh. Nives Kozulić, ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije, na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, u organizaciji udruge Eko-Zadar 28. travnja 2014.

odnosno u godinama koje su uslijedile i bile obilježene početkom rušenja obrambenih zidina i prenamjenom vojnih instalacija u sadržaje civilnoga grada, (Arbutina, 2007:30), ali i proširenjem grada izvan okvira zidina. Zadar ipak ostaje snažno obilježen značajnim vojnim prisustvom, kako do kraja Prvog svjetskog rata, odnosno prestanka postojanja Austro-ugarske monarhije, uključujući tu i vrijeme francuske uprave između dvije austrijske (1806.–1813.)[88], tako i u doba talijanske vlasti (1920.–1943.) – ali i u kasnijoj državnoj zajednici Jugoslaviji[89], zaključno s listopadom 1991. S obzirom da su snage Hrvatske vojske, nakon izlaska JNA iz Zadra, koristile samo manji dio vojne infrastrukture, kao i na kratkoću tog korištenja, listopad 1991. primjeren je datum označavanja početka demilitarizacije Zadra.

Vojni kompleks u Ulici Stjepana Radića
Prostorni smještaj

Prostor bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića obuhvaća 5,60 hektara[90], a tek se budućim urbanističkim planom uređenja treba odrediti koji će biti konačni sadržaji zgrada koje su

88 „Nakon poraza austrijske vojske kod Austerlitza 1805. car Franjo II. (I.) bio je prisiljen Napoleonu ustupiti nedavno stečene posjede; obalni dio Istre, Dalmaciju i Boku kotorsku. (…) Dalmacija je po Napoleonovoj odluci administrativno pripojena Talijanskom Kraljevstvu (sa sjedištem u Milanu). General Gabriel-Jean-Joseph Molitor (…) je u veljači 1806. preuzeo vlast od austrijskog generala baruna de Bradya, vojnog zapovjednika i civilnog upravitelja Dalmacije i Albanije te odmah uspostavio privremenu francusku vojnu i civilnu upravu u Zadru. Dolaskom francuskih vlasti u Dalmaciju uspostavlja se francuski upravni aparat na čelu s generalnim providurom Vincencom Dandolom kao civilnim upraviteljem i generalom Marmontom kao vojnim zapovjednikom pokrajine. (…) 14. listopada 1809. mirom u Schönbrunnu stvorena je nova državna tvorevina pod imenom Ilirske pokrajine u koju je ušla i cijela Dalmacija zajedno s Bokom i nekadašnjim teritorijem Dubrovačke Republike (…) izravno podređena Francuskoj. Ilirske pokrajine se ukidaju porazom francuske vojske 1813. kada dolaze pod austrijsku vlast, znanu kao drugu austrijsku upravu.“ (Oršolić, 2013:43–44)

89 Nakon isteka tromjesečnog roka o odgodi primjene Deklaracije o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske, Sabor Republike Hrvatske donio je 8. listopada 1991. Odluku o raskidu državno-pravne sveze s ostalim republikama i pokrajinama SFRJ, (Hrvatski sabor, 1991.)

90 Dipl.ing.arh. Nives Kozulić, ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije, na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, u organizaciji udruge Eko-Zadar 28. travnja 2014.

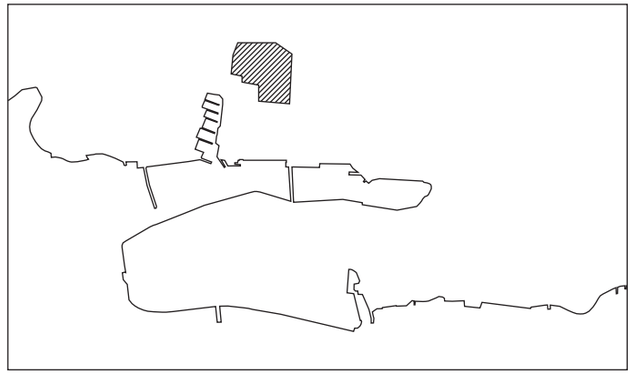

AŠC, Zadar

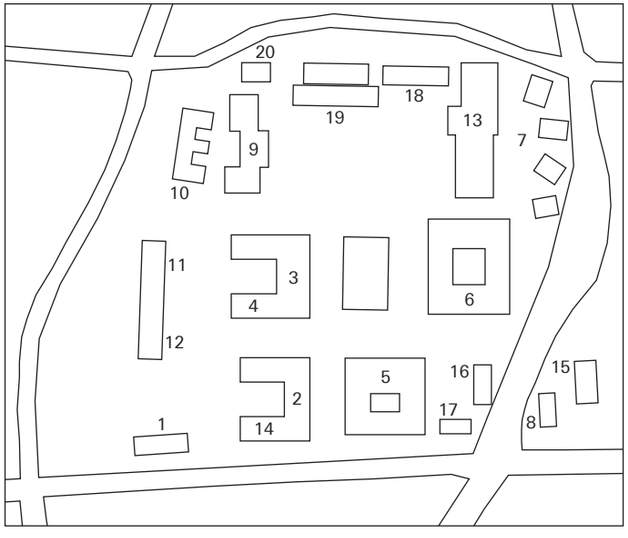

1. Uprava (Komanda) AŠC
2. Pitomački klub: kino dvorana; spomen soba; sala za ples; prostorije za rad sekcija (Dom vojnih škola)
3. Na katu spavaonice za pitomce Srednje vojne škole i Akademije (Paviljon ŠIKAO)
4. U prizemlju učionice za pitomce Srednje vojne škole i Akademije
5. Spavaonice i učionice za odrasle polaznike na stručnom usavršavanju (Paviljon ŠIKAO)
6. Spavaonice za pitomce Škole rezervnih oficira (Paviljon ŠIKRO)
7. Učionice za pitomce Škole rezervnih oficira (Paviljon ŠRO)
8. Amfiteatar, kabineti, knjižnica, TV studio... (Paviljon kabineta)
9. Specijalizirani kabinet sa simulatorom gađanja (kabinet PG)
10. Kantine (za pitomce i časnike), frizerski salon (brijačnica), skladište
11. Stara garnizonska ambulanta
12. Restoran
13. Kuhinja
14. Zgrada Komande stana (Spavaonice za vojnike Komande stana)
15. Ljetna pozornica (u pozadini je kotlovnica) (parkiralište m/v JNA)
16. Sekcija za štampanje i umnožavanje (tiskara i slovoslagarnica)
17. Nastavne radionice (stolarija)
18. Intendantski servis
19. Nova garnizonska ambulanta
20. Stražarnica

tu nalaze. Kompleks obuhvaća 19 zgrada smještenih na k.č. 3684, 3686/1 i 3686/2, koje su u vlasništvu Republike Hrvatske – pri čemu su zgrade na k.č. 3686/1 i 3686/2 (što se odnosi na sve zgrade izuzev zgrade u kojoj je smješten Ured državne uprave u Zadarskoj županiji) upisane bez priložene građevinske i uporabne dozvole (Općinski sud u Zadru, 2014) Prema Izmjenama i dopunama Prostornog plana uređenja Grada Zadra, donesenima 21. prosinca 2011. godine, ovaj se prostor nalazi u izgrađenom dijelu građevinskog područja. Označen je kao zona javne i društvene namjene.

U dijelu u kojem se propisuju posebni uvjeti za smještaj društvenih djelatnosti unutar pojedinih naselja Grada Zadra, za prostor ove bivše vojarne navodi se mogućnost rekonstrukcije i dogradnje postojećih objekata prenamijenjenih u objekte društvenih i javnih sadržaja (Grad Zadar, 2011:75). Riječ je prostoru u centru Zadra, a njegovu integriranost najbolje se može ilustrirati napomenom kako se radi o drugom bloku iznad gradskog mosta koji vodi u povijesnu gradsku jezgru – na Poluotok. Ova je vojarna smještena u pretežitom okruženju stambenih zgrada, te sa sjeverozapadne strane i obiteljskih kuća. Korištene zgrade, s obzirom da je uglavnom riječ o zgradama javne namjene, u potpunosti su integrirane u okruženje. Izuzevši nekorištenu zgradu PU zadarske i zgradu korištenu u sigurnosnom sektoru, zgrade većeg obujma bivše kasarne koje imaju izlaz (i/ili fasade) prema prometnicama u pravilu su zgrade javne namjene i integrirane su u okolni prostor, dok se nekorištene i posljedično tome ruševne zgrade nalaze u centralnom dijelu prostora bivše kasarne.

Povijest kompleksa: Od talijanske kasarne do Artiljerijskog školskog centra

Ovaj je prostor vojnu namjenu dobio u razdoblju između I. i II. svjetskog rata, u razdoblju talijanske uprave. Dražen Arbutina donosi shematski prikaz najznačajnijih vojnih građevina i sklopova u Zadru iz 1941. godine na kojem je prikazana i ova vojarna (Arbutina, 2007:158). Ne iznoseći podatak o godini same izgradnje dviju najranije sagrađenih zgrada u ovom kompleksu, Arbutina navodi kako se činjenica postojanja dviju zgrada neposredno uz današnju Ulicu Stjepana Radića (zgrada u kojoj je danas smještena

Gradska knjižnica Zadar i neuseljena zgrada Policijske uprave zadarske) može locirati u 1938. ili 1939. godinu te kako je u razdoblju od 1939. do 1943. taj sklop vojarni nadopunjen s još dvije istovjetne građevine koje su bile izvedene kao potkovaste kuće, visine prizemlja i prvog kata, s krilima okrenutim prema jugoistoku ili sjeverozapadu (Arbutina, 2007:159–160) (zgrada u kojoj su danas smješteni Trgovački sud i Prekršajni sud te nekorištena zgrada u kojoj je planiran aneks Gradske knjižnice i Centar za mlade). Spomenuti kompleks zgrada vidljiv je na fotografiji (desno) snimljenoj 1944.

Kasarna K1 u tadašnjoj Ulici Marka Oreškovića, zajedno s kasarnom K4 (u nekadašnjoj Ulici Ante Banine u kojoj se danas, među ostalim, nalazi ŠC Višnjik, odnosno sportska dvorana „Krešimir Ćosić" i zatvoreni plivački bazen) i još dva odvojena skladišna objekta – činila je Artiljerijski školski centar (AŠC), VP 5835 Zadar, u kojem se provodilo školovanje artiljerijskog kadra za potrebe bivše JNA.

Zadarski AŠC postao je centrom obrazovanja artiljerijskih kadrova JNA 1954. godine kada je Artiljerijska podoficirska škola koja je, s prekidom u 1947. godini, djelovala u Ćupriji od 1944. do lipnja 1954. godine, premještena u sastav Artiljerijskog školskog centra u Zadru, gdje je školovanje trajalo dvije godine (Nazor, 2005:16). Simeon Kovačev, Zdenko Matijaščić i Josip Petrović navode kako se Artiljerijski školski centar Zadar (AŠC) sastojao od Artiljerijske srednje vojne škole, Artiljerijske vojne akademije, Škole rezervnih oficira artiljerije i Škole rezervnih oficira artiljerijsko-raketnih jedinica PVO (Kovačev, 2006:56). Navode kako je broj polaznika, odnosno godišnji kapacitet AŠC-a iznosio 1.945 polaznika, dok je zaposlenih bilo 251, od čega 80 nastavnika (Kovačev, 2006:59). Mario Werhas, voditelj Vojnog muzeja MORH-a, koji je bio polaznik Škole rezervnih oficira od rujna 1990. do svibnja 1991. procjenjuje kako je ukupno u kompleksu bilo preko 1.000 ljudi.[91] Prema riječima intervjuiranog potpukovnika[92] dnevno je u AŠC bilo oko 400 slušatelja nastave, dok Vladimir Nestorović,

91 Mario Werhas, voditelj vojnog muzeja MORH-a, u razgovoru s Lidijom Knežević i Igorom Tabakom. Zagreb, 28. srpnja 2014.

92 Povjerljivi intervju, Linda Šušteršić. Zadar, svibanj 2014.

Talijanski kompleks vojarni 1944. godine (izvor: NARA, Washington, online archive, Air Force photos WW II)

koji je koncem osamdestih godina dvadesetog stoljeća bio zamjenik komandanta garnizona Zadar, kao pokazatelj brojčanog stanja garnizona navodi kako se dnevno kuhalo oko 6.000 obroka pri čemu se posluživalo četiri kuhana obroka dnevno.[93]

U AŠC-u nije bilo ročnika na odsluženju vojnog roka, izuzev onih koji su bili zaduženi za stražu, sigurnost ulaska i izlaska iz vojarne, te održavanje reda u vojarni što je uključivalo i skrb o čišćenju prostora vojarne i održavanju zelenila. Kuhari, konobari i osoblje u kuhinji uglavnom su bili civili, kao i kadar zdravstvene zaštite.[94] Kovačev, Matijaščić i Petrović donose zbirni pregled zaključih vrijednosti nastavno-obrazovnih ustanova JNA (bez vrijednosti zemljišta i zgrada) iz kojeg proizlazi kako je vrijednost nekretnine i opreme AŠC-a Zadar prije odlaska JNA iznosila 11.657.000 USD, od čega je nakon odlaska preostalo 139.800 USD, dok je vrijednost pokretnina prije odlaska JNA iznosila 24.050.000 USD, a nakon odlaska 3,4 milijuna USD (Kovačev, 2006:62).

Kasarna postaje vojarna

Izmještanje jedinica, naoružanja i tehnike JNA iz Zadra trajalo je između 11. i 26. listopada 1991. godine. Ivan Brigović navodi kako su u tom razdoblju s područja Zadra, na osnovu sklopljenog sporazuma, evakuirani sljedeći vojni objekti: najprije vojarne „Barutana" i „Konjušnica", pa vojarne u Šepurinama kod Zatona u blizini Nina, vojarne „Marko Orešković" i „Ante Banina", te nakon njih „garnizonska ambulanta", dok je „posljednji vojni objekt koji je evakuiran iz grada bila vojarna 'Đuro Đaković'" (Brigović, 2011:431).

Nisu svi vojni objekti u Zadru bili napušteni od strane JNA temeljem sklopljenog sporazuma. Potpisivanju sporazuma prethodilo je razdoblje blokade kasarni. Zdravko Matić iznosi kako je među prvim vojarnama koje

93 Vladimir Nestorović u razgovoru s Lindom Šušteršić. Zadar, svibanj 2014.

94 Vladimir Nestorović u razgovoru Lindom Šušteršić. Zadar, svibanj 2014.

su zauzete bila vojarna „Crvene kuće" koja je 15. rujna 1991. predana hrvatskim vlastima" (Matić, 2009: 258). Brigović navodi kako su pripadnici Hrvatske vojske vojarnu-skladište „Turske kuće" na predjelu Smiljevac zauzeli 21. rujna 1991. (Brigović, 2011: 425). Brigović podsjeća kako je zakonski sljednik cjelokupne imovine i opreme te vojno-stambenog fonda i poslovnih prostora JNA na čitavom teritoriju RH bila Hrvatska vojska[95] i kako je u skladu s time od 3. listopada 1991. pri Zapovjedništvu Hrvatske ratne mornarice u Splitu djelovala posebna ustanova koja je imala na raspolaganju sve zakonske ovlasti u smislu evidentiranja, upravljanja, osiguravanja i održavanja stambenog fonda i poslovnog prostora na području bivše VPO čime je trebala biti isključena svaka mogućnost nezakonitog ili nasilnog prisvajanja stambenog i poslovnog prostora od strane neovlaštenih pravnih subjekata ili građana (Brigović, 2011:449).

Upravo je vojarna K1 u nekadašnjoj Ulici Marka Oreškovića prva u koju, nakon odlaska JNA, ulazi Hrvatska vojska i ovdje se krajem listopada 1991. godine smješta Zapovjedništvo sektora Zadar i to u zgradu nekadašnje Komande AŠC-a. Zgrada u koju se 1991. smjestilo Zapovjedništvo sektora Zadar jedina je od korištenih zgrada koju i danas koristi Ministarstvo obrane i u jednom je njezinom dijelu smješten Područni odsjek za poslove obrane Zadar. Nakon što je u srpnju 1992. prestalo djelovati Zapovjedništvo sektora Zadar, u zgradu useljava zapovjedništvo 112. brigade, a u siječnju 1993. godine (nakon iseljenja Zapovjedništva 112.), tu useljava dio zapovjedništva 3. zbornog područja, koje ovdje ostaje do travnja 1994. godine.[96] Nakon izlaska dijela zapovjedništva 3. zbornog područja, u taj prostor useljava Uprava za obranu Zadar.[97]

95 Za razliku od toga, Marko Čulina smatra kako je navođenje Hrvatske vojske kao pravnog slijednika pogrešno, te kako bi trebalo stajati Ministarstvo obrane RH (razgovor s M. Čulinom, Zadar, prosinac 2013).

96 Zagrebačkim sporazumom, potpisanim 29.ožujka 1994. u ruskoj ambasadi u Zagrebu, predstavnici hrvatskih vlasti i pobunjenih Srba dogovorili su prekid bojnih djelovanja (HMDCDR, 1994.)

97 Razgovor s pukovnikom Markom Čulinom, zapovjednikom 112. brigade (1. lipnja 1991. – 31. ožujka 1993.) i obrane grada Zadra. Zadar, prosinac 2013.

Prostor vojarne za vrijeme boravka Hrvatske vojske bio je čuvan samo u kontekstu sigurnosnih razloga, ali ne i od devastacije, proizlazi iz razgovora s umirovljenim pukovnikom Markom Čulinom, zapovjednikom 112. brigade (između 1. 6. 1991. i 31. 3. 1993.) i obrane grada Zadra: „Nije bilo mogućnosti niti ljudskih resursa da se vojarna može u potpunosti čuvati, jer je u samom gradu Zadru toliko vojnih objekata da bismo trošili jednu bojnu na njihovo čuvanje. Oni koji su koristili objekte osiguravali su i stražu ili obilaske, ali u smislu čvrstog stražarenja s naoružanjem, takvog osiguranja nije bilo, osim kad je zapovjedništvo u borbenom djelovanju. Dakle, za vrijeme akcije Maslenica, ako je tu bilo zapovjedništvo 3. zbornog područja, onda je i vojarna bila borbeno osigurana sa stražom koja je imala svoju smjenu, svoj nadzor, svoj zadatak, da u vojarnu ne smiju ući civili ni bilo tko drugi“.[98]

Prenamjena za civilno korištenje

Prema podacima Ministarstva obrane u prostoru ove bivše vojarne jedino još nije predan objekt bivšeg restorana čija je dodjela na korištenje u nadležnosti Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom (DUUDI) (MORH, 2014b). Prema informacijama kojima raspolaže Grad Zadar, na prostoru bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića je Gradu Zadru na korištenje dodijeljena zgrada Gradske knjižnice i zgrada planirana za Centar za mlade te proširenje Gradske knjižnice, oboje bez naknade, dok je zgrada planirana za RTV centar bila dodijeljena na korištenje uz naknadu od 5 kn/m^2 na deset godina (Odgovor 2, 2014).

Gradska knjižnica i Centar za mlade: prenamjena koja teče

Zgrada tzv. „Pitomačkog kluba“ prva je zgrada u Zadru koja je vojnu namjenu izgubila u korist institucije s područja kulture.[99] Najsnažniji društveni angažman, kad je u pitanju prenamjena zgrada unutar bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića, potaknula je upravo ideja prenamjene ove zgrade

98 Razgovor s pukovnikom Markom Čulinom, zapovjednikom 112. brigade (1. lipnja 1991. – 31. ožujka 1993.) i obrane grada Zadra, prosinac 2013.

99 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

koja je postala Gradskom knjižnicom Zadar. Tome je uvelike doprinijela činjenica da je Gradska knjižnica od samih početaka Domovinskog rata, točnije – od listopada 1991. do preseljenja u novu zgradu 1999. godine – djelovala u neprimjerenim uvjetima. Naime, 4. listopada 1991. Kneževa palača, u kojoj je Gradska knjižnica bila smještena od 1949. godine, pogođena je s osam projektila, od kojih su četiri i eksplodirala (Masar, 2009). Povijest ove prenamjene dokumentirana je u monografiji „Gradska knjižnica Zadar 1949. – 2009.“, koju je ova institucija objavila u povodu šezdesete obljetnice svojeg postojanja.

Spašavanje knjiga i vojna knjižnica

Prva organizirana civilna aktivnost u prostoru ove bivše vojarne, neposredno nakon povlačenja JNA, bilo je spašavanje knjižne građe tamošnje vojne knjižnice, koja je bila jedna od četiri vojne knjižnice u Zadru iz kojih se ukupno uspjelo spasiti oko 70.000 svezaka knjiga, te velik broj časopisa, priručnika, tablica gađanja i oko 100.000 specijalnih topografskih karata što je posao kojeg su tijekom tri posljednja mjeseca 1991. uz pomoć oko stotinu volontera i djelatnika škola i drugih kulturnih institucija (Naučne biblioteke, Arheološkog muzeja, Narodnog muzeja, Hrvatske kazališne kuće, Veslačkog kluba, Hrvatskih cesta itd.) obavili djelatnici Gradske knjižnice (Masar, 2009). Formirana je knjižnica za potrebe Hrvatske vojske, a njezin se fond sastojao od onoga što je sačuvano iz vojne knjižnice u kasarni „Đuro Đaković“, iz bivšeg doma JNA (danas zgrada Zadarske županije) i sačuvanog dijela fonda bivše knjižnice na istoj lokaciji.[100]

Otvaranje Vojne knjižnice za potrebe Hrvatske vojske u veljači 1992., iako su za njezin ustroj i djelovanje zaslužni djelatnici Gradske knjižnice (Masar, 2009) ne može se smatrati prenamjenom u punom smislu riječi upravo zbog toga što je ona i dalje služila za potrebe Hrvatske vojske. Vojna knjižnica je bila smještena u zgradi u kojoj se danas nalazi Obrtnička škola Gojka Matuline, a o njezinom je radu dvije godine skrbila Gradska knjižnica Zadar. No, početkom

100 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

1994. godine je zbog preopterećenosti i malobrojnosti djelatnika Knjižnice zatraženo od zapovjednika Splitske vojne oblasti Zadar da Vojna knjižnica prijeđe pod skrb i upravu vojnih vlasti (Masar, 2009). Organiziranje redovitog dežurstva djelatnika u prostorijama Vojne knjižnice nije bila ugovorna obveza Gradske knjižnice, već je, kako se prisjeća mr.sc. Ivan Pehar, bila riječ o njihovom doprinosu obrani. Odluka da se Gradska knjižnica povuče iz održavanja Vojne knjižnice bila je rezultat ponovljenog vandalizma u obliku razbijanja ulaznih vrata, ali i neprihvatljivog ponašanja pojedinih pripadnika vojske koji su ne samo iznosili knjige bez zaduživanja, već su odnosili i police. Povlačenjem Gradske knjižnice ugasila se Vojna knjižnica.[101]

U Monografiji Gradske knjižnice ocjenjuje se kako je ustupanjem na korištenje prostora u neposrednoj blizini bivše Vojne knjižnice Gradskoj knjižnici Zadar dano priznanje za rad na uspostavi i trogodišnjem vođenju Vojne knjižnice (Masar, 2009:119).

Potraga za prostorom

U srpnju 1993. zadarsko Gradsko vijeće prihvaća prijedlog Gradske knjižnice i imenuje Odbor koji treba predložiti lokaciju njezinog budućeg smještaja. Ovaj odbor imao je stručnu i savjetodavnu ulogu u Gradskom vijeću, a sastavljen je kao reprezentativno i interdisciplinarno tijelo. Odborom je predsjedao prof. Aleksandar Stipčević uz pomoć ravnatelja Knjižnice i dr. Đurđe Mesić iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a uključivao je i bivšeg djelatnika Gradske knjižnice Zadar, a potom i zastupnika u Hrvatskom saboru, bibliotekara Julija Derossija, ravnatelja Znanstvene knjižnice Davora Arasa, arhitekticu Snježanu Bačić-Marušić i profesora na zadarskom Sveučilištu Josipa Vrančića. Odbor je razmatrao ukupno devet lokacija za preseljenje Gradske knjižnice, većinom u bivšim vojnim objektima (Masar, 2009:107). Navedeno tijelo je Gradsko vijeće imenovalo na inicijativu ravnatelja Gradske knjižnice Ivana Pehara.[102]

101 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

102 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

Rani početak postupka prenamjene nedvojbeno je bio rezultat urgentnosti preseljenja Gradske knjižnice iz oštećene Kneževe palače, a na listi mogućih lokacija, uz prostor tzv. „Pitomačkog kluba" u kojem se danas nalazi, našle su se još tri zgrade koje je koristila JNA: prostor bivše vojne knjižnice i zgrada vojne ambulante – tzv. „stacionara", oboje također u prostoru bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića, te i bivša vojna robna kuća „Jedinstvo" pokraj Hotela Iž (Masar, 2009:107). Za ravnatelja Gradske knjižnice uslijedio je period razgovora s, na prvom mjestu, dužnosnicima i djelatnicima dvaju ministarstava; onog zaduženog za kulturu radi financijske podrške i Ministarstva obrane radi ustupanja prostora.

Ključnim se tu pokazao sastanak s tadašnjim ministrom obrane Gojkom Šuškom (HDZ), 1993. godine, s kojim se Pehar sastao u Zagrebu – jer je na tom sastanku, Šušak kazao kako će Knjižnici biti dodijeljena zgrada u kojoj se ona danas i nalazi, dok će zgrada Doma JNA, o kojoj se u Odboru razmišljalo kao o mogućoj lokaciji Knjižnice, biti dodijeljena županijskoj administraciji tadašnje Zadarsko-kninske županije na čijem je čelu kao župan u to vrijeme bio Šime Prtenjača (HDZ). Te 1993. godine je Hrvatska vojska još koristila Knjižnici obećanu zgradu.[103] Gradska knjižnica će tri godine čekati na službeno dobivanje prostora bivšeg Pitomačkog kluba, a ono će stići u trenutku kada je građevinska inspekcija već najavila prijavu zbog opasnosti za rad i boravak u prostorima Knjižnice u Kneževoj palači (Masar, 2009:119).

Ministarstvo obrane RH je 11. ožujka 1996. donijelo Odluku, koju potpisuje tadašnji ministar obrane Gojko Šušak, kojom se Gradu Zadru na privremeno korištenje daje objekt bivšeg Pitomačkog kluba, zgrada ukupne površine 1.500 m^2, za potrebe Gradske knjižnice Zadar, bez naknade i do konačne odluke Vlade RH (MORH, 1996a). Mjesec dana kasnije – 11. travnja 1996. godine – su Ministarstvo obrane RH i Grad Zadar sklopili Ugovor o privremenom korištenju objekta. Privremeno korištenje definirano je kao korištenje do konačne odluke Vlade RH. Ugovoreno je kako Grad Zadar

103 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

za korištenje objekta „nije dužan plaćati naknadu“, kako se ugovor zaključuje na neodređeno vrijeme, kako su ulaganja u adaptaciju trošak Grada Zadra i kako će primopredaju objekta izvršiti Uprava za graditeljstvo MORH-a i Grad Zadar koji će zajednički pismeno utvrditi stanje građevinskog objekta i potrošnje svih energenata. Ugovor je u ime Grada Zadra potpisao gradonačelnik Božidar Kalmeta, dok su potpisnici u ime MORH-a bili načelnik Uprave za graditeljstvo stožerni brigadir Matko Kakarigi i pomoćnik ministra obrane general-bojnik Vladimir Zagorec (MORH, 1996b).

Do sklapanja konačnog ugovora o ustupanju ove zgrade Gradu Zadru za potrebe Gradske knjižnice Zadar proći će 14 godina. Ovaj ugovor sklopljen je 28. travnja 2010. godine, a u ime Grada Zadra potpisao ga je gradonačelnik Zvonimir Vrančić, dok je potpisnik u ime Središnjeg državnog ureda za upravljanje državom imovnom bio državni tajnik Jozo Sarač. Zgrada je ustupljena bez naknade i na neodređeno vrijeme, a Grad Zadar obvezan je nekretninu koristiti za potrebe Gradske knjižnice i podmirivati sve troškove nastale po osnovi korištenja poslovnog prostora, pri čemu, prema istom ugovoru, preinake i adaptacije prostora ne smije obavljati bez suglasnosti Središnjeg državnog ureda za upravljanje imovinom, a u slučaju adaptacije snosi i sve troškove bez prava na povrat.

Gradska knjižnica svečano je otvorena 28. svibnja 1999. Parkirališni prostor neposredno uz zgradu Knjižnica je dobila dvije godine kasnije. U Izvješću o radu Gradske knjižnice iz 2001. navodi se kako je 12. prosinca 2001., nakon dvogodišnjeg nastojanja, od strane Hrvatske vojske napokon dodijeljen parkirališni prostor za pedesetak automobila. Pehar se prisjeća kako je taj prostor tražio od zapovjednika trećeg zbornog područja Knin, brigadira Ivana Zelića: „Napisao sam mu dopis gdje sam naveo da smo mi kao Knjižnica puno doprinijeli za vrijeme rata, da su naši djelatnici održavali Vojnu knjižnicu, i upitao, budući da je ovaj prostor najbliži, a nemamo prostora za parkiranje, možemo li ga dobiti i oni su to dozvolili“.[104]

104 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

Glavni ulaz u Gradsku knjižnicu Zadar

Sporedni ulaz u Gradsku knjižnicu Zadar vodi kroz okripnicu Li.bar

Održavanje potpore javnosti

Za dobivanje zgrade na korištenje presudna je, po Peharovom iskazu, bila upornost u komunikaciji s osobama zaduženim za raspolaganje državnom imovinom koja je bila u nadležnosti Ministarstva obrane s kojim je Pehar uglavnom komunicirao izravno, bilo putem dopisa, bilo odlaskom u Zagreb, dok je „Grad Zadar, kada je trebalo službeno nastupiti – to i učinio". Pehar se prisjeća kako je o tome često komunicirao s bliskim suradnikom ministra obrane Gojka Šuška – Matkom Kakarigijem i da je kao dodatni argument u razgovorima s predstavnicima MORH-a koristio upravo činjenicu kako je Gradska knjižnica bila od pomoći Hrvatskoj vojsci održavanjem vojne knjižnice djelatnom.

Idejni projekt nove Gradske knjižnice, autorica Gordane Mirković i Andreje Salopek iz AG studija Zagreb, predstavljen je javnosti u travnju 1997. u višejezičnoj brošuri „Ono što je mržnja srušila ljubav će ponovo izgraditi – pomozite izgradnju ratom postradale Gradske knjižnice Zadar", a radovi su započeli 10. prosinca iste godine (Masar, 2009:120–121). Spomenuta brošura se može smatrati i svjedočanstvom stvaranja društvene kohezije oko ove prenamjene. Uslijedila je aukcija umjetnina hrvatskih umjetnika u hotelu Sheraton u Zagrebu i u Hrvatskoj kazališnoj kući Zadar. O potpori ovoj prenamjeni, uz donacije umjetnika u vrijednosti od 300.000 kuna, svjedoči i činjenica da je prema glasovima čitatelja Zadarskog lista iz 1998. kulturni događaj godine bio upravo početak radova na novoj gradskoj knjižnici (Masar, 2009:110). Prema Peharovoj ocjeni, za stjecanje snažne potpore zajednice presudno je bilo konstantno održavanje pozornost javnosti pružanjem novih informacija kako su one dolazile, ali i lobiranje, te imenovanje karizmatičnih osoba kumovima Knjižnice. Jedna od njih bio je dr. sc. Žarko Dolinar s kojim se Pehar sprijateljio u vrijeme kad su obojica radili u Švicarskoj i čiji doprinos smatra presudnim za velik uspjeh aukcije u hotelu Sheraton. Kumovi su kasnije postali još i Ljubo Stipišić Delmata i Zlatan Stipišić Gibonni.[105]

105 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

Knjižnica traži proširenje, mladi svoj centar

Svega dvije godine nakon početka rada u novom prostoru, u Izvješću o radu Gradske knjižnice Zadar za 2001. godinu spominje se prekapacitiranost i potreba za proširenjem prostora, a razmišlja se i o podizanju kata, da bi u Izvješću za 2003. godinu bilo zaključeno kako Knjižnici hitno treba barem jedna nova zgrada, „kako ne bi pomanjkalo stila, poslovanje postalo nepraktično, a duh se vratio u bocu". Nagli razvoj i popularnost Gradske knjižnice Zadar na novoj lokaciji uzrokovali su da svega četiri godine nakon preseljenja Knjižnica kreće u borbu za proširenje, težeći za devastiranim prostorom napuštene vojarne u neposrednoj blizini (Masar, 2009: 139).

Od 2003. započinje do danas nedovršen proces traženja da se u funkciju stavi zgrada u kojoj su u vrijeme djelovanja Artiljerijskog školskog centra bile smještene spavaonice i učionice. Pehar se sjeća kako je u godinama koje su uslijedile barem sedam puta otišao u Državni ured za upravljanje imovinom i poslao niz dopisa.[106] U javnosti se od 2004. godine počinje govoriti o potrebi otvaranja Centra za mlade, a kao lokacija je predložena ista zgrada u koju se želi proširiti i Gradska knjižnica što dovodi do spajanja dviju inicijativa – o čemu se izvještava u Monografiji Gradske knjižnice:

„Nakon objave knjige Zlatka Miliše „Zašto Zadru treba Centar za mlade" (2004.) u izdanju Gradske knjižnice Zadar organiziran je okrugli stol o istoj temi. (…) Nekonfliktna rasprava potvrdila je postojanje kritične mase raznorodnih inicijativa mladih bez prostora, tj. potrebu pokretanja Centra za mlade, a svi sudionici rasprave iskazali su želju da se vođenje Centra, zbog povjerenja javnosti, povjeri Gradskoj knjižnici Zadar. Na taj način ujedno je i potvrđena potreba Knjižnice za hitnim prostornim širenjem na susjednu zgradu gdje bi se Centar i smjestio. (…) Uslijedila je zatim akcija nazvana Deogradizacija i lančana reakcija (ožujak 2004.) kojom je uklonjena beskorisna ograda između Knjižnice i susjedne zgrade koja je učenicima obližnje Obrtničke škole

106 Razgovor s ravnateljem GKZD mr.sc. Ivanom Peharom, studeni 2013.

2003. započinje proces traženja stavljanja u funkciju zgrade bivših spavaonica AŠC-a

Gojka Matuline onemogućavala normalan prolaz između zgrada bivšeg vojnog kompleksa. (…) Nakon svečanog čina otvaranja vrata u spornoj ogradi, kada su ravnatelji Obrtničke škole Gojka Matuline i Gradske knjižnice razmijenili kopije ključeva, program je kulminirao; držeći se za ruke, okupljeni su formirali ljudski lanac obuhvativši dvije zgrade bivše vojarne, iskazujući tim kolektivnim zagrljajem koliko prostora žele i koliko im prostor treba. Mladi zadarski skulptor Petar Stanović inspiriran akcijom Deogradizacije predložio je „osvajanje" susjedne prazne zgrade zvukom emitiranim iz Knjižnice. Svoju zvučnu instalaciju nazvao je Imerzija (Masar, 2009:189–190).

Gotovo puno desetljeće nakon spomenute Deogradizacije, ograde na prostoru bivše vojarne K1 još uvijek nisu pale. U potpunosti je ograđena i lokotom zaključana prazna zgrada Policijske uprave Zadarske (a jedini ulaz u zgradu korištenu za potrebe sigurnosnog sektora nije pristupačan za građane). Prohodnost među svim zgradama nije neposredna, već se i dalje oko nekih zgrada moraju zaobilaziti ograde kako bi se pristupilo ulazu u željenu instituciju.

Umjesto traženih 3.500 m^2, bivši zadarski gradonačelnik dr. Živko Kolega u nekoliko je navrata obećao Knjižnici oko 750 m^2 za izgradnju aneksa u dijelu susjedne zgrade, dok je ostatak zgrade od oko 3.000 m^2 Grad odlučio dodijeliti Centru za mlade (Masar, 2009:202). U Monografiji Gradske knjižnice prikazana je skica proširenja Gradske knjižnice na susjednu zgradu prema kojoj bi zgrade bile spojene natkrivenim prolazom. Prema ovoj skici, izrađenoj prema arhitektonskom planu arhitekta Mladena Nižića (2009.) predstavljenom na konferenciji za novinare održanoj u Gradskoj knjižnici Zadar 5. ožujka 2009. godine, proširenje Knjižnice nalazilo bi se u prizemlju zgrade Centra za mlade i obuhvaćalo bi oko 800 m^2 (Masar, 2009:202). Gradska knjižnica je u konačnici od Grada Zadra dobila 764 m^2 susjedne zgrade i 205 m^2 prostora između dviju zgrada za takozvani „topli prolaz", a tadašnji je gradonačelnik Zadra Živko Kolega za listopad 2009. najavio početak građevinskih radova na proširenju Knjižnice do čega, međutim, nije došlo ni do danas (GKZ, 2010:82–83). Dobivena je, međutim, lokacijska dozvola kako za zgradu, tako i za toplu poveznicu

između zgrade Knjižnice i njenog budućeg prostora (GKZ, 2010:121).

2008. godine u tijeku je bila izrada projektne dokumentacije Centra za mlade (Vrsaljko, 2008). U listopadu 2010. godine tadašnji je pročelnik Upravnog odjela za kulturu i šport Grada Zadra Radovan Dunatov očekivao kako će sva potrebna dokumentacija biti izrađena do siječnja 2011. predviđajući kako će 2011. biti ujedno i godina početka radova (Ćustić, 2010). Vodstvo zadarskog HSP-a (Hrvatske stranke prava), a posebice dr.sc. Zlatko Miliša, godinama je „guralo" izgradnju Centra za mlade kao projekt svoje stranke, štoviše kao uvjet HSP-a za sklapanje koalicije sa zadarskim HDZ-om nakon lokalnih izbora 2005. (Mičić, 2010). No, ni to nije promijenilo situaciju, tako da 2012. godine u gradskoj upravi više nisu predviđali početak gradnje: „Plan kada bi prostor trebao biti uređen nemamo, on ovisi o financijskoj situaciji, a novi proračun donosi se krajem godine i tada ćemo znati hoće li se početi raditi sljedeće godine", izjavila je u lokalnom listu Ivana Dadić, stručna suradnica za informiranje i protokol Grada Zadra (Kupčak, 2012). Ipak, od proširenje Gradske knjižnice i izgradnje Centra za mlade nije se odustalo:

„Centar za mlade i proširenje Gradske knjižnice predviđeni su gradskim planovima, izrađena je i projektna dokumentacija, no zbog nedostatka sredstava gradnja nije započela. Projekt je kandidiran za EU fondove, te se nadamo financirati ga iz tih sredstava u skoroj budućnosti. Od pripremljene dokumentacije imamo idejni, glavni i izvedbeni projekt, te ishođenu lokacijsku dozvolu i potvrdu glavnog projekta. Za izradu cost-benefit analize (i svih ostalih potrebnih studija) čekamo predviđenu tehničku pomoć Ministarstva regionalnog razvoja i fondova EU" (Odgovor 2, 2014).

O projektu izgradnje Centra za mlade može se saznati i na mrežnim stranicama Razvojne agencije Zadarske županije „ZADRA NOVE" gdje se navodi kako je cilj projekta poticanje jačanja i umrežavanja organizacija civilnog društva s posebnim naglaskom na studensku populaciju i kako je Centar zamišljen kao dvoetažni prostor od ukupno cca 3.100 m^2, pri čemu je u prizemlju predviđen prostor za proširenje Gradske knjižnice (koja bi bila spojena s Centrom),

jedna velika multimedijalna dvorana, tri manje dvorane za kreativno izražavanje mladih, te uredi za udruge mladih i studentske udruge s pomoćnim prostorijama (garderobe, sanitarni čvorovi itd.), dok su na katu predviđene još četiri manje dvorane za predavanja i radionice, 12 ureda za udruge te stan od 72 m^2 koji bi trebao biti rezidencija za umjetnike (Agencija ZADRA nova, s.a.).Grad Zadar je nositelj projekta, a partneri na projektu su Gradska knjižnica Zadar (koja će, kako se navodi, djelovati kao koordinator organizacije djelovanja Centra i definiranja njegove programske aktivnosti, te će sudjelovati u aktivnostima promidžbe projekta, a ujedno će imati i status krajnjeg korisnika na projektu, budući da se po završetku izgradnje Centra planira proširenje dijela knjižnice u novouređeni prostor), i Zadarska županija koja će pružati stručnu podršku unutar projektnog tima kako bi se projekt proveo u skladu sa svim propisanim pravilima te sudjelovati u organizaciji djelovanja Centra i promociji projektnih aktivnosti i diseminaciji rezultata (Odgovor 4, 2014). Projekt je bio prijavljen na natječaj Ministarstva regionalnog razvoja i EU fondova (Program pripreme i provedbe razvojnih projekata prihvatljivih za financiranje iz fondova europske unije, potprogram „Priprema regionalnih razvojnih projekata“) i na tom je natječaju dobio sredstva tehničke pomoći – što znači da su projektu osigurana sredstva za pripremu *cost-benefit* analize i *feasibility* studije jer Centar ima svu ostalu dokumentaciju, no ta sredstva još nisu ostvarena radi kašnjenja u Ministarstvu (Odgovor 3, 2014).

Mladen Masar, voditelj Odjela za odnose s javnošću Gradske knjižnice Zadar, očekuje kako bi radovi na Centru za mlade i aneksu Gradske knjižnice mogli započeti početkom 2015. godine: „Svaka tri, četiri mjeseca dobijemo od Ministarstva regionalnog razvoja i europskih fondova informaciju o sljedećem koraku i mi smo u „top ten“ projekata koji su im aplicirani“.[107]

107 Mladen Masar, voditelj Odjela za odnose s javnošću Gradske knjižnice Zadar, na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, 28. travnja 2014.

Prenamjena ostalih zgrada
Obrtnička škola Gojka Matuline

Zgrada u kojoj su u vrijeme djelovanja Artiljerijskog školskog centra (AŠC) bili smješteni knjižnica, te amfiteatar i kabineti za potrebe izvođenja nastave djelomično je korištena od strane Obrtničke škole Gojka Matuline, a jedno krilo te zgrade je neiskorišteno i u derutnom je stanju. Obrtnička škola ovdje je smještena od 1993. godine temeljem odluke tadašnjeg župana Zadarsko-kninske županije Šime Pretnjače (HDZ). Zgrada je u vlasništvu Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom RH (Odgovor 4, 2014). Povjerenstvo za imovinu Vlade RH donijelo je na sjednici održanoj 11. ožujka 2008. godine odluku kojom se ova zgrada dodjeljuje na korištenje Gradu Zadru i Obrtničkoj školi Gojka Matuline, pri čemu se dio prostora u suterenu, dio prostora u prizemlju i dio 1. kata, te korisni prostor u potkrovlju zgrade, ukupne površine cca 2.300 m^2 dodjeljuju Gradu Zadru, a dio prostora u suterenu, dio prizemlja i dio 1. kata ukupne površine cca 2.540 m^2 Obrtničkoj školi. Pri tom je odlučeno kako će se s Gradom Zadrom sklopiti ugovor o ustupanju na korištenje na 10 godina uz naknadu od 5 kn/m^2 godišnje, dok će se s Obrtničkom školom ugovor sklopiti na neodređeno vrijeme i bez naknade. Oba korisnika bit će dužna financirati održavanje i pričuvu, te eventualnu adaptaciju za koju su obvezna tražiti suglasnost od Središnjeg državnog ureda za upravljanje državnom imovinom i za koju neće imati pravo na povrat uloženih sredstava (Povjerenstvo 4, 2008).

Dom zdravlja i Hitna medicinska pomoć

Nekadašnja tzv. „nova garnizonska ambulanta“ od 1994. se koristi za potrebe u sektoru zdravstva. U dio prostora u prizemlju je 1994. smještena Službe za hitnu medicinsku pomoć, a od 2001. u zgradi su smještene i ostale djelatnosti Doma zdravlja Zadarske županije (Odgovor 5, 2014). Povjerenstvo Vlade za upravljanje državnom imovinom 29. rujna 2003. donijelo je odluku prema kojoj su Dom zdravlja te Ministarstvo rada i socijalne skrbi za potrebe Centra za socijalnu skrb u Zadru trebali dijeliti zgradu, na način da su prizemlje, prvi kat i dio drugog kata dodijeljeni Domu zdravlja, a dio drugog kata i potkrovlje – Centru za socijalnu skrb. U toj je Odluci korisnicima objekta ostavljeno da se

dogovore o načinu sukorištenja zgrade i dijeljenja trškova, kao i oko točne površine koju će svaki od njih korisititi (Povjerenstvo 1, 2003). Povjerenstvo za imovinu Vlade RH sljedeću je odluku donijelo 29. ožujka 2007. godine, a njom se dio drugog kata i potkrovlje ove zgrade dodjeljuje na korištenje Zadarskoj županiji (za potrebe Doma zdravlja Zadarske županije) na neodređeno vrijeme i bez naknade, pri čemu je korisnik dužan financirati održavanje i pričuvu te eventualnu adaptaciju za koju je obvezan tražiti suglasnost od Središnjeg državnog ureda za upravljanje državnom imovinom i za koju neće imati pravo na povrat uloženih sredstava (Povjerenstvo 3, 2007). Posljednja odluka vezana uz ovu zgradu donesena je 16. ožujka 2011. godine kada je Povjerenstvo za imovinu Vlade RH zgradu dodijelilo Zadarskoj županiji na korištenje na neodređeno vrijeme, pa su posljedično Republika Hrvatska i Zadarska županija 29. studenog 2011. sklopile Ugovor o ustupanju nekretnine na korištenje kojim se definira kako će ona biti korištena za potrebe Doma zdravlja Zadarske županije i novoosnovane ustanove – Zavoda za hitnu medicinu Zadarske županije" (Odgovor 6, 2014).

Ured državne uprave

U zgradi nekadašnje stare garnizonske ambulante, od 1. siječnja 2002. godine smješten je Ured državne uprave u Zadarskoj županiji (Odgovor 7, 2013). Objekt je predan Zadarskoj županiji 24. travnja 1996. godine, temeljem Odluke ministra obrane od 11. travnja 1996. godine (MORH, 2014b).

Agencija, službe i područne jedinice ministarstava

U zgradi nekadašnje spavaonice za vojnike Komande stana smješteni su:

– Hrvatska poljoprivredna agencija, Ured Zadar

– Poljoprivredna savjetodavna služba

– Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodnog gospodarstva, Uprava ribarstva, područna jedinica Zadar

– Ministarstvo zaštite okoliša i prirode, Uprava za inspekcijske poslove, Područna jedinica – Odjel za inspekcije zaštite okoliša za Dalmaciju, ispostava Zadar

– Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, Uprava za inspekcijske poslove, Sektor građevinske inspekcije, PJ u Zadru, služba Zadarske županije

– Državni inspektorat, PJ Split, ispostava Zadar

Hrvatska poljoprivredna agencija dio zgrade koristi temeljem Ugovora o međusobnim pravima i obvezama od 4. veljače 2003. godine, potpisanog od strane Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu i savjetodavnu službu te Hrvatskog stočarskog selekcijskog centra (tadašnjeg naziva danas Hrvatske poljoprivredne agencije), a za korištenje navedenog prostora, sukladno ugovoru, plaća 1/3 režijskih troškova te tekućeg održavanja (Odgovor 8, 2013).

Poljoprivredna savjetodavna služba ovdje je smještena temeljem Odluke Povjerenstva Vlade za upravljanjem imovinom RH od 7. lipnja 2002. godine, po kojoj je dio objekta 8. kolovoza 2002. predan Ministarstvu zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, te Ministarstvu poljoprivrede i šumarstva. (MORH, 2014b). Spomenuta odluka Vladinog Povjerenstva odnosila se, dakle, i na dodjelu dijela zgrade za potrebe Uprave ribarstva, pri čemu je prostor Ministarstvu poljoprivrede dan na korištenje neograničeno uz obvezu podmirivanja svih troškova nastalih po osnovi korištenja prostora (Odgovor 9, 2013).

Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, Uprava za inspekcijske poslove, Sektor građevinske inspekcije, PJ u Zadru, služba Zadarske županije, dio ove zgrade koristi od 5. travnja 2004., a temeljem već navedene Odluke pri čemu za korištenje prostora Ministarstvo podmiruje sve troškove nastale po osnovi korištenja prostora (režijske troškove, troškove održavanja i pričuve) (Odgovor 10, 2013). Po istoj Odluci i s istim obvezama prostor koristi i Državni inspektorat, PJ Split, ispostava Zadar (Odgovor 11, 2013).

MORH-ov dio zgrade bivše Komande

Ministarstvo obrane danas na prostoru ove bivše vojarne koristi sam dio jedne od zgrada. Riječ je o zgradi bivše Komande AŠC-a, a u njoj je smještena MORH-ova *Uprava za ljudske resurse, Sektor za upravljanje ljudskim resursima, Služba za poslove obrane, Područni odjel za poslove obrane Split, Područni odsjek za poslove obrane Zadar.* Područni odjel za poslove obrane uselio je u ovu zgradu

Centar za mlade i proširenje Gradske knjižnice čekaju europski novac, a zgrada propada – untrašnjost zgrade nekadašnjih spavaonica AŠC-a

kojom upravlja MORH 4. listopada 2005. godine, i planira ju koristiti „sukladno svojim potrebama" – dok su ostali korisnici dobili pravo korištenja temeljem odluka bivše Agencije za upravljanje državnom imovinom i obvezni su plaćati troškove režija i održavanja prostora, proporcionalno površini koju koriste (Odgovor 1, 2013). Iz Hrvatskog centra za razminiranje (HCR) kao temelj svojeg stanovanja u ovoj zgradi navode odluku Vlade RH od 28. veljače 2003. godine uz napomenu kako je Hrvatski centar za razminiranje, Podružnica Zadar, ovdje smješten od 8. kolovoza 2002. godine (kada je koristila prostore na prvom katu zgrade, da bi od 1. ožujka 2003. godine do danas stanovao na trećem katu iste zgrade) (Odgovor 12, 2013). Sustanar *Odsjeka za poslove obrane* i *HCR-a* je i Ministarstvo financija, odnosno njegova Carinska uprava, Područni carinski ured Split, Carinski ured Zadar.

Policija, sudovi, sigurnosni sektor

Nekadašnje spavaonice za pitomce Škole rezervnih oficira danas su zgrada Policijske uprave zadarske. U zgradu koja ima uređenu fasadu, nije moguće pristupiti; ograđena je visokom ogradom zajedno s četiri manje ruševno nekorištenim zgradama, a ogradna vrata su zaključana katancem. Povjerenstvo Vlade za upravljanje imovinom RH, Odlukom od 30. rujna 2002. godine dodijelilo je navedeni objekt MUP-u RH na korištenje, kao i dio zemljišta za uređenje parkirališnog prostora upravo za potrebe Policijske uprave zadarske, a potom je izvršena parcelacija navedenog prostora kojom je PU zadarskoj dodijeljena u posjed čestica zemlje na kojoj se zgrada nalazi (č.z. 3686/2 k.o. Zadar) površine 9.909 m^2. Za rekonstrukciju objekta ishođena je građevinska dozvola, no obnova zgrade još uvijek traje (Odgovor 13, 2013).

Trgovački sud u Zadru i Prekršajni sud u Zadru postupno su tijekom 2004. i 2005. godine uselili u zgradu nekadašnjih učionica za pitomce Škole rezervnih oficira koja je Odlukom Povjerenstva Vlade za upravljanje imovinom RH dodijeljene na korištenje Ministarstvu pravosuđa 7. lipnja 2002. godine (Odgovor 14, 2013).

Jedna od zgrada (zgrada u kojoj su bili smješteni kantina za pitomce i oficire, brijačnica i skladište) danas

je korištena za potrebe službe u sigurnosnom sektoru što se zaključuje iz Odluke Povjerenstva Vlade za upravljanje imovinom RH od 19. studenog 2003. kojom Republika Hrvatska prenosi u vlasništvo Gradu Zadru zemljište u svrhu izgradnje prometnice koja spaja Ulicu bana Jelačića i Ulicu Domovinskog rata (raskršće koje povezuje prostore bivših vojarni „Ante Banine“ i „Đure Đakovića“, op.a.) pri čemu se prijenos vlasništva uvjetuje time da se „Grad Zadar obveže da će izvesti potrebne radove na uređenju poslovnih prostora za potrebe Ureda državne uprave u Zadarskoj županiji i Protuobavještajne agencije u kompleksu bivše vojarne „Stjepan Radić“ (Povjerenstvo 2, 2003).

Doprinos skvotera

Osim zgrade u kojoj su bile smještene spavaonice i učionice za pitomce Srednje vojne škole i Akademije, a u kojoj su planirani proširenje Gradske knjižnice i Centar za mlade, u potpunosti nekorištenima i derutnima ostalo je nekoliko manjih zgrada u kojima su se nalazili specijalizirani kabinet sa simulatorom gađanja, restoran, kotlovnica, tiskara i slovoslagarnica, stolarska i druge radionice, te spavaonica za stražu. Zgradu nekadašnje kuhinje od 2012. godine koristi Udruga za promicanje urbane kulture „Zdanje“.[108] Članovi/ice udruge volonterskim su radom i ulaganjem tamo uredili skate-park u zamjenu za ranije im od strane Grada Zadra dodijeljenu, ali neadekvatnu, lokaciju na području Ravnica (još jedna bivša vojarna koja danas većim dijelom služi kao parkiralište, dok je Strategijom razvoja Grada Zadra 2013.–2020., previđena za opsežnu rekonstrukciju i izgradnju). Zgrada nema dostupnu tekuću vodu, niti priključenu električnu energiju, čak niti prozore i vrata, no, jedini je skate-park pod krovom što, koliko god uvjeti bili i više nego skromni, omogućuje bavljenje ovim sportom bez obzira na vremenske uvjete, a što korisnici smatraju iznimno važnim. Zgradu koriste bez dozvole, no željeli bi ju na korištenje dobiti legalno što bi im omogućilo apliciranje na natječaje

108 e-mail komunikacija s članom udruge Antom Buterinom, lipanj, 2014.

na kojima se mogu dobiti sredstva za uređenje ovakvih objekata.[109] Ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije dipl.ing.arh. Nives Kozulić izrazila je zadovoljstvo što je ovu zgradu „netko počeo koristiti, makar i bespravno, jer je i to doprinos u korištenju tog prostora“.[110]

Zaboravljeni projekti, ugasle ideje

Prostor bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića bio je planirana lokacija i za nekoliko projekata do čije realizacije nikad nije došlo.

Središte za obuku topništva

U travnju 2000. godine Ministarstvo obrane razmatralo je mogućnost kontinuiteta korištenja prostora u bivšoj vojarni Stjepana Radića u svrhu vojne obuke. Nekadašnji Artiljerijski školski centar trebao je postati Središtem za obuku topništva. Za ustrojavanje Središta za obuku topništva u Zadru zadužen je bio (tadašnji) brigadir Darko Bijuklić, djelatnik Zapovjedništva za obuku u Ministarstvu obrane koji je u medijima iznio mogućnost privremenog smještaja topničke obuke u ovu vojarnu s obzirom na nepogodnost obavljanja praktične nastave u krugu bivše vojarne, ali i ideju po kojoj bi to bilo trajno rješenje, ukoliko bi praktična nastava bila organizirana izvan grada. Tadašnji zadarski gradonačelnik Božidar Kalmeta i tadašnji župan Šime Prtenjača smatrali su kako vojska treba biti smještena izvan grada (Kalmeta, 2000a). U kolovozu iste godine tadašnji je ministar obrane Jozo Radoš za boravka u Zadru odbacio mogućnost smještaja praktičnog dijela topničke obuke u vojarni u središtu grada (Kalmeta, 2000b).

RTV centar

Između Grada Zadra i HTV-a je 2007. godine bio potpisan sporazum po kojem su najkasnije do Svjetskog rukometnog prvenstva (nejasno odnosi li se ovo na Svjetsko rukometno

109 Član udruge „Zdanje“ Ante Butern o ovome je govorio na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, 28. travnja 2014., te u razgovoru tijekom održavanja Riseup festivala 27. lipnja 2014.

110 Dipl.ing.arh. Nives Kozulić, ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, 28. travnja 2014.

prvenstvo 2009., 2011. Ili 2013.) (Vrsaljko, 2008) trebali završiti radovi na Radiotelevizijskom centru, koji je trebao biti smješten u bivšoj vojarni Stjepana Radića. RTV centar trebao se smjestiti u dijelu zgrade koji je fizički spojen s Obrtničkom školom Gojka Matuline (Ćustić, 2010).

Hrvatska televizija je prostor na korištenje dobila desetljeće ranije – Odlukom Ministarstva obrane od 13. veljače 1997. koju potpisuje tadašnji ministar obrane Gojko Šušak. U Odluci se navodi kako se na upotrebu daje „dio nastavnog objekta – ex kabineti i učionice – zapadno krilo, u ukupnoj površini 1990 m^2 u vojarni „Stjepan Radić" u Zadru u svrhu obavljanja djelatnosti HRT studija u Zadru – za rad Radio postaje Zadar i TV studija Zadar". Navodi se i kako će Hrvatska televizija za uporabu ovog objekta „na ime naknade vršiti tijekom poslovne godine emitiranje promidžbenog programa za potrebe Ministarstva obrane" (MORH, 1997). Hrvatska televizija dobiveni je prostor vratila 3. studenoga 1999. godine (MORH, 2014b).

Centar za socijalnu skrb

Na mjestu nekadašnjeg restorana 2008. godine trebao se početi graditi Centar za socijalnu skrb (Burica, 2008). Vlada RH je na sjednici održanoj 9. lipnja 2006. donijela Odluku o davanju prava građenja Gradu Zadru za izgradnju regionalnog centra socijalne skrbi i njegovom smještaju u objekt bivše vojarne „Stjepana Radića" u Zadru u kojoj se navodi kako će „realizacijom ovog projekta prestati potreba za korištenjem neodgovarajućeg prostora u sklopu zgrade Doma zdravlja Zadarske županije" (Vlada RH, 2006c).

Ukratko o prenamjeni drugih bivših kasarni u Zadru

Grad Zadar nema dokument kojim bi cjelovito planirao buduće korištenje bivših vojnih objekata, niti ima stalno tijelo koje bi se bavilo preuzimanjem ovih nekretnina (Odgovor 2, 2014). Strategija razvoja Grada Zadra 2013.–2020., objavljena 2013.godine, bavi se bivšim vojnim objektima na način da tek navodi njihovo postojanje i nabraja nekoliko uspješnih procesa prenamjene, načelno prepoznajući kako su „prostori bivših vojarni na području grada izniman društveno gospodarski resurs koji treba staviti u namjenu", a kao ograničavajući faktor navodi kako „imovinsko pravni

odnosi i druge regulative usporavaju prenamjenu vojnih prostora i objekata" (Gradsko vijeće Grada Zadra, 2013:39).

Dodaje se kako „na području grada Zadra postoji niz vojnih objekata i prostora koji lokacijski i prostorno predstavljaju vrlo vrijedan resurs, koji se može iskoristiti u razvojne svrhe grada" uz napomenu kako je „stvarni vlasnik tih objekata Republika Hrvatska, a kojima upravlja MORH ili su predani lokalnim zajednicama". Navedena napomena iz koje izostaje navođenje Državnog ureda za upravljanje državnom imovinom (DUUDI), kao i u trenutku objave Strategije još uvijek postojeće Agencije za upravljanje državnom imovinom (AUDIO) pokazuje manjak interesa izrađivača i naručitelja Strategije za sagledavanje bivših vojnih objekata kao cjeline koja zahtjeva pozornost pod zajedničkim nazivnikom, već se oni, kako se u kasnijim navodima vidi, sagledavaju parcijalno i tek u kontekstu pojedinih planiranih projekata. Isto proizlazi i iz sadržaja predloženih razvojnih mjera gdje se navodi kako je „u suradnji s Ministarstvom potrebno definirati plan prenamjene postojećih prostora i objekata vojarni s područja grada" (Gradsko vijeće Grada Zadra, 2013:124).

Strategija donosi više detalja o projektima uređenja prostora Ravnica i izgradnje Novog kampusa: „Prostor 'Ravnica' povezuje staru gradsku jezgru s ostatkom grada i smatra se jednom od najatraktivnijih lokacija u Zadru. Projektom su predviđene radikalne promjene na kopnu i u akvatoriju: rekonstruirali bi se povijesni kanali, tako da bi zadarski poluotok ponovno postao otok, u podzemlju bi se izgradila golema garaža, a nad njom kazalište, kongresni centar, hotel, centar za kazališnu i glazbenu umjetnost, te glavni turistički punkt. Funkcija novih Ravnica nije samo prolaz za brodove i more, već dobivaju ulogu središta društvenog života grada. Tu bi bio smješten mozaik raznih javnih sadržaja, poput kongresnog centra, kina, muzeja, kazališta, koncertne dvorane... Ovo je i krajnje mjesto do kojeg se dolazi autom. Ispod su garaže. Projekt je još na idejnoj razini, međutim u narednom razdoblju stvarat će se periodi za njegovu realizaciju za što je već pokazan interes investitora" (Gradsko vijeće Grada Zadra, 2013:99–100).

Što se tiče Novog kampusa spomenuta Strategija tu navodi: „Novi kampus Sveučilišta u Zadru planiran je na

prostoru bivše vojarne „Franka Lisice“. Sveučilištu u Zadru su putem instrumenta WBIF (Investicijski okvir za Zapadni Balkan) uvjetno odobrena sredstva u okviru 90.500.000 eura za izgradnju prve faze Novog kampusa i multimedijalnog centra s knjižnicom, te bespovratna sredstva u iznosu od 800.000 eura za tehničku pomoć koja je započela sa svojim radom u travnju 2012. godine, a podrazumijeva aktivnosti vezane za pripremu provedbe projekta. Uz pozitivnu Studiju izvodljivosti, čija je izrada započela u rujnu, ovaj projekt biti će financiran uz odobreni zajam EIB-e, te iz Strukturnih fondova, odnosno može se nastaviti s izradom potrebne projektne dokumentacije i izgradnjom četiri objekta planiranih u prvoj fazi projekta Novi Kampus: Sveučilišne Knjižnice s multimedijalnim prostorom, zgrade tehničkih i prirodnih znanosti, te novog studentskog doma razmještenog u dva objekta od kojih je u jednome planiran i studentski restoran. Slijedeće dvije faze projekta koje nisu predmet ranije spomenute mogućnosti financiranja odnose se na izgradnju još jednog studentskog doma sa studentskim klubom“ (Gradsko vijeće Grada Zadra, 2013:99–100). Nažalost, već u trenutku pisanja ove studije, podaci iz gore navedene Strategije pokazali su se netočnima, posebice kad je riječ o iznosu sredstava odobrenih za izgradnju prve faze Novog kampusa i multimedijalnog centra s knjižnicom – od strane Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta (MZOS) uvjetno je prihvaćeno, kako navodi voditeljica Ureda za strukturne fondove i razvoj Sveučilišta u Zadru prof. Tamara Glušić, financiranje u iznosu 60.500.000 putem instrumenta WBIF.[111]

Ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije, dipl.ing.arh. Nives Kozulić, ovako rezimira proces prenamjene bivših vojnih objekata u Zadru: „Za 50% bivših vojnih prostora u Zadru već je određeno što će tamo biti. Ti projekti nisu realizirani u potpunosti, ali se objekti koriste za javne namjene. Već 1989. je bilo izvjesno da vojska napušta gradske prostore. Tada su zone vojarni, koje su za nas uvijek ranije bile crne fleke i uopće nismo imali uvida u to što se tamo događa, i koje su bile kočnica u urbanom razvoju, odjednom postale prednost jer smo s obzirom na širenje

111 Prof. Tamara Glušić (e-mail prepiska) lipanj 2014.

grada, i to nekontrolirano širenje bespravnom izgradnjom koja se u tom vremenu događala, jednostavno ostali bez prostora. Dogodilo se da su nam te vojarne, koje su centru urbanog tkiva, postale rezerva za javne prostore. Mi smo ih Generalnim urbanističkim planom (GUP) predvidjeli za centralno-mjesne funkcije, za javne sadržaje koji u gradu nedostaju. Taj plan se kasnije pretočio u Prostorni plan uređenja grada Zadra. 1994. i 1995. godine smo krenuli u snimanje naših vojarni, prvenstveno u bivšim vojarnama Stjepana Radića i Franka Lisice koje su bile nedevastirane i odmah su se mogle koristiti. Vojarne su, međutim, doživjele potpunu devastaciju. Kroz Prostorni plan smo stvorili preduvjete da se ti prostori mogu prenamijeniti“.[112]

U vlasništvo Grada Zadra do sada su prešli samo nekadašnja takozvana auto-jedinica na predjelu Mocire, na kojoj je izgrađen, ali ne i useljen Centar za odgoj i rehabilitaciju djece i mladih s posebnim potrebama „Mocire“, te dio nekadašnje vojarne „Ante Banina“ u kojoj je izgrađena dvorana Krešimira Ćosića. Ova dvorana dio je ŠRC „Višnjik“ za izgradnju kojeg je Grad dobio pravo građenja na trideset godina. Izgrađen je i zatvoreni plivački bazen na zemljištu koje je Gradu dano na korištenje, no u vlasništvo Grada trebalo bi prijeći tek nakon što „Grad prema MORH-u ispuni obvezu u iznosu 5.610.314,94 kn (u građevinskim zahvatima na MORH-ovim objektima)“ (Odgovor 2, 2014).

Na prostoru bivšeg vojnog skladišta „Crvene kuće“ Gradu Zadru je dano pravo građenja za socijalne stanove. Pravo građenja na 30 godina Gradu je dano i na prostoru bivše vojarne Đure Đakovića (kasnije Franka Lisice), a koje je Grad prenio na Sveučilište u Zadru i Zadarsku nadbiskupiju za potrebe izgradnje kampusa i pastoralnog centra (Odgovor 2, 2014). U gradskom predjelu Smiljevac sagrađeni su stanovi iz programa poticane stanogradnje (POS), prostor kojeg je vojska koristila kao skladište oružja – takozvanu Barutanu Grad Zadar je „rezervirao“ za sportsku zonu, a

112 Dipl.ing.arh. Nives Kozulić, ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, 28. travnja 2014.

malu zonu uz Ulicu Hrvatskog sabora za javna poduzeća i rekreacijsku zonu. Na prostoru takozvane Konjušnice sagrađeni su trgovački centri.[113]

Zaključak

Na primjeru prenamjene objekata u prostoru bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića vidljiva su dva modela prenamjene; jedan, u kojem se prostori dodjeljuju na korištenje za potrebe institucija koje su sastavnice državne administracije ili su predmetom zajedničke skrbi državne i regionalne administracije, poput srednjeg školstva i zdravstva – a koji teče glatko i može se pratiti kroz slijed odluka tijela nadležnog za davanje zgrada na korištenje; i drugi, u kojem je riječ o dodjeli zgrada na korištenje temeljem inicijativa koje nisu izvorno osmišljene unutar ni jedne od razina administracije, kakve su Gradska knjižnica i Centar za mlade, a koji je obilježen dugotrajnošću procesa.

Primjeri realiziranog smještanja Gradske knjižnice, i Centra za mlade koji je na putu k realizaciji, pokazuju kako su tu dva ključna preduvjeta: (1) pronalaženje političkog mentorstva unutar lokalne vlast, te (2) stjecanje i zadržavanje potpore javnosti u lokalnoj zajednici sa svrhom kreiranja atmosfere pritiska na lokalne političke strukture kako bi izvršile ulogu medijatora kod donositelja odluka na državnoj razini. Pozornost gradske administracije, što je razvidno, kada se u odnos stavi prenamjena u prostoru bivše vojarne u Ulici Stjepana Radića s planiranim ili izvedenim prenamjenama drugih bivših vojarni, usmjerena je k projektima kojima se trajno oblikuje prostor i dugoročno osmišljava razvoj grada (Sportski centra „Višnjik“, Novi kampus, stambena izgradnja) pri čemu izostaje vrednovanje potencijala inicijativa malih razmjera (kakva je skate-park Udruge za promicanje urbane kulture „Zdanje“) kao mogućih partnera u sprječavanju i ublažavanju daljnjeg propadanja zapuštenih bivših vojnih zgrada. No, s obzirom na dugotrajnu napuštenost i posljedično tome derutno stanje niza bivših vojnih zgrada, nije vjerojatno da bi one trenutno mogle udovoljiti potrebama koje bi ova ili druge građanske inicijative mogle iskazati. Zato bi provođenju javne rasprave o njihovom stavljanju u uporabu nužno trebala prethoditi procjena stanja zgrada, koja bi uključivala i procjenu minimalnih financijskih ulaganja u njihovo stavljanje u funkciju.

113 Dipl.ing.arh. Nives Kozulić, ravnateljica Zavoda za prostorno uređenje Zadarske županije na javnoj tribini „Zadar poslije vojski: Što želimo u bivšim vojarnama?“, 28. travnja 2014.

SAMOGOR: NEISKORIŠTENI POTENCIJAL CIVILNOG DRUŠTVA

Kruno Kardov

Otoci su tradicionalno imali istaknutu važnost u obrambenim sistemima matičnih zemlja pa je tako i otok Vis tijekom cijele svoje povijesti bio uključen u strateška promišljanja različitih vojnih sila. Slično nekim drugim jadranskim otocima, poput Lastova u dubrovačkom području ili Žirja u šibenskom, Vis je kao najudaljeniji naseljeni otok srednjeg Jadrana imao posebno mjesto u vojnim planovima. U posljednjih nekoliko stoljeća otok je promijenio više različitih vojno-političkih uprava, od venecijanske, austrijske, francuske, engleske, da bi od 1815. do kraja Prvog svjetskog rata bio ponovno pod austrijskom vlašću. To vrijeme prije Prvog svjetskog rata je ujedno i vrijeme kada Vis još uvijek održava vrhunce u brojnosti stanovnika, 1910. godine je imao 10.107 stanovnika (DZS, 2006). No, ova razdoblja stranih utjecaja za današnje vrijeme ipak imaju samo kulturno i simboličko značenje koje se primjerice ogleda tek u današnjim nazivima pojedinih utvrđenih građevina. S druge strane, novije vojno nasljeđe nakon Drugoga svjetskog rata još uvijek nosi žive posljedice za današnju zajednicu.

Prisutnost jugoslavenske vojske ima začetke već u ratnom periodu nakon kapitulacije Italije 1943. godine kada Vis postaje središte Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i važna savezničkа baza za šire vojne operacije, gdje nakon Desanta na Drvar 1944. godine svoje sjedište ima i Tito i drugi organi buduće države. U tim ratnim godinama na otoku je bilo stacionirano oko 13.500 partizanskih boraca te oko 2.000 savezničkih, pretežito britanskih vojnika, pri čemu je veliki broj lokalnog stanovništva bio evakuiran u zbjegove u južnoj Italiji i El Shattu u Egiptu (Tudor, 2003). To je razdoblje iz kojeg se kasnije crpi novi vojno-sigurnosni imaginarij u kojem se otok Vis naziva plovećom utvrdom, otokom tvrđavom, jugoslavenskim Kronstadtom itd., slično ranijoj imperijalnoj mitologiji u kojoj je također imao slične nazive poput ključa ili Gibraltara Jadrana, Mala Malta i dr. Ta je vojno-sigurnosna simbolička pozicija nakon Drugog svjetskog rata bila praćena i stvarnom važnošću u vojno-

obrambenim planovima, vojnom kontrolom cijeloga prostora otoka i posebnim režimom sigurnosnih ograničenja te općenito značajnim prisustvom vojske tijekom čitavoga razdoblja postojanja jugoslavenske države. Prisutnost gotovo svih rodova vojske na Visu nakon Drugog svjetskog rata, po nekim procjenama oko 4.000 vojnika (Jutarnji list, 2008), odnosno 2.000 stalnoga i 3.000 rezervnog sastava (Krstulović-Relija, 2011), se može isčitati i iz demografske slike postratnoga razdoblja koja ponešto odudara od opće slike hrvatskih otoka toga vremena. Otok Vis naime od 1948. do 1953. godine bilježi porast stanovnika za 1,09% (sa 7.485 na 7.890), a što demograf Ivan Lajić, između ostaloga, pripisuje i povećanom prisustvu vojnih kadrova na otoku s obzirom na to da se časnički kadar na dužem boravku pribrojavao lokalnom stanovništvu. Pa ipak, već se u narednom razdoblju populacija otoka smanjuje slično trendovima prisutnim i na drugim otocima koji se nisu zaustavili do današnjih dana (Lajić, 1992). Tako prema popisu stanovništva Državnog zavoda za statistiku iz 2011. godine otok ima 3.429 stanovnika. Osim doprinosa broju stanovnika prisutnost vojske na Visu je tijekom jugoslavenskog razdoblja po svemu sudeći utjecala i na spolnu strukturu, pa su spolne disproporcije, inače značajne na ostalim hrvatskim otocima, u slučaju Visa i Lastova zbog mladog časničkog kadra tijekom jugoslavenskog razdoblja bile najblaže (Lajić, 1992).

Najveće razvojno ograničenje koje je vojni sistem nametnuo višoj zajednici očitovalo se u nemogućnosti turističkog razvoja i korištenja velikih površina otoka za civilne gospodarske aktivnosti. Na otoku Visu, kao i na Lastovu, je vrijedio poseban sigurnosni režim zatvorenog turističkog područja do 1969. godine, a potom zabrane pristupa i kretanja stranih turista od 1978. godine (Lajić, 1992). S druge strane, budući da je proces depopulacije i nedostatak razvojnih potencijala predstavljao problem i za vojno-obrambeni sistem vojska je ta ograničenja kompenzirala različitim aktivnostima kojima se nastojao poboljšati društveni standard, od organizacije društvenih događanja do razvoja infrastrukture i pokretanja određenih

privrednih subjekata[114]. Između ostaloga otok Vis se od 1971. godine nalazi u obuhvatu Republičkog fonda za razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja Hrvatske bez obzira na razinu razvijenosti, a Društvenim dogovorom o politici razvoja jadranskih otoka iz 1986. godine se ponovno potvrđuje da razvoj otoka Visa treba "kompleksno rješavati na razini cijele zemlje" te da je zbog važnosti za obranu zemlje potrebno oživljavati ukupne privredne aktivnosti i povećanje stanovništva (Lajić, 1992: 281).

Imajući u vidu ove pokazatelje koji se vezuju za vojnu prisutnost na otoku, iako su ti pokazatelji još uvijek rijetki, u tragovima i neistraženi, može se pretpostaviti da je dugoročna vojna prisutnost nakon Drugog svjetskog rata značajno oblikovala kako ekonomsku strukturu, tako i druge aspekte društvenoga života. U tom smislu se mnogi nalazi studije Hill Thanner i Wechsler Segal (2008) o posljedicama odlaska vojske na malu zajednicu mogu i ovdje primijeniti, od toga da je vojska kroz duže vrijeme služila kao surogat lokalnoj vlasti, do postojanja posebne pozicije otoka u širim državnim okvirima koja je garantirala određeni društveni standard, unatoč stvarnim kapacitetima civilne lokalne zajednice. Ti procesi se dakako uočavaju tek nestankom vojske kada se javlja i problem socijalne kohezije jer s odlaskom vojnoga sistema nestaju i neki integrativni faktori, kao što se smanjuje i broj visokoobrazovanih ljudi koji mogu doprinositi stvaranju i provedbi različitih razvojnih programa. Pri promišljanju razvoja otoka valja dakako imati na umu i nekoliko općih razvojnih ograničenja za otoke koje vrlo kritički iznosi Ivan Rogić: činjenicu da se otoci nalaze u poziciji trostruke periferije (u odnosu na šire centre moći, u odnosu na nacionalna središta i u odnosu na regionalne centre), problem nužnosti kolektivnog rada u obradi relativno neplodnog tla, izražena prisutnost kampanilističkih

114 Za sada još uvijek ostaju teško provjerljive informacije da je problem spolne strukture na Visu i Lastovu sa značajnim brojem mladih neoženjenih časnika bio jedan od razloga za pokretanje novih gospodarskih subjekata koji su bili orijentirani na žensku radnu snagu, poput tekstilne industrije.

institucija, postojanje ovisničkih aktera te rentijerski karakter razvoja (Rogić, 1994). Iza toga se zapravo krije činjenica da je na djelu sustav vrijednosti u kojem dominira zavičajna mjera svih stvari, da akteri promjena ne mogu proizvesti vlastiti opstanak bez izvanjske pomoći, između ostaloga i zbog demografske činjenice da su to zajednice koje izumiru, te u konačnici da se kao glavni razvojni pokretač vidi turizam, koji se međutim razvija bez odgovarajuće kulturne podloge, pa se zajednica u cjelini mijenja u zajednicu rentijera fokusiranih na kontrolu obalne crte (Rogić, 1994).

Demilitarizacija Visa

Nastojanja lokalnoga stanovništva da se vojna sigurnosna ograničenja oslabe dio su uobičajenih obrazaca civilno-vojnih odnosa u lokalnim zajednicama. Slična dinamika je dakako postojala i na otoku Visu. Komiška zajednica je za vrijeme jugoslavenskog režima primjerice uspjela dobiti otvoreni pristup Modroj špilji na Biševu, a turizam se također počeo razvijati, iako kasnije nego na nekim drugim otocima i u eksperimentalnim uvjetima. Zabrana pristupa strancima se ukida tek 1989. godine te se tada široki prostori vojnih zona (po različitim napisima u medijima 37 vojnih lokacija), s različitim vrstama objekata, od vojarni, podzemnih tunela i vojne bolnice, do potkopa za vojne brodove, ograđuju žičanim ogradama. Za otok Vis je to bilo prvi puta da se jasnije određuju civilne i vojne zone, a jedan autor je to vidio i kao proces vlastite izolacije vojske: "Kako je jedna grupa viših intelektualaca, dakako uz potporu puka ovdašnjeg, kasnih osamdesetih sada već prošlog stoljeća buntom i diplomatskim načinom uspjela otok osloboditi 'vanjske žice', Vis je tada dobio novu žicu kojom je JNA opasala sebe" (Repanić, 2003:75).

U početku Domovinskoga rata na otok se iz drugih vojnih lučkih gradova povukla flota Jugoslavenske ratne mornarice te otok posljednji vojnici JNA napuštaju tek 31. svibnja 1992. godine. To razdoblje podvojene nadležnosti u kojem hrvatska policija osigurava civilni javni red i mir, dočim je cijeli otok pod nadzorom JNA, ujedno je i razdoblje jačanja civilne inicijative za demilitarizacijom cijeloga otoka. Zahtjevi za demilitarizacijom iskazuju se na zboru građana Komiže u srpnju 1991. godine, a tijekom iste godine

i mjesni ogranak HDZ-a inicira potpisivanje peticije na otoku s istim zahtjevima (Arkzin, 1992). Pojedini stanovnici otoka se tada obraćaju Mirovnom Institutu u Ljubljani za pomoć u internacionalizaciji ideje demilitarizacije otoka, a koja se pretvara u projekt "Vis: otok mira" s dva temeljna cilja budućeg razvoja: "potpuna demilitarizacija: ne samo povlačenje JNA, nego prevencija eventualne buduće militarizacije otoke" te "razvoj alternativnih oblika življenja na otoku: od projekta Centra za mir i razoružanje, mirovnih škola, razvoja ekološkog turizma do zaštite mora" (Arkzin, 1992). Sudionici te inicijative su dugoročni cilj projekta vidjeli kao stvaranje i razradu razvojnog koncepta otoka koji bi "vojnu eksploataciju otočkih resursa (što bi značilo nastavak umiranja otoka i potpuni nestanak njegovih stanovnika) zamijenila kvalitetnim razvojem utemeljenim na ekološki obzirnom turizmu i poljoprivredi te primjeni novih visokih tehnologija" (Zakošek, 1992:20). Početak rada trebala je obilježiti međunarodna konferencija na Visu od 3. do 5. travnja 1992. godine sa sudionicima različitih mirovnih organizacija i znanstvenika iz više različitih zemljama, no taj je skup lokalna policija zabranila na poticaj hrvatskih državnih organa i pojednih članova lokalnog odbora Matice hrvatske koji su zaprijetili da "će svojim prisustvom osujetiti skup" (Janković, 1992:17). Cijela je naime inicijativa u tom burnom vremenu bila shvaćena kao pokušaj stvaranja vanteritorijalnog statusa Visa unutar novonastajuće države.[115] Kako će se kasnije pokazati ovo će biti samo jedna u nizu budućih različitih inicijativa organizacija civilnoga društva koje su pokušavale provoditi svoje aktivnosti na otoku. Prijašnja izolacija je otok stavila u poziciju mjesta koje je društvenom imaginacijom privlačilo sve vrste zamišljanja i praksi alternativnih društvenih stremljenja, no te inicijative su često bile u sukobu s idejama poželjnog razvojnog puta kojeg su planirale lokalne, regionalne i nacionalne vlasti.

115 Prema pisanju Nenada Zakošeka iz tog vremena predsjednik Franjo Tuđman je na jednoj konferenciji za tisak optužio organizatore projekta i mirovne konferencije "za miješanje u unutrašnje stvari Hrvatske te za neovlašteno raspolaganje hrvatskim otokom Visom" (Zakošek, 1992).

Svi vojni objekti već 1991. godine, Uredbom Vlade RH, postaju vlasništvo Republike Hrvatske, a nakon odlaska JNA s Visa na otoku se održava sastanak predstavnika Vlade RH i predstavnika Općine Vis 10. lipnja 1992. godine s temom "utvrđivanja lokacija bivše JNA za postrojbe Hrvatske vojske i gospodarski razvoj Općine Vis" (Promemorija, 1992). Sastanak je rezultirao nizom zaključaka, koji su potpisali predstavnici Vlade i Općine Vis[116], između ostalih i da "lokacije Stončica, Smokovo, Stupište, Hum i Vela Glava ostaju za potrebe postrojbi Hrvatske vojske", da se sve "ostale lokacije prenose općini Vis bez naknade u cilju njenog i ukupnog gospodarskog razvoja", da se "vojarna Samogor privremeno namjenjuje za smještaj prognanika. U sklopu programa pomoći Republike Italije vojarna Samogor će biti opremljena za smještaj prognanika na prijedlog Vladine delegacije" (Promemorija, 1992). Imajući u vidu širi hrvatski kontekst taj sastanak koji je rezultirao dokumentom u obliku potpisanog sporazuma između predstavnika Vlade RH i predstavnika više samouprave čini postupak prijenosa upravljanja bivšim vojnim nekretninama na lokalnu zajednicu na Visu među najranijima, ako ne i najranijim, u Hrvatskoj.[117] Na to upućuje i činjenica da je tek u rujnu iste godine Vlada RH donijela Odluku o utvrđivanju nekretnina u vlasništvu Republike Hrvatske i davanju istih na upravljanje i korištenje tijelima državne uprave, Gradu Zagrebu i općinama, a koja će poslužiti kao temelj za sve kasnije odluke o prijenosu bivših vojnih nekretnina lokalnim zajednicama, pa tako i za odluku o prijenosu dogovorenih nekretnina Općini Komiža i Gradu Visu. Te odluke o prijenosu viškim lokalnim tijelima "na upravljanje i korištenje" Ministarstvo obrane donosi u svibnju 1993. godine (MORH, 1993a, 1993b). Time je lokalna vlast dobila prava korištenja, ali i preuzela obaveze za čuvanje tih nekretnina od krađa i devastacija koje su se ipak dogodile u svim bivšim vojnim objektima na otoku bez stalnog vojnog nadzora.

116 U kasnijoj Odluci MORH-a (1993a) o predaji na korištenje vojnih nekretnina Gradu Visu i Općini Komiža taj dokument se naziva Sporazumom između Vlade Republike Hrvatske i predstavnika Općine Vis.

117 U Promemoriji sa sastanka se tako navodi da se nekretnine "prenose općini Vis" bez pojašnjenja je li riječ o prijenosu vlasništva ili samo prijenosu prava upravljanja i korištenja.

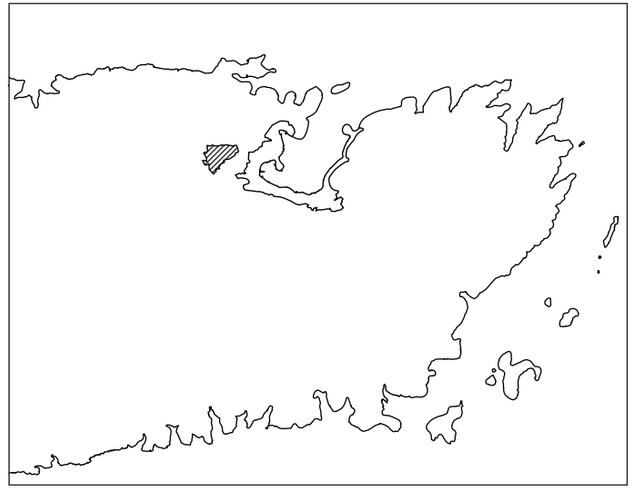

Vojarna Samogor i grad Vis

S vremenom se Hrvatska vojska povukla i iz drugih vojnih objekata koji su bili zadržani na upravljanju Ministarstva obrane. Vojarna Smokovo, koja ujedno zauzima jedno od najkvalitetnijih poljoprivrednih zemljišta na otoku, posljednja je vojarna koja se 2013. našla na popisu neperspektivne imovine MORH-a (Parlov, 2013), čime je na otoku vojna prisutnost svedena samo na nekoliko lokacija bez vojarni, među kojima je i aktivan vojni radarski položaj na brdu Hum koji se pokazao kao nužan za nadzor prostora srednjega Jadrana (Kezić, 2014).

Privremena korištenja vojarne Samogor

Vojarna Samogor, u jugoslavenskom vojnom sistemu nazivana kasarnom Narodnog heroja Marjana Bilića, najveća je vojarna na otoku Visu u kojoj je tijekom jugoslavenskog razdoblja bilo smješteno do 1.000 vojnika. Sporazumno je predana hrvatskim tijelima 30. svibnja 1992. godine, a 25. svibnja 1993. godine Ministarstvo obrane vojarnu daje na upravljanje i korištenje Gradu Visu (MORH, 1993b). Vojarna je već prethodnim dogovorom od 10. lipnja 1992. godine između Vlade Republike Hrvatske i predstavnika lokalne vlasti bila određena za prijenos lokalnoj zajednici pri čemu je sastavni dio dogovora bio da se vojarna Samogor privremeno namijeni za smještaj prognanika (Promemorija, 1992) za što se i koristila sve do 1998. godine te se prognanički kamp konačno zatvara u lipnju 1999. godine (Pečarević, 1999). Već tada se pojavljuje ideja da se Samogor koristi za ljetnu školu za edukacijski program UNESCO-a u sklopu Ekološkog projekta jugoistočnog Mediterana – SEMEP (HRT, 1999). Ljetna ekološka škola za učenike hrvatskih srednjih škola se uz odobrenje tadašnjih gradskih vlasti i podršku više srednje škole uspješno održala već iste 1999. godine sa 55 sudionika te se nastavila održavati i naredne četiri godine. Promjena je uslijedila nakon 2003. godine, pa se za organizaciju ljetne škole 2004. smještaj organizira u Hotelu Issa, da bi se škola od 2005. godine redovito održavala u Komiži (SEMEP, s.a.). Vojarna Samogor postaje vlasništvo Grada Visa 6. prosinca 2002. godine na temelju odluke Povjerenstva Vlade za upravljanje imovinom RH (MORH, 2014b). Odluku Vlade RH Gradu Visu predaje tadašnji pomoćnik ministrice obrane u ceremonijalnom

obliku u Hrvatskom domu 7. studenoga 2003. godine, a tom prilikom tadašnji gradonačelnik Visa Šime Zubčić navodi da Grad Vis već ima planove bivšu vojarnu prenamijeniti u budući turistički, sportski i rekreacijski centar (Pečarević, 2003).

Tijekom cijeloga ovoga razdoblja, pored reguliranih korištenja, traju i procesi nereguliranog korištenja različitih lokalnih privatnih inicijativa, poduzeća i građanskih udruženja. Iako je Grad Vis prvotno dobio vojarnu na upravljanje i korištenje, stvarnu brigu tijekom 1990-ih godina je u dijelu smještaja i prehrane prognanika vodilo hotelsko poduzeće Vis, dok upravljački nadzor nad drugim dijelovima vojarne po svemu sudeći nije postojao. Tako je primjerice Savez Hrvatskih vojnih invalida domovinskoga rata iz Visa koristio određene prostore vojarne za poslovne usluge prodaje plina, a regulaciju svoga korisničkog statusa je od Grada Visa zatražio tek naknadno 1997. godine kada se za to pokazala potreba, odnosno želja za proširenjem poslovnih djelatnosti i na druge prostore radi komercijalnog uzgoja činčila, a što im je tada i odobreno (Grad Vis, 1997), no taj poslovni pothvat nije zaživio. Iako je po odlasku prognanika Grad organizirao čuvanje prostora to ipak nije spriječilo devastaciju i neregulirana korištenja. Današnji gradonačelnik Ivo Radica tvrdi da je stupanjem na dužnost 2009. godine u prostoru vojarne zatekao samo dva korisnika s reguliranim statusom: "kad sam došao 2009. godine za gradonačelnika, tamo je svatko upao kako je upao, onda je trebalo regulirati odnose sa svima. Nitko nije plaćao niti struju, niti vodu, sve je išlo na teret Grada Visa i sada smo donijeli tu neki red. Postojala su samo 2 ugovora (...) što je bilo regulirano, a ovo drugo je sve bilo na divlje".[118]

Prvo korištenje vojarne Samogor u većim razmjerima sukladno stvarnim kapacitetima prostora nakon odlaska vojske i prognanika događa se tek 2001. godine kada se na inicijativu studenata arhitekture pokreće širi projekt organizacija civilnog društva u kulturi za korištenje vojarne.

118 Ivo Radica, gradonačelnik Grada Visa, u razgovoru s autorom. Vis, 5. prosinca 2013.

U ljeto 2000. godine grupa studenata arhitekture iz Zagreba okupljena oko organizacije međunarodnoga skupa Europskog udruženja studenata arhitekture (EASA) istražuje potencijalne lokacije za održavanje nadolazećeg skupa u 2002. godini koji se tada prvi puta trebao održati u Hrvatskoj. Budući da je skup trebao ugostiti nekoliko stotina sudionika i da je ideja bila slobodna razmjena mišljenja i kreativni pristupi revitalizaciji uglavnom napuštenih prostora, bivše vojarne su se za hrvatske prilike nametnule kao idealna mjesta. Za održavanje takvog događanja organizatori su u ljeto 2000. godine odabrali Vis te su obišli vojne objekte na otoku i prezentirali ideju gradskim vlastima Visa i Komiže. Vojarna Samogor se tada pokazala kao dobro rješenje zbog svojih smještajnih kapaciteta, ali i zbog nove kuhinje koja je, za razliku od drugih vojarni, u Samogoru još uvijek postojala u očuvanom stanju, kao rezultat humanitarne talijanske donacije, i koja je mogla zadovoljiti potrebe organizacije prehrane većeg broja ljudi. O tome govori Filip Šrajer, tada jedan od organizatora EASA-e: "ništa nije moglo primiti 400 ljudi, Samogor je za početak bio jedini koji je imao kuhinju (...) super kuhinja, skupa kuhinja, ogromna profesionalna kuhinja za 400–500 ljudi".[119] Organizatori su pored organizacije susreta za ciljeve imali i suradnju s lokalnom zajednicom na razvoju i revitalizaciji otoka te su nastojali kroz mapiranja izraditi web-vodič otoka Visa i viškog arhipelaga, "razvijati model budućeg korištenja objekata i infrastrukture na otoku, konkretnim rješenjima (urbanističkim, arhitektonskim, dizajnerskim) pomoći razvoj otočkog gospodarstva te profilirati hrvatske otoke kao ekološku i edukacijsku zonu" (EASA, 2002).[120] S tim ciljem je manja grupa studenata, kao pripremne radnje za mnogo veći skup, organizirala EASA 2001 SENSES LAB u proljeće 2001. godine kada provode arhitektonsko snimanje i rekonstrukciju

119 Filip Šrajer, jedan od organizatora EASA susreta, u razgovoru s autorom. Zagreb, 26. studeni 2013.

120 Primjerice, tada se ponovno otkriva arhitektonska i kulturna vrijednost zgrade Doma JNA u Komiži koju je projektirao Ivan Vitić, a ovi počeci popularizacije će kasnije rezultirati širom inicijativom za obnovu zgrade. Već u studenom 2000. godine studenti su organizirali akciju čišćenja zgrade radi održavanja likovne radionice sa djecom lokalne osnovne škole (EASA, 2002).

projektne dokumentacije vojarne Samogor, ali i radove na drugim prostorima na otoku, kao što je primjerice rekonstrukcija projektne dokumentacije zgrade napuštene osnovne škole u Podšpilju, čišćenje arheološkog lokaliteta Krušovica (u organizaciji lokalne udruge Lavurat za poja), čišćenje plaže u Komiži (u organizaciji lokalne turističke agencije Alternatura) te također organiziraju javne tribine u Komiži i Visu (EASA, 2002). U suradnji sa zagrebačkim Udruženjem za razvoj kulture (URK), koje je vodilo zagrebački kulturni klub Močvara, organiziraju trodnevni večernji glazbeni program u Zadružnom domu i nogometni turnir u Podšpilju. Ta suradnja s URK-om je dovela i do uključenja još jedne organizacije civilnog društva, zagrebačkog Multimedijalnog instituta.

U ljeto 2001. godine te tri organizacije organiziraju prvo veće dvotjedno događanje u Samogoru pod nazivom *Otokultivator – ljetna škola kulture* koja je okupila oko 300 mladih, većinom studenata iz Hrvatske i susjednih zemalja, i koja je obuhvaćala niz različitih dnevnih radionica i večernjih filmskih i glazbenih događanja (EASA, 2002). Tom prilikom radionice rezultiraju različitim materijalima korisnima za daljnji rad na projektnim idejama razvoja otoka, između ostaloga i podlogama za projektnu prenamjenu Samogora. Organizatori su tada smatrali da je događanjem "ostvaren prvi od ciljeva EASA-e, a to je skrenuti pažnju na napuštene objekte na Visu i početak njihovog uređenja i korištenja za potrebe mladih, edukaciju i stvaralaštvo" te odlučuju pored organizacije skupa EASA-e nastaviti i projekt Otokultivator (EASA, 2002). Time je zapravo sporedni popratni program prerastao inicijalne okvire i pretvorio se u širi i zasebni program kulturno-umjetničkih i edukacijskih događanja koja su pokrivala primjenu multimedijske i informacijske tehnologije, arhitekturu, dizajn, suvremeni ples, kazalište, likovne umjetnosti, alternativnu glazbu itd.

Sljedeće 2002. godine održavaju se oba programa, EASA-SENSES i po drugi put Otokultivator. EASA skup se organizira kao dvotjedni susret studenata arhitekture u srpnju i kolovozu i okuplja oko 500 sudionika iz 37 različitih europskih i 5 drugih sredozemnih zemalja (EASA, 2002). Dok se neposredno prije toga, tijekom 10 dana programa, odvija drugi po redu Otokultivator, no u mnogo većem obimu

Vis, Samogor. Otokultivator 2002. (izvor: Arhiv URK-a)

Grad Vis. Otokultivator 2002. Program u gradu (izvor: Arhiv URK-a)

tako da su, po principima neprofitnog poslovanja, imali prihod od 800.000 kuna, a što je organizatorima ulijevalo povjerenje da mogu dugoročno samoodrživo djelovati.[121] Te godine su organizatori još uvijek nastojali ostvariti suradnju s lokalnim vlastima i komunicirati svojim programima s lokalnom zajednicom na način da dio programa izvode izvan Samogora u samome gradu. No, nakon dvogodišnjih neuspjeha da suradnju s lokalnim vlastima učvrste, već 2003. godine, nakon što je Grad Vis dobio Samogor u vlasništvo, od takvih nastojanja potpuno odustaju i odlučuju da će program Otokultivatora 2003. godine biti posljednje događanje u Samogoru.

Više je problema s kojima su se organizatori susretali tijekom trogodišnjeg rada na organizaciji kulturnih i umjetničkih programa u Samogoru. Prvi problem je bio vezan za nejasne odnose između različitih tijela vlasti i institucija koje su smatrale da upravljaju, pa onda na neobičan način u stvarnosti doista i upravljale, prostorom. U praksi doduše nijedno tijelo nije osjećalo punu nadležnost ili pak nije imalo želju ili hrabrost donositi upravljačke odluke. Samo prve godine organizatori su morali dobiti dopuštenja od ministarstva koje je vodilo skrb o prognanicima, iako je prognanički smještaj već bio ukinut, potom od hotelskog poduzeća koje je smatralo da polaže dio upravljačkih prava te Grada koji je vojarnu dobio na upravljanje i korištenje još 1993. godine. Izmjene čelnih ljudi tih institucija su stvarale dodatne probleme: "Ma štos je bio u tome, da se svake godine treba ispočetka sa svima pregovarati, kao da si prvi puta došao. Svaki put kao 'mala budala pita, mi bi…', 'A za što to vama treba?' A ti već prošle godine imao 800 ljudi tamo" (Filip Šrajer, EASA Hrvatska). Pored toga, već postignuti dogovori su se redovito kršili, pa su se događale i situacije da su se prethodno dogovoreni objekti za korištenje neposredno prije početka programa dodjeljivali drugim, lokalnim, organizacijama. Marcel Mars iz suradničke organizacije Multimedijalni institut opisuje i situaciju u kojoj je u kritičnim trenucima organizacije programa nestajala

121 Marcel Mars, jedan od organizatora ispred Multimedijalnog instituta, u razgovoru s autorom. Zagreb, 3. veljače 2014.

Vis, Samogor. Otokultivator 2002. Restoran (izvor: Arhiv URK-a)

cijela povijest dotadašnjih razgovora: "Međutim tadašnji direktor, koji se promijenio odmah nakon našeg *eventa*, direktor hotela, koji su bili zaduženi za *handlanje* cijele te priče, on nam je otprilike tjedan dana prije rekao 'nemam pojma o čemu vi pričate'. (...) Mi tada nismo poznavali nikakve odnose između grada, hotela i ne znam čega."

Drugi problem s kojim su se organizatori susretali je rad na obnovi zgrada i infrastrukture te čišćenje i uređenje okoliša, a koje su svake godine morali samostalno i o svome trošku obavljati jer se tijekom godine o prostoru zapravo nije sustavno brinulo: "Znaš šta, svake godine se treba nešto uložiti, padne strop, ili zaštopaju se… Mislim kada smo mi došli još je to bilo sve u kaosu, bilo je dosta robe od tih izbjeglica još tamo, zahode smo morali čistiti, požbukati stropove, pofarbati sve, struju popraviti, sve smo to mi radili, čistiti cisternu… Nakon 3 godine je već pukao film lagano svima, jer se očekivalo da dobijemo bar na 5 godina ili 10 (...), tih jedno 6–7 objekata, da se dobije na srednjoročnu koncesiju" (Filip Šrajer, EASA Hrvatska).

Treći problem koji je bio i presudan za odustajanje od daljnjeg rada bio je vezan za nemogućnost uspostave dugoročne suradnje s lokalnim vlastima, odnosno nemogućnost dobivanja garancije lokalne vlasti za korištenje vojarne u jasno definiranom vremenskom razdoblju. Zbog toga se i rad na svim drugim organizacijskim poslovima, obnovi vojarne, izradama projekata ili suradnji s lokalnom zajednicom činio uzaludnim:

"Oni (gradske vlasti) su rekli otprilike 'morate doći s 10 milijuna eura'. Mi smo rekli to je potpuno, ali potpuno neprimjereno. Ne samo da je neprimjereno iz perspektive da li mi možemo donijeti te pare, nego da tko god da dođe s tim parama da je automatski gospodar. To je bila neka naša logika. Ti ako tražiš 10 milijuna eura, ti tražiš da netko zagospodari s tobom. Ako tražiš milijun i rasteš s njima, onda imaš priliku." (Marcel Mars, Multimedijalni institut).

"To je bilo najgore što nisi mogao dobiti nekakvu, pa barem na 5 godina garanciju da to imaš na korištenje, da to imaš za sigurno. Ja mislim da je jedne godine bilo posebno *tricky*, možda prve ili, ne znam, možda čak i zadnje. Toliko da se do tjedan dana prije radionice, već su svi bili prijavljeni na radionice, čekao taj papir (odobrenje). Tako

da je zapravo tu ljudima pukao film. Jer ti trebaš doći tamo mjesec dana prije i šljakati kao životinja da to sve dovedeš u red. Svi u organizaciji su bili volonteri, osim kuhara, i druge dvije godine smo imali nekakva dva redara i dvije čistačice. Tako da je stvarno nekako iz entuzijazma to rađeno, a ako tu nemaš minimalnu garanciju bar za ta… pusti ti, entuzijazam ostaje, ali ulaganja... onda se ljudima više nije ni dalo" (Filip Šrajer, EASA Hrvatska).

"Oni jednostavno nisu vjerovali da mi vrijedimo. (...) Zadnji događaj koji smo mi napravili je bio prvi u nizu takvih događaja koji su se kasnije dogodili u Indiji nekoliko puta, u Africi. Mi smo to napravili s Tactical Tech organizacijom iz Amsterdama, sada su u Berlinu (...) preko 120 ljudi je bilo iz 30 ili 40 zemalja, NGO i tehnologija, hakeri (...) krema IT aktivizma u svijetu je tad bila tamo. (...) Znači mi smo tada imali priliku, i to smo i koristili, ali oni to nisu bili u stanju vidjeti. Znači njima reći da je to krema neke discipline, nekog polja, vrlo važnog polja, ništa im ne znači. (...) Mi smo bez ikakvih problema to mogli pretvoriti u visoko održivo, znači da smo mogli ulagati, da smo mogli ulagati kroz cijelu godinu. Ono što smo mi nudili da to bude *self sustainable* stvar gdje će organizatori, mi, da ćemo mi ulagati nazad u kulturu kroz cijelu godinu. (...) Logistički smo bili u stanju napraviti bilo šta. I siguran sam, to smo mi pokušali s njima dogovoriti, da su nam oni dali, mi smo mogli bez ikakvih para napraviti nevjerojatnu stvar. (...) I čini mi se da je to bila situacija koju oni nisu prepoznali, koja se rijetko prepoznaje, a koja bi bila sigurno najviša vrijednost za novac." (Marcel Mars, Multimedijalni institut).

Lokalne razvojne vizije

Već krajem 2002. godine vojarna Samogor se prenosi u vlasništvo Grada Visa, iste godine se donosi i županijski prostorni plan te započinje rad na novom prostornom planu grada, prvom nakon 1988. godine kojim je trebalo odrediti i namjenu prostoru bivše vojarne Samogor. No, zbog nemogućnosti lokalne vlasti da postigne suglasje oko prostornoga plana on se ne uspijeva donijeti sve do 2010. godine. Današnji gradonačelnik Ivo Radica govori o toj nemogućnosti usuglašavanja: "svatko je imao neki apetit. I kad sam ja došao za gradonačelnika, ja sam uzeo

plan, nisam ga niti htio otvarati. I sad ide prva, morali smo napraviti javnu raspravu, ponovljena po tko zna koji put, ponovljena javna rasprava ovdje u Hrvatskom domu. I kada sam došao, ljudi se skupili, to je onda bilo... mislilo se kada se donese prostorni plan da smo sve probleme riješili. Ali ustvari… i kada sam počeo izlagati ja kažem 'vidite ovaj prostorni plan, on ne valja ništa, ali je bolji nego nikakav. Jer bez tog dokumenta ne možete ništa raditi, ništa ne možete raditi, hoćete vrtić, hoćete igralište, hoćete bilo što, ljudi ne mogu graditi kuće, ništa se ne može graditi'" (Ivo Radica, gradonačelnik Visa).

U tom razdoblju, a koje će se kasnije pokazati kao razdoblje stvaranja nekretninskog balona, prema gradskim vlastima se upućuju različiti iskazi interesa većih ulagatelja koji i u lokalnoj zajednici iznose svoje razvojne vizije otoka u koje su uključivali i prostor vojarne Samogor. Tako su primjerice francuski ulagači 2004. godine obećavali ulaganje od čak 205 milijuna eura za cijeli niz lokacija na otoku (i sa završetkom svih faza projekta uključujući i izgradnju novih objekata do 2006. godine), a vojarna Samogor bi unutar tog projekta bila predviđena za "kamp za mlade" (Pečarević, 2004c). Iste pak godine se pojavljuje i drugi idejni projekt bračnog para Pytner "Otkrijte Vis – centar za konferencije i poslovanje" koji je također obuhvaćao više prostornih zona na Visu uključujući i Samogor za koji su planirali "sport i zdravi život" (Pečarević, 2004b). Iako se ti i drugi projekti nikada nisu ostvarili za pretpostaviti je da su takvi iskazi interesa velikih ulagatelja oblikovali i lokalnu percepciju potencijalne vrijednosti prostora i mogućnosti za brzu prenamjenu vojarne Samogor.

Budući da nije postojao prostorni plan Grada, vizije razvoja su se onda operacionalizirale kroz izmjene županijskoga plana. Tako je i bivša vojarna Samogor kao izdvojeno građevinsko područje Izmjenama i dopunama županijskog plana 2007. godine određena za ugostiteljsko-turističku namjenu (Županijska skupština, 2007). Time se na području od 12 hektara[122] površine prostora bivše vojarne

122 Postojale su ideje da se turistička zona prostire i na 21 hekatar površine (v. Horwath Consulting, 2009).

planiraju turistički kapaciteti od najviše 600 ležajeva čime taj prostor, a koji nema izravan kontakt s morskom obalom, postaje najveća turistička zona Grada Visa po količini smještajnih kapaciteta. Ti parametri i namjena se potom hijerarhijskim načelom prostornih planova preuzimaju i u novi prostorni plan Visa koji se napokon donosi 2010. godine i u kojemu se u prostoru bivše vojarne Samogor planira "rekonstrukcija, zamjena postojećih i izgradnja novih građevina u svrhu uređenja ugostiteljsko-turističko-rekreacijsko-zdravstvenog centra", odnosno "ugostiteljsko-turistička zona Samogor" na 12 hektara površine s hotelom i turističkim naseljem ukupnih kapaciteta od najviše 600 ležajeva i sportska zona od 2,1 hektara (Gradsko vijeće, 2010). Veći dio dosadašnjih radova na realizaciji toga plana odvijao se kroz javna ulaganja u obnovu infrastrukture, obnovu električne mreže, kanalizacijskog sustava i javne rasvjete, a u dijelu sportske zone je izgrađeno nogometno igralište za potrebe lokalnog nogometnog kluba uz pomoć javnih sredstava lokalne samouprave i Splitsko-dalmatinske županije, dok se za realizaciju ostatka predviđenih sadržaja planira provođenje međunarodnoga natječaja.[123]

U međuvremenu, od prestanka održavanja kulturnih i umjetničkih događanja, koja su u određenoj mjeri doprinosila održavanju i revitalizaciji toga prostora, do danas, na djelu su bili, s jedne strane, procesi dodatne devastacije i, s druge strane, nastavak nereguliranog privremenog korištenja različitih lokalnih inicijativa. Budući da su u gradskoj jezgri malobrojni poslovni prostori već popunjeni zbog povoljne lokacije za obrte u turizmu, prostori bivše vojarne su lokalnim organizacijama civilnoga društva bili jedina mogućnost rješenja prostora za rad i okupljanje.[124] Tijekom narednih godina svoj smještaj u prostoru bivše vojarne su tako našli motociklistički klubovi, udruženje mladih, biciklistički klub, ali isto tako i viški beskućnici. Dio prostora se koristio i za

123 Ivo Radica, gradonačelnik Visa, u razgovoru s autorom. Vis, 5. prosinca 2013.

124 Stipe Vojković, predsjednik Gradskog vijeća Grada Visa, nezavisna lista mladih, član udruge Provislo, u razgovoru s autorom. Vis, 5. prosinca 2013.

potrebe lokalnog građevinskog poduzeća, kao ribarsko skladište i za druge svrhe. Iako su ta korištenja u jednom dijelu odgovarala javnim potrebama lokalne zajednice, ona ipak nisu bila vođena širim planom, već su bila neregulirana rješenja otvorena sporom realizacijom službenih planova prenamjene. S današnjim pogledom unatrag i imajući u vidu da je od posljednjeg Otokultivatora prošlo čitavo desetljeće protagonisti i organizatori tih kulturnih događanja to vrijeme vide kao propuštenu priliku: "Bilo je minimalno sluha. Znači oni su otprilike imali sluha utoliko da bi htjeli uzeti novce od nas. (...) Oni nisu uspjeli to napraviti i nisu nikome uspjeli to prodati. I onda su zadnjih godina to počeli rascjepkavati. To je po mome mišljenju najgori tip procesa koji se može dogoditi, a to je da na neki način lokalna zajednica netransparentno napravi 'privatizaciju'. Znači to nije čak ova neoliberalna privatizacija, nego je ona predmoderna. Tko god je dovoljno jak, glasan i buni se on će dobiti za neki svoj privatni biznis i onda na kraju ti netransparentno izađeš u susret lokalnim poduzetnicima, a da ne postoji apsolutno nikakva ideja kako bi se ikakva sinergija tamo postigla" (Marcel Mars, Multimedijalni institut).

"Znam sigurno da njima ne bi pala dlaka s glave da su nam dali Samogor na 10 godina. Sad bi to već bila, evo gotova priča. I sad bi mogli šta god s njim. Da su nam dali na 5 godina, to bi bilo gotovo prije 5 godina, opet bi imali Samogor, tko god da ga ima. Svi nekako misle, joj šta ako nam sutra dođu veliki investitori, a mi imamo ugovor s ovim propalicama. Na kraju prođu godine. Što je falilo da je tamo sad netko bio i da je održavao te kuće. Jer ako se ne koriste kuće, onda svake godine imaš pola stropa na parketu" (Filip Šrajer, EASA Hrvatska).

Slična razmišljanja danas imaju i prostorni planeri i neki drugi članovi lokalne zajednice. S jedne strane, i ne ulazeći u pitanje planiranih kapaciteta, među različitim akterima postoji konsenzus da je plan prenamjene vojarne za niz različitih sadržaja, koji dijelom predstavljaju proširenje gradskih funkcija i odgovor na potrebe lokalne zajednice, a dijelom nude proširenje turističkih sadržaja, dobar put. No, s druge strane, do izražaja dolazi pitanje održivog privremenog korištenja koji bi štitili prostor od devastacije do ostvarenja tih planova, naročito imajući u vidu da je riječ o najvećoj

turističkoj zoni grada za čije ostvarenje je potrebno značajno ulaganje javnih sredstava u pripremi lokalne infrastrukture. Arhitekt Ante Mardešić tako smatra da je to bio dobar model za revitalizaciju prostora bivših vojarni na otoku: "naravno da Grad misli da može nešto puno bolje napraviti nego šta su oni, da će od toga dobiti neki novac, neki spektakularni novac. Oni još uvijek misle da će se ti prostori, bogomdani, njima donositi... onako novac će padati, bez nekoga velikog angažmana (...) problem je što nitko ne ulaže u Hrvatsku. Ili što, oni traže nekog partnera koji... misle da će… a ne ovo, recimo to tipa EASA. Da bude netko, za neprofitne organizacije koje će donijet gradu boljitak na vrlo sekundarne aktivnosti".[125] Hrvoje Bota iz planerske tvrtke koja je radila prostorni plan Visa, slično smatra da je inicijativa organizacija civilnoga društva bila jedna od prvih vrijednih inicijativa: "Još kad smo mi na Vis dolazili, kada su se održavale i ove EASA radionice arhitekata i mladih, taj kamp općenito za kulturu, za razvoj mladih možda je jedna od prvih stvari koja je krenula apsolutno zanimljiva".[126]

Zaključak

U procesu planiranja prenamjene bivše vojarne Samogor na Visu, kao i privremenih korištenja, pokazali su se različiti problemi u upravljanju bivšim vojnim nekretninama. Iako je vojarna relativno rano formalno prenesena na upravljanje lokalnim tijelima to nije spriječilo pojavu višestrukih nadležnosti i relativne neprovidnosti cijelog sistema upravljanja, a koji tijekom tih 1990-ih godina općenito nije bio dovoljno razvijen. Čak i nakon prijenosa vlasništva na lokalnu zajednicu prenamjena je bila usporena lokalnom političkom dinamikom i nemogućnošću postizanja konsenzusa oko širih vizija razvoja, a što je kroz duže vrijeme onemogućavalo donošenje lokalnoga prostornog plana. Očekivanja da bi se prenamjena bivše vojarne mogla dogoditi u relativno kratkom vremenu nisu bila realna te se

125 Ante Mardešić, arhitekt, u razgovoru s autorom. Komiža, 4. prosinca 2013.

126 Hrvoje Bota, arhitekt, prostorni planer, Urbos d.o.o., u razgovoru s autorom. Split, 6. prosinca 2013.

Vis, Samogor. Nogometno igralište, 2013. (Kruno Kardov)

nisu niti ostvarila. Međutim, takva očekivanja su rezultirala propuštenim prilikama za revitalizaciju toga prostora kroz regulirana privremena korištenja. U ovom slučaju lokalna vlast nije prepoznala kapacitete civilnoga društva u kulturi, niti potencijal suradnje s tim organizacijama koje su uspješno provodile kulturne i umjetničke programe u Samogoru. Također nisu bile prepoznate ni vrijednosti koje su te organizacije promovirale i nastojanja da svojim radom doprinesu održivom razvoju otoka, unatoč određenim vidljivim rezultatima već u tom relativno kratkom vremenu.[127] Drugačiji životni stil je starijim mještanima bio dovoljno stran da se s tom populacijom nisu mogli poistovjetiti, a lokalni ugostitelji su pak vršili pritiske na gradsku vlast jer su organizatore smatrali konkurencijom.[128] Zanimljivo je ipak da aktivnosti organizacija civilnoga društva nisu u potpunosti bile u sukobu s općom slikom razvoja turizma lokalnih aktera. Prema rezultatima radionica s predstavnicima lokalnog javnog i privatnog sektora te lokalnim nevladinim organizacijama, koju je 2008. godine proveo Horwath Consulting za potrebe UNDP-ove studije turističkog razvoja Visa, lokalni akteri su poželjnim smatrali razvoj gastronomije, eko/ruralnog i kulturnog turizma, prije nego nautičkog i sportsko-rekreacijskog. Ipak, kao nositelje takvog razvoja su prioritetno odabirali lokalne poduzetnike i lokalne obiteljske obrte (Horwath Consulting, 2009). U tom su se smislu kao ograničenje za privremeno korištenje, pored drugih navedenih faktora, pokazale i kampanilističke vrijednosti i zatvorenost lokalne zajednice spram vanjskih aktera.

127 Osim skretanja pozornosti na vrijednu arhitektonsku i kulturnu baštinu, poput Vitićevog Doma JNA, dnevne radionice su u sklopu tih programa obuhvaćale i rad na obnovi starog graditeljskog nasljeđa. Udruženje građana Dragodid, koje i danas djeluje s istim ciljevima, nastalo je kao rezultat takvog inicijalnog rada u viškom selu Dragodid u sklopu programa EASA-e.

128 Marcel Mars, jedan od organizatora ispred Multimedijalnog instituta, u razgovoru s autorom. Zagreb, 3. veljače 2014.

ZAKLJUČAK
Kruno Kardov

U ovom radu smo nastojali prikazati procese prenamjene vojnih nekretnina onako kako su se odvijali na terenu i u mjeri u kojoj su nam podaci bili dostupni. Ovdje nismo analizirali, niti smo za to stručno opremljeni, ekonomsku opravdanost projekata prenamjene ili pak evaluaciju širih razvojnih politika, koliko god nam se nakon stečenih uvida činilo da su ta pitanja važna i takve studije potrebne. Namjera nam je bila analizirati proces prenamjene, rasvijetliti probleme s kojima se susreću dionici u tom procesu te ustanoviti razinu participacije lokalne zajednice, odnosno transparentnost i otvorenost procesa. Za potonje možemo dati posve kategoričan odgovor. Proces prenamjene niti u jednom od analiziranih slučajeva nije bio oblikovan na način da uključi građane, različite dionike procesa i zainteresirane strane. U niti jednom ovdje analiziranom slučaju procesa prenamjene nisu bile organizirane javne rasprave niti se osmišljavanje budućih namjena i planiranje odvijalo participativnim procesima. Budući da toga nije bilo participativni proces planiranja prenamjene u različitim fazama nismo niti mogli analizirati.

Pojednostavnjeno prikazano proces planiranja prenamjene se odvija(o) kao zatvoreni proces unutar državnih tijela koje donose odluke o prijenosu upravljanja ili vlasništva. Nakon prijenosa lokalnim ili drugim tijelima, obično prije lokalnih ili parlamentarnih izbora, slijedi ili se nastavlja novi zatvoreni proces stvaranja i operacionalizacije razvojnih ideja te planiranje buduće namjene. Te ideje se javnosti predstavljaju jednosmjernom komunikacijom nositelja vlasti putem izjava u medijima, najčešće u predizborno vrijeme, odavajući dojam da su vizije zapravo projekti, da su te vizije-projekti pripremljeni i spremni za implementaciju. Građani po prvi put sudjeluju u procesu planiranja prenamjene tijekom donošenja izmjena prostornoga plana u kojem se definira nova namjena bivšeg vojnog prostora, ali po principu javnoga uvida u već gotovo rješenje. Svođenje šireg procesa planiranja prenamjene bivših vojnih nekretnina na samo jedan njegov element, prostorno planiranje, često znači da je riječ samo

o određenju buduće opće namjene prostora, te da ne uključuje društvene, ekonomske i druge analize troškova i koristi, ispitivanje tržišta i ostale važne elemente. Budući da je riječ o najopćenitijem određenju namjene (koju će operacionalizirati i implementirati netko drugi) takve analize sada nisu potrebne, pa stoga u ovoj fazi nisu ni mogući uvidi u stvarne mogućnosti provedbe, vremenske i akcijske hodograme, društvene potrebe i sl. Ovaj proces, koji se iz nekoga razloga naziva planiranjem, traje više godina, nakon čega slijedi provedba tih suštinski političkih odluka. U ovoj fazi se u proces uključuju različite institucije i stručne službe svih razina upravljanja koje inicijalnu ideju nastoje prevesti u parametre stvarnosti. U ovoj fazi se pojavljuje sukob između inicijalnog plana i stvarnosti u kojoj stvarnost pobjeđuje. U medijima, koji su do tada nekritički prenosili predizborne vizije prenamjene, sada se pojavljuju pitanja neiskorištenosti bivših vojnih nekretnina, a prozvana tijela mogu biti posve arbitrarno određena jer mnoga tijela u horizontalnoj i vertikalnoj liniji imaju ili trebaju imati neku ulogu u procesu. Predsjednik Republike tada izjavi ono što već svi znaju, šteta je da se bivše vojne nekretnine ne stave u funkciju razvoja. Državna vlast prebaci odgovornost na lokalnu kojoj su nekretnine prenesene na korištenje ili u vlasništvo, a lokalna vlast, ukoliko je drugačija od prethodne, najavljuje nove "realistične" projekte ili, ukoliko nije bilo promjene vlasti, optužuje državna tijela za administrativne barijere, spori prijenos vlasništva i dr.

U podlozi ovog shematskog prikaza se odvija cijeli niz komunikacijskih procesa između različitih razina vlasti, različitih državnih institucija, kao i unutar istih tijela u vertikalnoj liniji. Što o njima možemo reći na temelju uvida u naša četiri slučaja? Prvo što se pokazuje jest nedovoljno definirana uloga jednog od ključnih aktera u procesu prenamjene, a to je Ministarstvo obrane. MORH je u različitim razdobljima imao različite uloge i nadležnosti, uključujući i ovlasti donošenja samostalnih odluka o prijenosu prava upravljanja i korištenja nekretnina drugim tijelima kao što je to bio slučaj s bivšim vojnim nekretninama na otoku Visu gdje je odluku o davanju nekretnina na korištenje Gradu donio MORH. U kasnijim razdobljima uloga MORH-a se mijenja na način da se nekretnine koje se

definiraju kao neperspektivne za oružane snage prenose na upravljanje državnim tijelima za upravljanje imovinom čime MORH više nema formalnog utjecaja na proces prenamjene. No, to ipak nije tako u stvarnosti. Ovisno o promjenjivim odnosima moći među različitim dionicima MORH i dalje ima značajan utjecaj na cijeli proces zahvaljujući svojoj poziciji izvornog upravljača i posjednika informacija o tim nekretninama. Utjecaji MORH-a i njegovih stručnih službi se ovisno o nizu promjenjivih okolnosti mogu oblikovati kroz skriveni otpor (administrativnu lijenost) u pružanju pomoći i obavljanju pripremnih poslova iz svoje nadležnosti i raznim drugim načinima ili pak kroz brzo provođenje odluka donesenih u drugim tijelima. U slučaju Muzila u Puli planovi prenamjene lokalnih, ali i drugih državnih tijela su se kosili s planovima MORH-a što je rezultiralo odbijanjem suradnje MORH-a iz jednostavnog razloga jer su planovi prenamjene uključivali nekretnine koje su bile perspektivne za vojno korištenje. S promjenom planova u MORH-u ta suradnja se mijenja i varira ovisno o (političkim) okolnostima, da bi u konačnici MORH nastavio obavljati poslove čuvanja i ograničavanja pristupa bivšoj vojnoj nekretnini čak i nakon što je prestala njegova nadležnost nad upravljanjem tom nekretninom, a što je jedinstveni slučaj te vrste angažmana oružanih snaga u civilnoj sferi. S druge strane, nastojanja MORH-a da preuzme veću ulogu u procesu prenamjene vidljiva su iz strateških i planskih dokumenata u kojima se kroz prenamjenu planira priskrbljivanje sredstava za modernizaciju oružanih snaga, dakle aktivnostima nad kojima nema nadležnost. Isto je vidljivo i iz neuspjelih zakonskih prijedloga reguliranja procesa prenamjene prema kojima je MORH nastojao zadobiti veću ili glavnu ulogu u procesu. Ta nastojanja, doduše često neuspješna, su cijelo vrijeme prisutna i održavaju se na životu zahvaljujući relativno nestabilnim i kratkovječnim institucionalnim aranžmanima, a ona nam ukazuju na značajne razlike između formalnih institucionalnih nadležnosti i stvarne moći da se utječe na prenamjenu.

Naslanjajući se na dio ovih problema koji su vezani za potrebu jasnijeg definiranja uloge MORH-a, kojeg ovdje uzimamo samo kao opći primjer koji u određenoj mjeri vrijedi i za druga državna tijela uključena u proces

prenamjene, potrebno je posebno istaknuti problem koordinacije. Nepostojanje ili manjak koordinacije bio je vidljiv u svim analiziranim slučajevima. Izostanak koordinacije se primjećivao u različitim oblicima, bilo da je riječ o nedostatnoj razmjeni informacija po horizontalnoj liniji između različitih državnih tijela ili lokalnih dionika, odnosno vertikalnoj između različitih razina vlasti, ili pak da je riječ o drugim vrstama potrebne suradnje na provedbi aktivnosti, u procesu usuglašavanja odluka, u radu na pripremi inicijalnih razvojnih planova itd. Primjerice, u niti jednom slučaju nije zabilježeno da je lokalna vlast ili tijelo na državnoj razini organiziralo skup ili sastanak šireg opsega koji bi uključio sve važne dionike koji sudjeluju ili imaju ulogu u procesu prenamjene kako bi se sagledale mogućnosti različitih državnih i lokalnih tijela i službi u provedbi plana u određenom vremenu, kako bi se saznali preduvjeti i zahtjevi pojedinih dionika te kako bi se u konačnici pripremio hodogram aktivnosti, zaduženja, definirale uloge i obveze, ali na način da su interesi i stvarne mogućnosti uključenih dionika doista uzete u obzir. Taj problem nedostatne koordinacije je primjerice vidljiv u analiziranom slučaju prenamjene u Zagrebu gdje je nakon dugog vremena usmjerenoga rada na prenamjeni vojarne i bivše vojne bolnice za potrebe zagrebačkih srednjih škola u konačnici ustanovljeno da zgrada nije pogodna za takvu namjenu. To se ustanovilo nakon uključenja u proces planiranja stručnih službi koje su zadužene za takve procjene. S druge strane, kao paradigmatski primjer potpunog izostanka koordinacije služi projekt Brijuni Rivijera gdje je upravo s ciljem koordinacije i upravljanja cijelim procesom osnovana posebna tvrtka, no na način isključenja lokalnih gradova i općina, a čiji rad je paradoksalno ta tvrtka trebala koordinirati. Tvrtka doduše niti u kasnijim fazama rada nije obavljala uspješno posao koordinacije i uključivanja različitih dionika, od konzervatorskih službi, interesnih grupa do lokalnih tijela vlasti i različitih državnih tijela. U konačnici su svi čelni ljudi tvrtke koji su se kroz godine izmjenjivali na upravljačkim pozicijama dobijali promaknuća na više pozicije u državnim tijelima vlasti kao nagradu za takvo (ne) obavljanje posla. Tu dolazimo i do trećeg problema, a to je prisutnost političkih faktora u procesu prenamjene.

Politički faktori su se u našim slučajevima pokazali kao značajni, pa i presudni, u procesu planiranja. Vaninstitucionalni sustav koji čine političke stranke se u situaciji odsustva kriterija i jasno određenih uloga institucija nameće kao paralelno neformalno koordinacijsko tijelo u horizontalnoj i vertikanoj liniji za pripremu i provedbu plana prenamjene. Takva zamjena administrativnog s političkim djelovanjem u području koje se tiče planiranja prenamjene bivših vojnih nekretnina kao procesa koji se treba odvijati duže vrijeme, u svakom slučaju duže od jednog mandata, i koji zahtjeva sudjelovanje velikog broja dionika različitih razina vlasti rezultira s cijelim spektrom problema u provedbi. Od međuinstitucionalnih sukoba, administrativne sporosti stručnih službi koje se time brane od štetnih vanjskih utjecaja, skrivanja informacija, do donošenja potpuno suprotnih odluka različitih tijela vlasti, a koje mijenjaju izvorne planove i koje mogu biti, a često i jesu, rezultat stručno utemeljenih analiza i odgovornih mjera za zaštitu javnoga interesa, ali isto tako mogu biti i rezultat izmijenjenih političkih okolnosti. To je ponovno posebno vidljivo na primjeru Muzila i Brijuni rivijere. S druge strane, odsustvo koordinacije i razrađenoga sustava upravljanja nekretninama nalaže različitim akterima da uđu u proces neformalnog pregovaranja čak i kada rade za javni interes kao što je vidljivo na primjeru gradske knjižnice u Zadru. Za provedbu prenamjene dijela vojarne za gradsku knjižnicu bilo je potrebno naći političku patronažu projektu i angažirati istaknute javne ličnosti kako bi se ideja operacionalizirala kroz institucionalne kanale. Dakako, u situaciji nejasnih institucionalnih odnosa i slabih institucionalnih kapaciteta takvo djelovanje, bilo pojedinačnih inicijativa ili organizacija, na stvaranju neformalne mreže se čini jedinim učinkovitim putem u realizaciji zamišljenih planova. Problem je da ti planovi u podlozi mogu imati brigu o javnome interesu jednako koliko i nastojanja za ispunjenjima partikularnih interesa.

Na kraju možemo postaviti pitanje imamo li spremna konkretna rješenja i preporuke? Ako smo uspjeli promijeniti mišljenje da je za prenamjenu vojnih nekretnina dovoljno prenijeti vlasništvo na lokalna tijela, razrješiti vlasničke odnose ili odrediti buduću namjenu u prostornim planovima,

onda smatramo da smo već učinili veliki korak. Pitanje vlasništva i prostornog planiranja jesu važni u procesu prenamjene, ali kao što se moglo vidjeti u našim slučajevima nisu određujući. Za druge preporuke je možda najbolje ponovno sagledati iskustva iz drugih zemalja u novom svjetlu. Problem čuvanja bivših vojnih nekretnina kako bi se spriječila devastacija je već uočen. Dok se u ranijim fazama prijenosa upravljanja i vlasništva tome nije poklanjala pažnja, vlastito iskustvo i učenje na pogreškama je ipak doprinijelo da je čuvanje organizirano u kasnijim fazama prenamjena. To se primjerice vidjelo u slučaju Muzila u Puli, u odnosnu na druga bivša vojna područja pulskog zaljeva u kojima nije bilo organizirano čuvanje nakon prijenosa u civilnu sferu, a što je za razliku od prostora Muzila onda rezultiralo devastacijom postojećih resursa. Doduše pitanje čuvanja prostora ostaje za riješiti na sustavan način, a koji ne bi uključivao neprimjereno korištenje oružanih snaga. Na primjeru Samogora na Visu smo mogli vidjeti da je jedan od načina očuvanja prostora u vremenu do konačne (ali neizvjesne) realizacije prenamjene regulirano privremeno korištenje. Druga preporuka koja se izvlačila iz iskustava drugih zemalja se odnosila na brzi prijenos vlasništva lokalnim zajednicama. Na temelju naših slučajeva tu preporuku ne možemo bezuvjetno ponoviti. Za proces planiranja i provedbe prenamjene lokalna zajednica mora imati kapacitete da bi taj proces mogla samostalno organizirati. Također, u našim slučajevima se lokalne vlasti nisu pokazale spremne za uključivanje javnosti i provođenje participativnog planiranja, a što znači rad na prepoznavanju i pomirenju različitih interesa i izgradnji zajedničke ideje. U lokalnim zajednicama još uvijek ne postoji aktivan rad lokalnih vlasti na stvaranju podloge za takve procese koji dugoročno doprinose izgradnji socijalne kohezije. K tome, važno je uzeti u obzir širu spoznaju da je u mnogim slučajevima, naročito ruralnim područjima, otocima i manjim zajednicama, problem prenamjene potrebno promatrati u širim okvirima razvojnih mogućnosti i ograničenja i da je mnogim lokalnim zajednicama nužno osigurati pomoć u provedbi projekata prenamjene. Treće, rano planiranje je dakako važno, no u većini slučajeva u Hrvatskoj je za to kasno i kao temeljni preduvjet za takve aktivnosti se pokazuje suradnja civilnih

i vojnih tijela. Za taj problem, kao i za pitanje važnosti izgradnje lokalne kulture razumijevanja i povjerenja nameće se nužnost bolje koordinacije i uključenja javnosti u proces. U svim studijama pitanja koordinacije, otvorenosti procesa i uključenosti lokalne zajednice su se pokazala presudnima dok su se u našim slučajevima pokazala kao najslabije točke. U tom području nemamo što dodati već postojećim studijama koje su se bavile širim pitanjima razvojnog planiranja, kao što je primjerice studija od Kordej-De Villa, Stubbsa i Sumpor (2009) *Participativno upravljanje za održivi razvoj*. Možemo samo ponoviti da je otvorenost procesa i participacija temeljno sredstvo u smanjenju jaza "između (prevelike) politizacije i (prevelike) birokratizacije povezujući obje sa širim interesima i sveobuhvatnim 'javnim dobrom'" (Đokić, Starc, Stubbs, 2009). Također, uključenost javnosti i participacija različitih zainteresiranih strana može biti najučinkovitije sredstvo za razlikovanje razvojnih vizija od razvojnih iluzija[129] koje mogu nepotrebno i u nedogled iscrpljivati stručne i financijske resurse bez vidljivih rezultata.

129 Saša Poljanec Borić u jednom članku upozorava na važnost razlikovanja razvojnih vizija od halucinacija (Poljanec-Borić, 2014).

LITERATURA

(BICC) Bonn International Center for Conversion (1997) *Study on the Re-Use of Former Military Lands.* Studija za Federalno ministarstvo okoliša, zaštite prirode i nuklearnu energiju. Bonn: Bonn International Center for Conversion

(BRACC) Defense Base Closure and Realignment Commission (2005) *Defense Base Closure and Realignment, Report to the President.* Washington, DC.

(DoD BRRM) U.S. Department of Defense (2006) *Base Redevelopment and Realignment Manual*. (DoD 4165.66-M). Office of the Deputy Under Secretary of Defense (Installations and Environment). Washington, DC. http://www.defense.gov/brac/pdf/4165-66-M_BRRM.pdf

(DUUDI) Državni ured za upravljanje državnom imovinom (2014) *Izvještaj o provedenom savjetovanju Nacrta Plana upravljanja imovinom u vlasništvu Republike Hrvatske*. 19. travnja 2014. Dostupno na: http://www.duudi.hr

(DZS) Državni zavod za statistiku (2006). *Naselja i stanovništvo RH 1857.–2001*. (Databaza). Zagreb: Državni zavod za statistiku. Dostupno na: http://www.dzs.hr

(EPA) Environmental Protection Agency (2006) *Turning Bases Into Great Places: New Life for Closed Military Facilities*. United States Environmental Protection Agency. Washington DC. (dostupno na URL: www.epa.gov/smartgrowth).

(ESWG) Environmental Security Working Group (2000) *Conversion of Military Bases in South Africa* (2000). A joint South Africa-United States project under the auspices of the SA-USA Environmental Security Working Group, Defence Commitee of the Binational Commission.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (1993a) *Odluka* (ministra obrane o predaji nekretnina Gradu Visu i Općini Komiža na korištenje i upravljanje). 24. svibanj 1993. Ur. broj: 512-01-93-2631.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (1993b) *Odluka* (načelnika Uprave za graditeljstvo o predaji nekretnina Gradu Visu i Općini Komiža na korištenje i upravljanje). 24. svibanj 1993. Klasa: 406-01/93-03/54. Ur. broj: 512-25-01/93-1.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (1996a) *Odluka o ustupanju na privremeno korištenje*. Zagreb, 11. ožujka 1996. godine. Klasa 372-01/96-161/7, UR.Broj: 512-01-96-700.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (1996b) *Ugovor o privremenom korištenju objekta*, Zagreb, 11. travnja 1996. godine. Klasa: 372-01/96-161/7, Ur. Broj: 512-28-05-96-1

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (1997) *Odluka odavanju na privremenu uporabu*. Zagreb, 13. veljače 1997. godine. Ur.br. 512-01-97-358.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (1999) *Knjiga imovine, obveza i izvora vlasništva*. *Glavna knjiga 1*. Ministarstvo obrane Republike Hrvatske

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (2005). *Strateški pregled obrane*. Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (2006) *Dugoročni plan razvoja Oružanih snaga Republike Hrvatske 2006.–2015.* Zagreb: MORH.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (2008) *Godišnje izvješće o spremnosti obrambenog sustava, provođenju kadrovske politike i ukupnom stanju u Oružanim snagama Republike Hrvatske, s izvješćem o stanju obrambenih priprema u Republici Hrvatskoj.* Zagreb: MORH.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (2013) *Po prvi put završen popis nekretnina MORH-a*. (Priopćenje MORH-a od 23. prosinca

2013). MORH. Dostupno na: http://www.morh.hr/hr/vijesti-najave-i-priopcenja/priopcenja/8910-po-prvi-put-završen-popis-nekretnina-morh-a.html

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (2014a) *Odgovor* (Samostalne službe za odnose s javnošću i izdavaštvo MORH-a) *na upit o dodjeli VBZ na upravljanje i korištenje Gradu Zagrebu*, 15. srpnja 2014.

(MORH) Ministarstvo obrane Republike Hrvatske (2014b) *Odgovor* (Samostalne službe za odnose s javnošću i izdavaštvo na zahtjev za pristup informacijama). 23. svibnja 2014. Klasa: 032-07/14-01/7. Ur. broj: 512-1101-14-137.

(Odgovor 1) MORH (2013) Svemirka Miočić službenica za informiranje, odgovor na upit o smještaju Područnog odsjeka za poslove obrane Zadar u objekt od interesa, statusu tog objekta, te odnosu MORH prema ostalim korisnicima istog objekta, 19. prosinca 2013. godine, Klasa: 008-02/13-02/47, UR. BROJ:556-05-03-01/94-13-04.

(Odgovor 2) Grad Zadar (2014) Ivana Dadić, službenica za informiranje, odgovor na upit o vojnim nekretninama u Zadru, 11. ožujka 2014. godine

(Odgovor 3) Agencija za razvoj Zadarske županije "ZADRA nova" (2014) Marica Babić, voditeljica Odjela za EU fondove, odgovor na upit o projektu Centar za mlade,5. lipnja 2014.

(Odgovor 4) Obrtnička škola Gojka Matuline (2014) Maja Selimović, ravnateljica, odgovor na upit o smještaju škole, statusu nekretnine i odnosima s vlasnikom, 4. veljače 2014. godine, Klasa: 602-03/14-01/9, UR. BROJ: 2198-1-66-14-02.

(Odgovor 5) Dom zdravlja Zadarske županije (2014) mr.sc. Renata Bek, ravnateljica, odgovor na upit o smještaju institucije, statusu nekretnine i odnosima s vlasnikom, 4. veljače 2014. godine, UR. BROJ: 01-238-1/2014

(Odgovor 6) Ministarstvo zdravlja (2014) Ranko Ostojić, ministar, odgovor na upit o smještaju zdravstvenih institucija u vojne objekte od interesa, statusu nekretnine i uvjetima njihova korištenja, 12. veljače 2014. godine, Klasa: 008/ 01/ 14-01/10, UR. BROJ; 534-02-2/3-14-5

(Odgovor 7) Ured državne uprave u Zadarskoj županiji (2013) Ivo Gregov, dipl. iur.,v.r., odgovor na upit o smještaju upravnih tijela u vojne objekte od interesa, statusu nekretnine i uvjetima njihova korištenja, 11. prosinca 2013. godine.

(Odgovor 8) Hrvatska poljoprivredna agencija (2013) Eva Lučić Robić univ. spec. oec., voditeljica Ureda za informiranje, odnose s javnošću i međunarodnu suradnju, odgovor na upit o smještaju agencije u vojne objekte od interesa, statusu nekretnine i uvjetima njihova korištenja, 13. prosinca 2013. godine.

(Odgovor 9) Ministarstvo poljoprivrede RH (2013), Renata Lozo, dipl.iur., službenica za informiranje, Odgovor na upit o smještaju Uprave za ribarstvo u vojni objekt od interesa, o statusu nekretnine i uvjetima njenog korištenja, 19. prosinca 2013. godine, Klasa: 008-02/13-01/55, UR. BROJ:525-06/0870-13-2

(Odgovor 10) Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja RH (2013), mr.sc. Željko Ulhir, zamjenik ministrice, Odgovor na upit o smještaju Građevinske inspekcije u vojni objekt od interesa, o statusu nekretnine i uvjetima njenog korištenja, 23. prosinca 2013. godine, Klasa: 008-01/13-01/245, UR. BROJ: 531-01-13-3

(Odgovor 11) Državni inspektorat (2013), Mirela Hock, službenica za informiranje, Odgovor na upit o smještaju PJ Split, ispostave Zadar u vojni objekt od interesa, o statusu nekretnine i uvjetima njenog korištenja, 16. prosinca 2013. godine.

(Odgovor 12) Hrvatski centar za razminiranje – Sisak (2013) Dražen Jakopec dipl. ing., odgovor na upit o smještaju HCR-podružnica Zadar u vojni objekt od interesa, o statusu nekretnine i uvjetima njenog korištenja, 16. prosinca 2013. godine, Klasa: 032-01/13-01/1, UR. BROJ: 530-117-06/3-13-04.

(Odgovor 13) Policijska uprava zadarska (2013) Neven Paškalin, načelnik Policijske uprave, odgovor na upit o dodjeli na korištenje vojnog objekta od interesa, i statusu njegova uređenja, 27. prosinca 2013. godine, Broj; 511-18-01-2188/1-13.

(Odgovor 14) Ministarstvo pravosuđa RH (2013), Marina Akalović, službenica za informiranje, Samostalna služba za informiranje i odnose s javnošću, odgovor na upit o smještaju Trgovačkog i Prekršajnog suda u vojne objekte od interesa, i uvjetima korištenja ovih prostora, 19. prosinca 2013. godine, Klasa: 008-02/13-01/88, UR. BROJ: 514-01-13-02.

(OED) Office of Economic Adjustment (1997) *Community Guide to Base Reuse*. Office Of Economic Adjustment, Office of the Assistant Secretary of Defense for Economic Security. Washington, DC. (Dostupno na URL: http://www.acq.osd.mil/es/)

(Povjerenstvo 1) Povjerenstvo Vlade RH za upravljanje državnom imovinom (2003) *Odluka o dodjeli na korištenje*. Zagreb, 29.rujna 2003. godine. Klasa 940-06/02-07/11, UR.BROJ: 50420-03.

(Povjerenstvo 2) Povjerenstvo Vlade RH za upravljanje državnom imovinom (2003) *Odluka o prijenosu vlasništva*. Zagreb, 19. studenog 2003. godine. Klasa 940-06/03-02/871, UR. BROJ: 50420-03.

(Povjerenstvo 3) Povjerenstvo Vlade RH za upravljanje državnom imovinom (2007) *Odluka o dodjeli na korištenje*. Zagreb, 29. ožujka 2007. godine. Klasa 372-01/06-03/31, UR. BROJ: 50441-06.

(Povjerenstvo 4) Povjerenstvo Vlade RH za upravljanje državnom imovinom (2008) *Odluka o dodjeli na korištenje*. Zagreb, 11. ožujka 2008. godine. Klasa 940-06/07-07/71, UR. BROJ: 50441-08.

(UHA-DAI) Udruženje hrvatskih arhitekata – Društvo arhitekata Istre (2011) *Stručno očitovanje na Prijedlog Ugovora o provedbi razvojnog programa Brijuni Rivijera na lokacijama Pineta, Hidrobaza i Sv. Katarina*. Urbroj: 342-06/2011. 17. lipnja 2011.

Accordino, John – Elsner, Wolfram (2000) Conversion Planning in Two Military Shipbuilding Regions: Hampton Roads, Virginia, and Bremen, Germany. *International Regional Science Review*. 23(1): 48–65.Mayer, 1982).

Agencija za razvoj zadarske županije ZADRA nova (s.a.) Regionalni projekti – projekt "Centar za mlade". Kratki opis projekta. Dostupno na: http://www.zadra.hr/projekti/regionalni-projekti.

Alagović, Aleksandar (1983) *Hrvatski biografski leksikon* (Online izdanje), Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb, Dostupno na: http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=386

Arbutina, Dražen (2007) *Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra 1918.–1944.* Zadar: Narodni muzej Zadar

Arkzin (1992) Akcija: Vis bez vojske. *Arkzin*. *Fanzin Odbora antiratne kampanje Zagreb*. 12. veljače 1992. Br. 4.. Str. 14.

Arkzin (1992) Protestno pismo (Vladi Republike Hrvatske, Mjesnim vlastima općine Vis, Hrvatskoj i međunarodnoj javnosti). (Tematski blok: Vis – škoj mira). *Arkzin*. *Fanzin Odbora antiratne kampanje Zagreb.* 7. svibnja 1992. Br. 5–6. Str. 19.

Ashworth, Gregory J. (1991) *War and the city*. London, New York: Routledge.

Bajto, Nikola (2012) Posao stoljeća predsjednikovog prijatelja. *Novosti*. Br. 637. (03. ožujka 2012). Dostupno na http://www.novossti.com/2012/03/posao-stoljeca-predsjednikovog-prijatelja/

Bartol Felbinger (08. travnja 2013) Wikipedija, Slobodna enciklopedija dobavljeno 23:13, 10. kolovoza, 2014. iz //hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Bartol_Felbinger&oldid=4055044.

Bazala, Vladimir (1970) Uloga zagrebačkih kanonika i biskupa u izgradnji i razvoju zagrebačkih bolnica. *Bogoslovska smotra*. 39(4): 468–491.

Belicza, Biserka – Šain, Snježana (1998) Uloga i doprinos Hrvatskog liječničkog zbora u osnivanju prosekture javnih zdravstvenih zavoda grada Zagreba g. 1913. *Liječnički vjesnik*. 120(10/11): 349–355. Dostupno na: http://www.mef.unizg.hr/Jurak/Osnivanje.htm

Blog *Zdenko's Corner*. (2011) Napuštena bolnica u Zagrebu/ Nepoznati Zagreb. 22. ožujka 2011. Dostupno na: : http://www.zkahlina.ca/cro/

Booth et al. (2000) The Impact of Military Presence in Local Labor Markets on the Employment of Women. *Gender and Society*. 14(2): 318–332.

Booth, Bradford (2003) Contextual Effects of Military Presence on Women's Earnings. *Armed Forces and Society*. 30(1): 25–52.

Brigović, Ivan (2011) Odlazak Jugoslavenske narodne armije s područja Zadra, Šibenika i Splita krajem 1991. i početkom 1992. godine. *Časopis za suvremenu povijest*. 43(2):415–452.

Brijuni Rivijera (2007) *Natječajna dokumentacija*. *Informacijski memorandum*. (*Javni natječaj za izbor kvalificiranih ponuđača za realizaciju greenfiedl turističkih projekata na četiri lokacije Brijuni rivijere prema BOT modelu*). Pula: Brijuni Rivijera.

Brnić, Marija (2012) Zlatar još nije dala rješenje, a Ostojić već gradi. *Poslovni dnevnik*. 11. srpnja 2012.

Brzoska, Michael (1999) Military Conversion: The Balance Sheet. *Journal of Peace Research*. 36(2): 131–140.

Brzoska, Michael (2007) Success and Failure in Defense Conversion in the Long Decade of Disarmament. U: Todd Sandler – Keith Hartley (eds.) *Handbook of Defense Economics*. *Vol. 2*. *Defense in a Globalized World*. Amsterdam: North-Holland (Elsevier). Str. 1178–1210.

Brzoska, Michael; Franko Patrice; Husbands, Jo (2000) *Typology of Military Assets*. Bonn: Bonn International Center for Conversion.

Burica, Ivana (2008) Zadru nedostaje najmanje 70 socijalnih stanova. *Zadarski list*. 26. rujna 2008. godine. Dostupno na: http://www.zadarskilist.hr/clanci/26092008/zadru-nedostaje-najmanje-70-socijalnih-stanova.

Celevska, Ivačica (2005) Sprema se špekulantska rasprodaja priobalja. (Intervju sa Brunom Poropatom, predsjednikom istarskog Odbora za referendum). *Slobodna Dalmacija*, 31. kolovoza 2005. godine.

CONVERNET (2006a) *Conversion Handbook for the Baltic Sea Region*. INTERREG IIIB Project Development of a Central/Eastern European Conversion Network (CONVERNET).

CONVERNET (2006b) *Regional Action Plan for Conversion in the Baltic Sea Region.* INTERREG IIIB Project Development of a Central/ Eastern European Conversion Network (CONVERNET).

Cooley, Alexander (2008) *Base Politics. Democratic Change and the U.S. Military Overseas*. Ithaca i London: Cornell University Press.

Crnjak, Marija (2012) Nema kraja zaprekama – nakon kulturnog dobra Končar se mora boriti i s pomorskim. *Poslovni dnevnik*. 3. rujna 2012.

Čurić, Mate (1992) Buđenje uz Vivaldija. *Hrvatski vojnik*. Str. Br. 21, 25. rujna 1992. Str. 16–17.

Ćustić, Anita (2010) Centar za mlade čeka građevinsku dozvolu. *Zadarski list*. 21. listopada 2010. godine. Dostupno na: http://www.zadarskilist.hr/clanci/21102010/centar-za-mlade-ceka-gradevinsku-dozvolu.

Davidson, Alexander J. (1994) Military Conversion Policies in the USA: 1940s and 1990s. *Journal of Peace Research*. 31(1): 19–33. Jauhiainen et al., 1999,

Deželić, dr. Velimir (1923) Zagrebačka Vlaškoulička općina. *Narodna starina*. 2(5): 101–119.

Doak, Joe (1999) Planning for the Reuse of Redundant Defence Estate: Disposal Processes, Policy Frameworks and Development Impacts. *Planning Practice & Research*. 14(2):211–224.

Đokić, Irena; Starc, Nenad, Stubbs, Paul (2009) Participacija u tranziciji: problemi i mogućnosti participativnih pristupa upravljanju strateškim razvojem u Hrvatskoj – 3 analize slučaja. U: Željka Kordej-De Villa, Paul Stubbs, Marijana Sumpor (ur.) *Participativno upravljanje i održivi razvoj*. Zagreb: Ekonomski institut.

Društveni ugovor o osnivanju društva s ograničenom odgovornošću Brijuni Rivijera d.o.o. (2003) *Službene novine Istarske županije*. 7/2003. (13. lipnja 2003.)

Državni ured za reviziju (2013) *Izvješće o obavljenoj reviziji. Brijuni Rivijera*. Pazin: Državni ured za reviziju, Područni ured Pazin.

Duke, Simon (2009) Under Paid, Under Sexed and on the Way Out? The Past, Present and Future of US Basing in Europe. U: Luis Rodrigues i Sergiy Glebov (eds.) *Military Bases: Historical Perspectives, Contemporary Challenges*. Amsterdam, Berlin, Oxford, Tokyo, Washington, DC: IOS Press. Str. 3–16.

EASA (2002) Internetski arhiv EASA-SENSES 2002. Dostupno na: http://www.easadino.com/easa/easa2002.tk/association/_otokultivator/index.html

Gašparović, Vjekoslav (2011) Grad je mozaik različitih korisnika. *Otvoreni Muzil*. Br. 5. Rujan 2011. Str. 10.

Gibb, Dorothy M. – Ferris, Joseph S. (2008) Balancing Biodiversity Conservation with Multiple Uses. U: N. Benton, J.D. Ripley, F. Powledge (eds.) *Conserving Biodiversity on Military Lands*. Arlington, Virginia: NatureServe. Str. 90–103.

Gillem, Mark L. (2007) *America Town. Building the Outposts of Empire*. Minneapolis i London: University of Minnesota Press

Gillem, Mark L. (2009) Homeward Bound: Assesing the Geopolitical Ramifications of Sprawl. U: Luis Rodrigues i Sergiy Glebov (eds.) *Military Bases: Historical Perspectives, Contemporary Challenges*. Amsterdam, Berlin, Oxford, Tokyo, Washington, DC: IOS Press. Str. 101–115.

Golemac, Sandra (2014) Oronula zgrada u Krajiškoj 20 prodaje se za 33 milijuna kuna. *Večernji list*. (12. srpnja 2014). Dostupno na: http://www.vecernji.hr/ritam-grada/oronula-zgrada-u-krajiskoj-20-prodaje-se-za-33-milijuna-kn-950010.

Golemac, Sandra (2014) Zgradu oronule Tvornice rublja DTR u Krajiškoj kupuje Agencija za zrakoplovstvo. *Večernji list*. (29. siječnja 2014). Dostupno na: http://www.vecernji.hr/zg-vijesti/zgradu-oronule-tvornice-rublja-dtr-u-krajiskoj-kupuje-agencija-za-zrakoplovstvo-917949

Gonchar, Ksenia – Opitz, Petra (2000) Regional Conversion in the Russian Case. *International Regional Science Review*. 23(1): 103–119.

Grad Pula (2008) *Generalni urbanistički plan Grada Pule*. Grad Pula, Gradsko vijeće Grada Pule. (izradio Urbis 72 d.d., Pula).

Grad Pula (2009) *Strategija razvoja Grada Pule (2009.–2015.)*. *Analiza stanja*. Grad Pula, Centar za održivi razvoj Sveučilišta u Rijeci.

Grad Vis (1997) *Odluka* (povjerenika Vlade RH u Gradu Visu o dodjeli na korištenje objekata u

vojarni Samogor HVIDR-i Vis). 20. listopada 1997. Klasa: 372-03/97-01/05. Ur. broj: 2190-01-02-97-1.

Grad Zadar (2011) Odluka o donošenju Izmjena i dopuna Prostornog plana uređenja Grada Zadra. 21. prosinca 2011. godine. Dostupno na: http://www.grad-zadar.hr.

Grad Zagreb (2006) Nastavak suradnje Grada i Vlade / ugovor o zamjeni nekretnina. Vijesti Gradskog poglavarstva-2006., od 17. studenog 2006. Dostupno na: http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=1929.

Grad Zagreb (2008) Konferencija za novinare u GU za obrazovanje, kulturu i šport. Gradske vijesti od 25. srpnja 2008. Dostupno na: http://www.zagreb.hr/default.aspx?id=6952.

Grad Zagreb (2013) Muzej ulične umjetnosti četvrti put u Zagrebu. Gradske vijesti od 10. rujna 2013. Dostupno na: http://www.zagreb.hr/default.aspx?ID=56023.

Grad Zagreb (2013) Ulična umjetnost u gradskim prostorima. Gradske vijesti od 30. kolovoza 2013. Dostupno na: http://www.zagreb.hr/default.aspx?ID=55734 .

Građanska inicijativa za Muzil (2009a) *Otvoreni Muzil.* (Novine Građanske inicijative za Muzil). Br. 1. Siječanj 2009.

Građanska inicijativa za Muzil (2009b) *Otvoreni Muzil.* (Novine Građanske inicijative za Muzil). Br. 3. Studeni 2009.

Gradonačelnik Grada Pule (2012) *Prijedlog Zaključka (o davanju smjernica za prostorno uređenje područja Muzil)*. 15. ožujak 2012. Klasa: Klasa: 350-01/12-01/16. Urbroj:2168/01-01-02-01-0019-12-2.

Gradski ured za strategijsko planiranje Grada Zagreba (2013) *ZAGREBPLAN 2020 – ciljevi i prioriteti razvoja do 2020*. Zagreb: Grad Zagreb. Dostupno na: http://www.zagreb.hr/UserDocsImages/zgplan/zagrebplan-ciljevi_i_prioriteti_razvoja_do_2020.pdf

Gradsko poglavarstvo Grada Zagreba (2004) Zaključak o zamjeni nekretnina. *Službeni glasnik grada Zagreba*. Br. 15. (01. rujna 2004). Dostupno na: http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf

Gradsko poglavarstvo Grada Zagreba (2005) Zaključak o pristupanju sporazumu o kupnji nekretnine u Zagrebu, Krajiška 20. *Službeni glasnik grada Zagreba*. Br. 13. (14. srpnja 2005). Dostupno na: http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf .

Gradsko Vijeće Grada Pule (2012) *Zaključak (o davanju smjernica za prostorno uređenje područja Muzil)*. (22. ožujak 2012.). *Službene novine Grada Pule*. 3/12.

Gradsko vijeće Grada Pule (2014) *Odluka o donošenju Izmjena i dopuna Generalnog urbanističkog plana Grada Pule*. (Sjednica 8. svibnja 2014). *Službene novine Grada Pule*. 05/14. (9. svibnja 2014.).

Gradsko vijeće Grada Visa (2010) Odluka o donošenju Prostornog plana uređenja grada Visa. (Usvojeno na sjednici Gradskog vijeća 1. ožujka 2010). *Službeni glasnik Grada Visa*. 1/2010.

Gradsko vijeće Grada Zadra (2013) *Strategija razvoja Grada Zadra 2013.–2020*. (4. travnja 2013.) Zadar: Grad Zadar. Dostupno na: http://www.grad-zadar.hr/strategija-razvoja-grada-zadra-733/

Hicks, Jimmy E. – Boese, Lynn J. (2004) Formulating the Community's Base Reuse Plan. U: National Association of Installation Developers *The Community Base Reuse Planning Process. A Layman's Guide*. Washington, DC.

Hill Thanner, Meredith – Wechsler Segal, Mady (2008) When the Military Leaves and Places Change. Effects of the Closing of an Army Post on the Local Community. *Armed Forces and Society*. 34(4): 662–681.

HINA (2006) Potpisan ugovor o zamjeni nekretnina između Hrvatske i Grada Zagreba. *HINA*. 17. studenog 2006. (Prenijela Vlada RH. Dostupno na: https://vlada.gov.hr/vijesti/potpisan-ugovor-o-zamjeni-nekretnina-izmedju-hrvatske-i-grada-zagreba/5545).

Horwath Consulting (2007) *Koncepti najbolje uporabe za odabrane lokacije za projekt Brijuni rivijera*. (Konačna verzija, naručitelj Brijuni Rivijera d.o.o.). 25. srpnja 2007.

Horwath Consulting (2009) *Plan razvoja ekološkog i ruralnog turizma. Područje otoka Visa*. (UNDP projekt Coast). Split: UNDP. Dostupno na: http://www.undp.hr/coast.

HRT (1999) Predstavljeni UNESCO-ovi obrazovni projekti. *HRT*. 28. siječnja 1999. Dostupno na: http://www.hrt.hr/arhiv/99/01/28/AKT.html

Izvod iz registra kulturnih dobara Republike Hrvatske br. 01/2011. *Narodne novine*. 092/2011

Izvod iz Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske br. 03/2012 – Lista zaštićenih kulturnih dobara. *Narodne novine*. 120/2012.

Izvod iz Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske broj 01/2013. – Lista zaštićenih kulturnih dobara. *Narodne novine*. 067/2013.

Izvod iz Registra kulturnih dobara RH br. 3/2002 – Lista zaštićenih kulturnih dobara. *Narodne novine*. 18/2003. od 05. veljače 2003.

Janković, Vesna (1992) Kako je i zašto Vis bio zabranjen? Jugo na Visu. *Arkzin. Fanzin Odbora antiratne kampanje Zagreb.* 7. svibnja 1992. Br. 5–6. Str. 17.

Juraj Haulik (2013, studenog 5) Wikipedija, Slobodna enciklopedija. Pristupljeno 19:40, kolovoza 10, 2014 iz //hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Juraj_Haulik&oldid=4198668.

Jurcan, Emil (2013) Planiranje Pule. (Tekstovi iz kataloga izložbe *Planiranje Pule, urbanistički razvitak grada od 19. stoljeća do danas*. MMC Luka, Pula, 15.2.–1.3.2008.). *Fantom slobode*. Br. 1. Str. 30–65.

Jutarnji list (2008) U Titovim tunelima u dubini otoka. *Jutarnji list*. 9. ožujka 2008. Dostupno na: http://www.jutarnji.hr.

Kalmeta, Lada (2000a) Topovi (ne)će smetati Zadru! *Slobodna Dalmacija*. 15. travnja 2000. godine. Dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20000415/zadar.htm.

Kalmeta, Lada (2000b) Gradske vojarne lutkarima i studentima. *Slobodna Dalmacija*. 14. kolovoza 2000. godine. Dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20000814/novosti1.htm#morh.

Kardov, Kruno (2015) *Vojni prostori*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada (u pripremi).

Kathleen Sylvester (1990) What to Do When Your Local Military Base Makes The Pentagon Hit List, *Governing Magazine* (Studeni 1988). U: *Civilian Reuse of Former Military Bases, 1961–1990: Summary of Completed Military Base Economic Adjustment Projects*. Washington, DC.: Office Of Economic Adjustment, Office of the Assistant Secretary of Defense. Str. 15–20.

Katzsch, Michael (2007) Risk Assessment for the Former Military Training Area 'Döberitzer Heide'. U: Wolfgang Spyra i Michael Katzsch (eds.) *Envionmental Security and Public Safety. Problems and Needs in Conversion Policy and Research after 15 Years of Conversion in Central and Eastern Europe*. Dordrecht: Springer. Str. 59–70

Kezić, Vili (2014) Vrata hrvatskog ZERP-a treba čvršće zatvoriti. *Obris*. 24. veljače 2014. Dostupno na: http://obris.org.

Klapčić, Nenad (1994) Autonomne regije onemogućit će ratove. IDS-ov projekt demilitarizacije Istre. *Arkzin*. Br. 28, 9. prosinca 1994. Str. 13.

Klapčić, Nenad (1995) Aalandski poučak vrijedi i za Istru. *Arkzin*. Br. 31, 27. siječnja 1995. Str. 9.

Knežević, Lidija (2013) Od Vojne bolnice do Muzeja ulične umjetnosti. *Obris*. (29. rujna 2013). Dostupno na: http://obris.org/

hrvatska/od-vojne-bolnice-do-muzeja-ulicne-umjetnosti/

Kordej-De Villa, Željka; Stubbs, Paul; Sumpor, Marijana (2009) (ur.) *Participativno upravljanje i održivi razvoj*. Zagreb: Ekonomski institut.

Kovačev, Simeon et al. (2006) Nastavno-obrazovni resursi i kapaciteti JNA. *Polemos*. 9(1):45–75.

Krizmanić, Attilio (2008) *Pulska kruna*. (Sv. 1.). Žminj: Čakavski sabor.

Krstulović-Relija, Marijana (2011) *Vojarna Samogor, Vis: Post-military Landscape*. (Diplomski rad). Split: Građevinsko-arhitektonski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Kupčak, Boris (2012) Opasno okupljalište narkomana i bjegunaca. *Zadarski list*. 8. svibnja 2012. godine. Dostupno na: http://www.zadarskilist.hr/clanci/08052012/opasno-okupljaliste-narkomana-i-bjegunaca.

Lajić, Ivan (1992) *Stanovništvo dalmatinskih otoka. Povijesne i suvremene značajke depopulacije*. Zagreb: Consilium

Larsen, Stacy (1997) *An Overview of Defense Conversion in the Ukraine*. Bonn: Bonn International Center for Conversion.

Lutz, Catherine (2001) *Homefront. A Military City and the American 20th Century*. Boston: Beacon Press.

Lutz, Catherine (ed.) (2009) *The Bases of Empire. The Global Struggle against U.S. Military Posts*. New York: New York University Press.

Mahečić, Zvonimir (2003) Izazovi reforme i smanjenja oružanih snaga Republike Hrvatske: Politika personalnog upravljanja kao posljedica ratnih zbivanja i izgradnje oružanih snaga Republike Hrvatske. *Polemos*. 6(1–2): 49–69.

Majdandžić, Sanela (2011) Zgrada starog muzeja u Vlaškoj čuva se za 'novog' Horvatinčića. *Večernji list*. 01. studenog 2011. Dostupno na: http://www.vecernji.hr/zg-vijesti/zgrada-starog-muzeja-u-vlaskoj-cuva-se-za-novog-horvatincica-341854.

Marijan, Davor (2003.) Jedinstvo-posljednji ustroj JNA. *Polemos*. 6(1–2): 11–47.

Marković, Željko (2013) Otpor totalitarnom kiču. *Zinfo – mjesečnik udruge Zelena Istra*. (Posebno izdanje posvećeno Muzilu). Prosinac 2013. Str. 4

Masar, Mladen (2009) *Gradska knjižnica Zadar 1949. – 2009.* Zadar: Gradska knjižnica Zadar.

Matić, Božo (1995) Jednima uredi drugima rovovi. *Arkzin*. Br. 31, 27. siječnja 1995. Str. 9

Matić, Zdravko (2009) Ustroj Zrakoplovnog nastavnog centra u Zadru i školovanje pilota hrvatskog ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane početkom Domovinskog rata. U: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do domovinskog rata*. Zadar-Zagreb: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Zadru, Sveučilište u Zadru.

Mičić, Petra (2010) Miliša: neću odustati od Centra. *Zadarski list*. 19. siječnja 2010. godine. Dostupno na: http://www.zadarskilist.hr/clanci/19012010/milisa-necu-odustati-od-centra.

Mickov, Dunja (2013) Od usta punih kulturnog turizma do proglašavanja kulturnih dobara smetnjom. *Zinfo – mjesečnik udruge Zelena Istra*. (Posebno izdanje posvećeno Muzilu). Prosinac 2013. Str. 13–14.

Milan Amruš. Zbirka Zagrabiensia/Male izložbe u vitrinama Zagrabiensie, Knjižnice grada Zagreba. Dostupno na: http://www.kgz.hr/default.aspx?id=10049.

Myrttinen, Henri (2003) *Base Conversion in Central and Eastern Europe 1989–2003*. Bonn: Bonn International Center for Conversion.

Nazor, Ante (2005) Počeci izobrazbe dočasnika HV-a u Domovinskom ratu. *Polemos*. 8(1–2):11–61.

Nick, Alfred (1964) Vojna bolnica u Zagrebu. *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae*. 4(1–2): 76–100.

NIVA Inženjering (2013) *Primjedbe na Prijedlog Odluke o izmjenama i dopunama Odluke o donošenju Generalnog urbanističkog plana grada Zagreba*, podnesak u sklopu Javne rasprave o izmjenama i dopunama GUP-a grada Zagreba od 20. prosinca 2012. do 03. siječnja 2013., 03. siječnja 2013.

Novak, Petra (2012) Kulturom protiv napretka. *Kulturpunkt*. 18. travnja 2012.

Općina Fažana (2011) Odluka o davanju uvjetne suglasnosti na Prijedlog Ugovora o provedbi razvojnog programa "Brijuni Rivijera" na lokacijama Pineta, Hidrobaza i otok Sv. Katarina Monumenti. *Službene novine Istarske županije*. 9/2011. Str. 469.

Općinski sud u Zadru, Zemljišno-knjižni odjel (2014) Izvadak iz zemljišne knjige, broj ZK uloška 2913. Zadar, 21.03.2014. godine.

Oršolić, Tado (2013) *Vojna Dalmacija u 19. stoljeću – Vojska teritorijalne snage, žandarmerija (1797.–1914.)*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

Parlov, Leida (2013) Neperspektivne vojne nekretnine – potencijalni turistički sadržaji. *Hrvatski vojnik*. Br. 413. Siječanj 2013. Dostupno na: http://www.hrvatski-vojnik.hr.

Pečarević, Marko (1999) Samogor ljetna škola mladeži. *Slobodna Dalmacija*. 18. lipnja 1999. Dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr.

Pečarević, Marko (2003) Vis dobio vlasništvo nad Češkom vilom. *Slobodna Dalmacija*. 9. studeni 2003. Dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr.

Pečarević, Marko (2004a) Po glavi višanina 60 tisuća eura. *Slobodna Dalmacija*. 28. veljače 2004. Dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr.

Pečarević, Marko (2004b) Bračni par Pytner ulaže u škoj. *Slobodna Dalmacija*. 20. prosinca 2004. Dostupno na: http://arhiv.slobodnadalmacija.hr.

Penić, Goran (2009) Kampus Borongaj propada, a država i Sveučilište ne osjećaju se odgovornima. *Jutarnji list*. 15. studenog 2009. Dostupno na: http://www.jutarnji.hr/.

Pietz, Tobias (2006) *Defense Reform and Conversion in Albania, Macedonia and Croatia*. Bonn: Bonn International Center for Conversion

Poljanec-Borić, Saša (2014) Discover Lika. *H-alter*. 22. svibnja 2014. Dostupno na: http://www.h-alter.org.

Poslovni dnevnik (2012) Obrat u projektu Brijuni Rivijera: Vlada odustala od koncesije, investitori će kupovati zemljište. *Poslovni dnevnik*. 11. rujna 2012.

Promemorija sa sastanka delegacije Vlade Republike Hrvatske i delegacije Općine Vis održanog dana 10. lipnja 1992. godine na Visu. (bez nadnevka)

Pulska grupa (2008) Katarina dokument (Kronologija). U: *Fantom slobode*. Br. 1. 2013. Str. 76–105.

Pulska grupa (2009) *Muzil elaborat*. Pula: Pulska grupa.

Radojčić, Dušica (2011) Izlazak iz krize ne može se temeljiti na turizmu i sezonskoj djelatnosti. *Otvoreni Muzil.* Br. 5. Rujan 2011. Str. 6–7.

Radojčić, Dušica (2013) Pljačkanje prostora. *Zinfo – mjesečnik udruge Zelena Istra*. (Posebno izdanje posvećeno Muzilu). Prosinac 2013. Str. 1–3.

Rekker, Andres (2007) Military Sector and Environmental Protection in Estonia: Challenges from 1991 to Today. U: Wolfgang Spyra i Michael Katzsch (eds.) *Envionmental Security and Public Safety. Problems and Needs in Conversion Policy and Research after 15 Years of Conversion in Central and Eastern Europe*. Dordrecht: Springer. Str. 9–26.

Winkelmann, 2007

Repanić, Josip (2003) S Polvisa do Navarvisa, kroz poje moje.

U: Miljenko Majnardić (ur.) (2003) *Otok Vis. Biseri Jadrana*. Zagreb: Fabra. Str. 74–80.

Riley, Raymond Charles (1987) Military and naval land use as a determinant of urban development: the case of Portsmouth. U: Michael Bateman – Raymond Riley (eds.) *The Geography of Defence*. Totowa, U.S.: Barnes & Noble Imports. Str. 52–81.

Ripley, Douglas (2008) Legal and Policy Background. U: N. Benton, J.D. Ripley, F. Powledge (eds.) *Conserving Biodiversity on Military Lands*. Arlington, Virginia: NatureServe. Str. 54–73

Rogić, Ivan (1994) Hrvatski otoci: sjećanje na pet razvojnih ograničenja. *Društvena istraživanja*. 3(4–5): 437–449.

Rogić, Ivan; Mišetić, Anka; Smerić, Tomislav (2009) Hrvatska vojska kao čimbenik društvenog razvoja – mišljenja hrvatske javnosti. *Društvena istraživanja*. 18(3):417–43.

Rowley, Thomas D. – Stenberg, Peter L. (1993) *A Comparison of Military Base Closures: Metro and Nonmetro Counties, 1961–90.* Agriculture and Rural Economy Division, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture.

SEMEP – South Eastern Mediterranean Environmental Science Project. http://www.semep.hr/

Sorenson, David, S. (1998) *Shutting Down the Cold War. The Politics of Military Base Closure*. New York: St. Martin's Press.

Špegelj, Martin (2001) *Sjećanja vojnika*. Zagreb: Znanje.

Sporazum o sufinanciranju investicija u srednjoškolskim ustanovama na području grada Zagreba (15. lipnja 2007). Dostupno na http://www.skole.hr/skole/vijesti_mzos?news_id=398

Stagličić Marija (1988) Graditeljstvo u Zadru 1868.– 1918. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske.

Stanilov, Kiril (ed.) (2007) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer

Stiedl, Antun (08. travnja 2013). Wikipedija, Slobodna enciklopedija, dobavljeno 18:20, 10. kolovoza 2014. iz //hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Antun_Stiedl&oldid=4055054.

Sylvester, Kathleen (1988) What to Do When Your Local Military Base Makes The Pentagon Hit List. Governing Magazine (Studeni 1988). U: OED, *Civilian Reuse of Former Military Bases, 1961–1990: Summary of Completed Military Base Economic Adjustment Projects*. Office Of Economic Adjustment, Office of the Assistant Secretary of Defense. Washington, DC. 1990. Str. 15–20.

Tudor, Gordana (2003) Tuđe nećemo – svoje ne damo. U: Miljenko Majnardić (ur.) (2003) *Otok Vis. Biseri Jadrana*. Zagreb: Fabra. Str. 64–71.

Vandiver, John (2008) From small Hungarian town to international city. Papa readies for influx of NATO troops. *Stars and Stripes*. 14. listopad 2008. Dostupno na: http://www.stripes.com/.

Večernji list (2005) Krajiška je trajno rješenje. *Večernji list*. 31. kolovoza 2005., dostupno na: http://www.vecernji.hr/hrvatska/krajiska-je-trajno-rjesenje-809555.

Vine, David (2009) *Island of Shame. The Secret History of the U.S. Military Base on Diego Garcia*. Princeton i Oxford: Princeton University Press.

Vlada Republike Hrvatske (1991) Uredba o preuzimanju sredstava JNA i SSNO na teritoriju Republike Hrvatske u vlasništvo Republike Hrvatske. *Narodne novine*. 52/1991.

Vlada Republike Hrvatske (1992) Odluka o raspolaganju i korištenju zdravstvenih objekata JNA. 2. travnja 1992. godine. *Narodne novine*. 19/1992

Vlada Republike Hrvatske (2006a) *Odluka o prihvaćanju izmjena Društvenog ugovora o osnivanju društva s ograničenom odgovornošću Brijuni Rivijera d.o.o*. Sjednica Vlade RH 7. studenoga 2006. Klasa: 432-02/03-03/37.

Vlada Republike Hrvatske (2006b) *Zaključak*. Sjednica Vlade RH 7. studenoga 2006. Klasa: 432-02/03-03/37.

Vlada Republike Hrvatske (2006c) *Odluka o davanju prava građenja*. Zagreb, 9. lipnja 2006. godine. Klasa 550-01/06-02/14, UR. BROJ: 5030108-06-1.

Vlada Republike Hrvatske (2010) *Zaključak.* (Zaključak o provedbi razvojnog programa Brijuni Rivijera). Sjednica Vlade RH 23. srpnja 2010. Klasa: 432-02/09-02/10.

Vlaška 87, Topnička vojarna, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, *Galerija nepokretnih kulturnih dobara grada Zagreba, kategorija: zaštićena pojedinačna kulturna dobra*

Vojni leksikon (1981) Beograd: Vojno-izdavački zavod.

Vrsaljko, Katina (2008) Dogovara se prenamjena prostora. *Zadarski list*. 30. kolovoza 2008. godine. Dostupno na: http://www.zadarskilist.hr/clanci/30082008/dogovara-se-prenamjena-prostora.

Vučković, Ivo – Virag, Mišo (s.a.) Povijest i razvoj (KB Dubrava). Poglavlja o razvoju bolnice od 1918.–1945. i 1945.–1991. Klinička bolnica Dubrava. (Službena web-stranica). Zagreb. Dostupno na: http://www.kbd.hr/o-nama/povijest-i-razvoj/

Winkelmann, Kay (2007) Hazards Typically Associated with Different Conversion Sites and Investigation Strategies for Historic Military Land-Use Analysis and Risk Assessment. U: Wolfgang Spyra i Michael Katzsch (eds.) *Envionmental Security and Public Safety. Problems and Needs in Conversion Policy and Research after 15 Years of Conversion in Central and Eastern Europe*. Dordrecht: Springer. Str. 109–125.

Woodward, Rachel (1998) *Rural Development and the Restructuring of the Defence Estate: A preliminary Investigation.* University of Newcastle. Centre for Rural Economy.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. *Narodne novine*. 136/2012.

Zakošek, Nenad (1992) Samoprikazivanje hrvatske vlasti za nju je poraznije od opozicijske kritike. *Arkzin. Fanzin Odbora antiratne kampanje Zagreb.* 7. svibnja 1992. Br. 5–6. Str. 20.

Zavod za prostorno planiranje (2007) *Brijuni Rivijera. Prostorno programski koncept. Osnovni koncept i Preliminarne analize prostornih mogućnosti.* Zagreb: Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, Zavod za prostorno planiranje. (Prosinac 2005. – ožujak 2007).

Zelena Istra (2013) Lažna narav pulskog GUP-a. *Zinfo – mjesečnik udruge Zelena Istra*. (Posebno izdanje posvećeno Muzilu). Prosinac 2013. Str. 5–6.

Zrnić Terlević, S. (2009) Muzil ostaje zatvoren za građane. *Glas Istre*. 29. rujna 2009.

Zukrowska, Katarzyna – Wieczorek, Pawel (1996) *Conversion In Poland: The Defense Industry and Base Redevelopment*. Bonn: Bonn International Center for Conversion.

Županijska skupština Splitsko-dalmatinske županije (2007) Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o donošenju Prostornog plana Splitsko-dalmatinske županije. (Usvojeno na sjednici Županijeske skupštine 24. rujna 2007.). *Službeni glasnik Splitsko-dalmatinske županije*. 13/2007.

Žužić, Branka (2003) IDS i SDP u koaliciji zbog privatnih projekata. (Intervju s dr. Lucianom Delbiancom, pulskim gradonačelnikom, predsjednikom stranke Istarski demokratski forum) *Slobodna Dalmacija*. 4. listopada 2003.

INTERVJUI

Vlasta Toth, vijećnica Vijeća gradske četvrti Gornji grad – Medveščak. Zagreb, 20. lipnja 2014.

Dragan Primorac, ministar znanosti, obrazovanja i športa RH u Vladama RH 2003.–2007. i 2007.–2009. Zagreb, 02. srpnja 2014.

Ivo Vučković, voditelj Urološkog odjela Vojne bolnice Zagreb 1974.–1998. Zagreb, 25. srpnja 2014.

Želimir Latković, predsjednik Savjeta za sukcesiju vojne imovine MORH-a (Na temelju dozvole Samostalne službe za odnose s javnošću i izdavaštvo MORH-a). Zagreb, 28. srpnja 2014.

Mario Werhas, voditelj Vojnog muzeja MORH-a (Na temelju dozvole Samostalne službe za odnose s javnošću i izdavaštvo MORH-a). Zagreb, 28. srpnja 2014.

Službenici Konzervatorskog odjela Pula, Ministarstvo kulture RH (povjerljivi intervju). Pula, 15. travanj 2014.

Luciano Delbianco, bivši gradonačelnik Pule. Pula, 15. travanj 2014.

Sanja Švarc, direktorica Brijuni Rivijera d.o.o. Pula, 16. travanj 2014.

Emil Jurcan, Pulska grupa i član Građanske inicijative za Muzil "Volim Pulu". Pula, 16. travanj 2014.

Dušica Radojčić, predsjednica Zelene Istre i članica Građanske inicijative za Muzil "Volim Pulu". Pula, 15. travanj 2014.

Potpukovnik JNA u AŠC (povjerljivi intervju). Zadar, svibanj 2014.

Vladimir Nestorović, zamjenik komandanta garnizona Zadar u JNA. Zadar, svibanj 2014.

Pukovnik Marko Čulina, zapovjednik 112. brigade (1.6.1991. – 31.3.1993.) i obrane grada Zadra. Zadar, 9. prosinac 2013.

Ivan Pehar, ravnatelj Gradske knjižnice Zadar. Zadar, 20. studeni 2013.

Filip Šrajer, EASA. Zagreb, 26. studeni 2013.

Ante Mardešić, arhitekt. Komiža, 4. prosinca 2013.

Stipe Vojković, predsjednik Gradskog vijeća Grada Visa, nezavisna lista mladih. Vis, 5. prosinca 2013.

Ivo Radica, gradonačelnik Grada Visa. Vis, 5. prosinca 2013.

Hrvoje Bota, arhitekt i prostorni planer, Urbos d.o.o. Split, 6. prosinca 2013.

Marcel Mars, Multimedijalni institut. Zagreb, 3. veljače 2014.

Zoran Danilov, pomoćnik ravnatelja Javne ustanove Zavod za prostorno uređenje Splitsko-dalmatinske županije. Split, 26. ožujak 2014.

Europska unija
Ovaj projekt je financiran sredstvima EU

Ovaj projekt sufinancira Ured Vlade Republike Hrvatske za udruge

IPA projekt
Potpora naporima organizacija civilnog društva za praćenje i promicanje transparentnosti, učinkovitosti, odgovornosti i uključivosti javne uprave u borbi protiv korupcije